

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
“Наукова періодика
України”
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2020. № 2 (80)

Рік видання 21-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **Анатолій Васильович ФУРМАН**

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

ISSN: 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: 21985

Категорія “В” Переліку наукових фахових видань України

Вебсторінки журналу: pis.tneu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук (Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 6 від 26 лютого 2020 року)

СПІВВИДАВЦІ:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Андрій КРИСОВАТИЙ** (д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)
Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Заступники головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Українська асоціація гіпнозу),
Оксана ФУРМАН (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Тернопільський національний економічний університет)
Англомовні редактори: **Ірина ЛЕВАНДОВСЬКА** (к. пед. н., доц., Тернопільський національний економічний університет),
Мар'яна ЛИПКА (Тернопільський національний економічний університет)

Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Петро М'ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),
Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),
Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),
Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Ольга САННІКОВА (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Михайло ТОМЧУК (д. психол. н., проф., Вінницька академія неперервної освіти),
Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., доц., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет),
Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),
Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),
Тамара ЯЦЕНКО (д. психол. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),
В'єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),
Марина ГУСЕЛЬЦЕВА (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),
Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),
Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),
Роман ТРАЧ (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Іван ДАНИЛЮК, Микола СЛЮСАРЕВСЬКИЙ** (заступники голови),
Віль БАКІРОВ, Юрій КУЗНЕЦОВ, Ігор ПАСІЧНИК, Віктор РИБАЧЕНКО,
Олексій ЧЕБИКІН, Юрій ЯКОВЕНКО

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-356
електронна поштова скринька: a.furman@tneu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ – ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ – ВПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТНЕУ” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Березанська, 2)

Здано до набору 17.02.2020. Підписано до друку 28.02.2020. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Умов. друк. арк. 11,8. Обл.-вид. арк. 12,0. Наклад 400 пр. Зам. № P004-20/2.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 103 грн 67 к.

ЗМІСТ

Фундатори українотворення	5	<i>Петро Кралюк</i> Іван Пулюй: фізик, теолог, патріот
Методологія як сфера мислєдїяльності	13	<i>Анатолій В. Фурман</i> Категорійна матриця теоретичної психології
	52	<i>Марина Гусельцева</i> Мережевий плюралізм у психології: перспектива поліметодології і трансдисциплінарності
Теоретична психологія	70	<i>Віктору Москальцю – сімдесят!</i>
	71	<i>Віктор Москалець</i> Психологія гри та ігрового змісту інших видів діяльності
	89	<i>Володимир Шафранський</i> Креативність як психологічне явище і його понятійна реінтерпретація
Емпірична психологія	98	<i>Сара-Маргаріта Чавес-Вальдес</i> Профілактика насильства і колективна ефективність у молодих жінок від насильницьких ситуацій (англ. мовою)

TABLE OF CONTENT

Founders of Ukrainian creation	5	<i>Petro Kraliuk</i> Ivan Puluji: physicist, theologian, patriot
Methodology as a sphere of thought activity	13	<i>Anatoliy V. Furman</i> Categorical matrix of theoretical psychology
	52	<i>Marina Gusevtseva</i> Network pluralism in psychology: the perspective of polymethodology and transdisciplinarity
Theoretical psychology	70	<i>Viktor Moskalets is seventy!</i>
	71	<i>Viktor Moskalets</i> Psychology of the game and game content of other activities
	89	<i>Volodymyr Shafranskyi</i> Creativity as a psychological phenomenon and its conceptual reinterpretation
Empirical psychology	98	<i>Sarah-Margarita Chavez-Valdez</i> Genre violence prevention and collective efficacy in young woman from violent contexts

Петро КРАЛЮК

ІВАН ПУЛЮЙ: ФІЗИК, ТЕОЛОГ, ПАТРІОТ

Petro KRALIUK

IVAN PULUJ: PHYSICIST, THEOLOGIAN, PATRIOT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.005>

УДК: 94

Актуальність теми дослідження. У лютому 2020 року виповнилося 175-ліття з дня народження Івана Пулюя – без перебільшення, видатного вченого, напрацювання якого були знаними й належно оцінені в Європі. Саме він стояв біля витоків відкриття Х-променів, що зараз переважно відомі як рентгенівські. Водночас це була людина, яка прислужилася українській культурі й українській національній ідеї.

На жаль, цей ювілей так і не був як годиться відзначений владою так само, як і низка інших важливих для українців ювілеїв, що відбулися нещодавно: 250-ліття з дня народження Івана Котляревського, 200-ліття постановки його п'єси “Наталка Полтавка”, 200-ліття з дня народження Пантелеймона Куліша, 400-ліття виходу “Граматики” Мелетія Смотрицького та ін.

Незадовго перед згаданим ювілеєм Пулюя Національний банк України вирішив випустити 1000-гривневу банкноту й зобразити на ній вченого-українця, ім'я якого було би знаним у світі. Вибір упав на Володимира Вер-

Іван Павлович ПУЛЮЙ
(1845–1918)

надського. Безперечно, це – видатний учений, напрацювання якого знали в Європі. Але не менш видатним вченим був Іван Пулюй. Хоча порівнювати Вернадського й Пулюя дещо проблематично, адже працювали вони у різних сферах. Зрештою, перший більш відомий як теоретик, а другий – як практик. Однак Вернадський, попри те, що співробітничав із гетьманом Павлом Скоропадським, зокрема займався організацією Української академії наук, прохолодно ставився до українського національного руху й, зрештою, пішов на співробітництво з більшовиками. Він, скажімо, не захотів приймати україн-

ського громадянства, хоча йому пропонували це зробити. Натомість Пулюй завжди демонстрував україноцентричну позицію, словом і ділом підтримуючи український рух, обстоюючи українську національну ідею. Здавалось би, портрет Пулюя мав би бути на 1000-гривненій банкноті. Однак керівництво Національного банку України вирішило інакше.

Сам І. Пулюй своєю діяльністю наочно продемонстрував, що українці можуть робити великі відкриття у сфері точних наук, досягати на науковій ниві великих спіхів і водночас, працюючи в наукових осередках поза своєю батьківщиною, залишатися патріотами України, трудитися для української справи, надавати українському руху всіляку підтримку – як моральну, так і матеріальну.

За часів незалежності України Іван Пулюй “повернувся” на свою батьківщину. У низці міст (переважно західноукраїнських) нині є вулиці Пулюя. Є така вулиця і в нашій столиці. А у Дніпрі навіть поіменовані іменем вченого вулиця й провулок. Ім'я Пулюя носить Тернопільський національний технічний університет. Національною академією наук України встановлена премія імені Пулюя в галузі прикладної фізики [7]. Шанують його в селищі Гримайлові Тернопільської області, де народився вчений. Тут його іменем названа школа, вулиця, площа, організований шкільний музей. Є у цьому населеному пункті й пам'ятник видатному землякові.

Аналіз досліджень і публікацій. У період незалежності України були видані твори Пулюя [8; 9]. В Україні з'явилися роботи, у яких велася мова про здобутки цього видатного вченого. Зокрема, низка авторів зверталася до розгляду його життя й діяльності. Це роботи Р. Гайди й Р. Пляцка [3], М. Долчука і В. Полека [4], О. Рокіцького та Н. Рокіцької [10; 11], В. Шендеровського [13]. Вивченням діяльності Пулюя займаються також за кордоном. Деякі автори, скажімо Р. Гайда, акцентували увагу на значущості Пулюя у відкритті рентгенівських променів [2]. Також до біографії Пулюя, його наукових напрацювань, їх культурного значення зверталися зарубіжні автори [5; 6; 14].

Формування Івана Пулюя як ученого і як свідомого українця. Щоб зрозуміти, чому Пулюй, який мав європейське визнання, працював за межами батьківщини й міг би стати космополітом, залишився свідомим українцем, варто звернутися до його біографії (див. [1, с. 316-320]). Народився він 2 лютого 1845 року в містечку Гримайлів Галицького округу Королівства Галичини й Лодомирії, яке було провінцією Австрійської імперії. Незважаючи на те, що ця держава не була українською, а влада в ній зосереджувалася переважно в руках австрійської та угорської еліт, все ж українці мали певні можливості як для кар'єрного зростання, так і для часткової реалізації

своїх національних прав. У Австрійській імперії цілком легально діяли українські культурно-освітні інституції, громадські організації, політичні партії, що мали своїх представників у місцевих і центральних виборних органах влади. Цього й близько не мали українці Російської імперії. Тому закономірно, що українські землі, які входили до складу Австрії, передусім Галичина, стали головними осередками українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме такий суспільно-політичний контекст був важливим у формуванні поглядів та громадянської позиції Пулюя.

Батько вченого, Павло Пулюй, належав до заможних та освічених господарів. У 1861–1865 роках він був бургомістром Гримайлова. Сім'я Пулюїв відзначалася релігійністю. Тому не дивно, що Іван Пулюй збирався стати греко-католицьким священником й займався перекладом релігійних текстів українською мовою.

Початкову освіту юний Іван Пулюй здобув у рідному Гримайлові. Потім вступив до Тернопільської класичної гімназії. У цьому навчальному закладі, разом із братами Олександром і Володимиром Барвінськими, заснував товариство української молоді “Громада”. До слова, товариства з такою назвою, які мали українське національне спрямування в той час виникали на теренах Російської імперії. Зокрема, у Санкт-Петербурзі члени колишнього Кирило-Мефодіївського товариства створили свою “Громаду”. У 1861 році вони почали випускати перший у Росії український часопис “Основа”, засновниками якого стали В. Білозерський та М. Костомаров. За прикладом української діаспори в Санкт-Петербурзі представники молодого покоління української інтелігенції створили “Громади” в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі. Вони засновували недільні школи, займалися дослідженнями в царинах етнографії, історії й філології. Громадівський рух став важливим чинником українського національного відродження другої половини XIX ст.

Тернопільські гімназисти, котрі створили свою “Громаду”, збиралися тричі на тиждень після обіду на тематичні зібрання. У середу обговорювали питання історії, в суботу – літератури, а в неділю читали Біблію. Помітний вплив на них мала творчість Тараса Шевченка, який у той час для галичан став чи не найголовнішим символом українства. У Галичині поширювалися твори Кобзаря, проводилися різноманітні акції на його честь.

Перебування Пулюя в тернопільській гімназійній “Громаді” було не лише свідченням його української національної зорієнтованості. Воно дало старт проукраїнській громадській діяльності майбутнього вченого. В наступні роки, проживаючи на чужині, він гуртував українців, брав участь у діяльності українських громадських організацій, перекладав наукові й релігійні тексти українською мовою, писав і публікував роботи на захист українства. Так, у молоді роки він переклав українською мовою підручник із геометрії.

Після закінчення гімназії, у 1865 р., Пулюй вступив у Відні до греко-католицької семінарії. Цей вибір по-своєму був закономірним. Як уже вказувалося, сім'я Пулюїв відзначалася релігійністю. Так склалося, що українці Галичини втратили свою соціальну еліту. Колишня українська шляхта переважно зазнала полонізації. В таких умовах соціальною елітою для галицьких українців, їхніми національними провідниками стали греко-католицькі священники. Показовою у цьому плані є “Руська трійця” – перша організація українського національного спрямування, що була створена на теренах Галичини в 1833 р. Вона переважно об'єднувала студентів Львівської греко-католицької семінарії.

У певному сенсі, Іван Пулюй повторював шлях цих українських галицьких будителів. Як члени “Руської трійці”, будучи греко-католицькими семінаристами, пропагували живу українську мову, писали й перекладали нею твори. Так само робив і Пулюй: навчаючись у семінарії, він перекладав українською мовою духовну літературу. З цією метою заснував товариство “Праця”, а в 1869 році уклав і видав “Молитвослов” українською мовою. Тоді ж, у 1869, доля звела Пулюя з Пантелеймоном Кулішем, який уже тривалий час працював над перекладом Біблії й потребував помічника з належним знанням давніх мов [12]. Пулюй же був поліглотом – володів десятьма мовами. Співпраця Пулюя й Куліша розпочалася в лютому 1871. Тоді вони здійснили переклад Нового Заповіту. Того ж року вийшли друком у Відні Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна. До роботи над перекладом Святого Письма українською мовою також долучався письменник Іван Нечуй-Левицький. У 1903 р., уже після смерті Куліша, за активної участі Пулюя було завершено переклад Старого Заповіту й видруковано при сприянні Британського біблійного товариства перший повний переклад Біблії українською мовою.

Фосфоресцентна лампа Івана Пулюя

Даний переклад мав велика значення як для релігійного, так і загалом для культурного життя українців. Він уможлилював утвердження богослужінь українською мовою у церквах східного обряду – у Греко-католицькій і Православній. Водночас цей переклад засвідчив культурну зрілість українців, показав, що їхньою мовою можуть існувати релігійні тексти і, відповідно, ця мова придатна для теологічних студій.

Навчаючись у столиці Австрійської імперії, Іван Пулюй, разом з іншими українськими студентами, 9 січня 1868 року створив студентське товариство “Січ”. Чимало членів цієї організації в майбутньому стали відомими діячами науки, культури й суспільно-політичного життя. Серед них варто назвати І. Горбачевського, М. Кордубу, В. Старосольського та ін. Загалом це товариство відіграло певну роль в українському національному відродженні в тогочасній Австрійській імперії.

Навчаючись на останньому курсі духовної семінарії, Пулюй почав відвідувати лекції з математики, фізики та астрономії в університеті Відня. Ці науки полонили його увагу. Він вирішив не висвячуватися на священника, а продовжити навчання на фізичному факультеті цього університету. Навчання тривало упродовж 1869–1872 років. Після університетських студій, у 1872–1874, Пулюй як один

Іван Пулюй в лабораторії

із кращих випускників залишився працювати у фізичній лабораторії професора Віктора фон Лянга. У 1874 він у науковому часописі “Доповіді Віденської академії наук” опублікував дві статті, присвячені дослідженню залежності внутрішнього тертя повітря від температури.

У 1874–1875 роках Іван Пулюй працював асистентом кафедри фізики, механіки та математики у Військово-морській академії в місті Фіуме (нині Рієка в Хорватії). Це був престижний навчальний заклад, у якому здійснювалася підготовка старшинських кадрів для флоту Австро-Угорської імперії. Працюючи в академії, Пулюй сконструював прилад для вимірювання механічного еквівалента теплоти. Цей прилад став знаним у науковому світі: у 1878 був відзначений срібною медаллю на Всесвітній виставці в Парижі.

У 1875–1876 роках, як стипендіат австрійського Міністерства освіти, Іван Пулюй підвищував кваліфікацію в Страсбурзькому університеті під керівництвом професора Августа Адольфа Кундта. Тут він зацікавився електротехнікою. Тоді це був новий напрямок у фізиці. У майбутньому саме електротехніка стала головною сферою його наукових інтересів. У Страсбурзі Пулюй захистив дисертацію “Залежність внутрішнього тертя газів від температури”, що була продовженням і підсумком студій, які вчений розпочав, працюючи в лабораторії професора фон Лянга.

Наукова діяльність Івана Пулюя. У 1876–1883 роках Іван Пулюй працював у Віденському університеті спочатку як асистент, а потім – як приват-доцент. Продовжуючи роботу в лабораторії професора Лянга, він зацікавився дослідженнями електричних розрядів у розріджених газах й досягнув помітних успіхів у з’ясуванні механізму виникнення, природи та властивостей катодних променів. У 1880–1882 у “Доповідах Віденської академії наук” вчений опублікував чотири статті, присвячені цим променям. Вони мали значний резонанс у середовищі фізиків. Тоді ж Пулюй починає активно працювати в галузі електротехніки. Електричні апарати, сконструйовані ним, були відзначені дипломами на Всесвітній електротехнічній виставці в Парижі 1881 р. Деякі з цих апаратів придбав Паризький національний музей мистецтв і ремесл. У 1882 він винайшов вчений фосфоресцентну лампу, що випромінювала Х-промені, названі пізніше рентгенівськими. Власне, вона стала прототипом рентгенівської трубки. На міжнародній електротехнічній виставці, яка відбулася у столиці Австро-Угорської імперії в 1883, Пулюй привернув увагу своїми винаходами промисловців та урядовців.

У 1883–1884 роках учений працював у австрійському місті Штайрї як консультант та директор фабрики освітлювальних ламп власної конструкції. На всесвітній виставці в цьому

місті, що відбулася в 1884, Пуллой продемонстрував лампи “холодного свічення” (зараз вони іменуються неоновими). Виставку відвідав тодішній імператор Австро-Угорщини Франц-Йосиф, що мав тривалу розмову з ученим-винахідником.

Незабаром після цього Міністерство освіти Австрії запропонувало Пуллю очолити кафедру фізики Німецької вищої технічної школи в Празі (нині – Чеський технічний університет), яку він в 1903 році перетворив у першу в Європі кафедру фізики й електротехніки. Цією кафедрою Пуллой керував протягом тридцяти двох років. Окрім того, в 1888–1889 роках він був ректором цього вищого навчального закладу, а пізніше – деканом машинобудівного факультету [5; 6].

Іван Пуллой був організатором і довголітнім головою Електротехнічного товариства у Празі, як і членом-засновником аналогічного товариства у Відні. Він став визнаним експертом з питань проектування та будівництва електростанцій та електричних мереж у Чехії. Зокрема, при його участі здійснювалася електрифікація Праги й спорудження гідроелектростанції поблизу міста Гогенфурт.

Саме під час роботи в Празі вчений провів фундаментальні дослідження щодо природи та властивостей X-променів. Інформація про відкриття цих променів, здійснене професором Вюрцбурзького університету Вільгельмом Конрадом Рентгеном, досягнула Праги 7 січня 1896 р. і, згідно свідчень очевидців, дуже схвилювала Пуллю. Рентген 28 грудня 1895 р. опублікував повідомлення “Про новий тип променів”, де, власне, і йшлося про X-випромінювання. Однак за чотирнадцять років перед тим, як уже говорилося, існувала “лампа Пуллю”, що випромінювала такі ж промені.

До речі, Пуллой та Рентген були однолітками. Наукова кар’єра і одного, й другого у дечому була подібною. Рентген був учнем професора Кундта, у якого також деякий час навчався Пуллой. Останній стажувався в Страсбурзькому університеті якраз у той час, коли там працював Рентген під керівництвом Кундта. Тобто шляхи Пуллюя й Рентгена пересікалися.

Невідомо, як німецький учений прийшов до свого відкриття. Про це він намагався мовчати. Рентген цілком міг скористатися “лампю Пуллю”, а також іншими напрацюваннями українського вченого.

Після повідомлення про відкриття X-променів Іван Пуллой відновив свої дослідження

з електровакуумними приладами власної конструкції. Він дуже швидко підтвердив результати, отримані Рентгеном, і водночас з’ясував нові, важливі властивості X-променів, які лише згодом описав Рентген. Перша стаття науковця про походження цих променів та їхню фотографічну дію була подана 13 лютого 1896 році у “Доповідах Віденської академії наук”. А незадовго перед цим, у січні цього ж року, Пуллой зробив та опублікував кілька якісних фотографій, зроблених з допомогою X-променів. 6 лютого 1897 він на засіданні математично-природничого відділу Віденської академії наук продемонстрував високоякісні фотографії усього хребта померлої двомісячної дитини, туберкульозної руки 11-річної дівчини та інших частин людського тіла, зроблених за допомогою X-променів.

Прикметно, що, на відміну від українського вченого, Рентген не приділяв увагу практичному використанню цього відкриття. Саме Пуллой першим виявив прояви електропровідності в газах, які зазнали X-випромінювання. Він фактично був першим, хто почав використовувати ці промені в медичній діагностиці [14]. Тому рентгенівські апарати справедливіше було б іменувати пулюївськими.

Івана Пуллю високо цінували як в Австро-Угорській імперії, так і в інших європейських країнах. Він був членом різних наукових товариств, отримував нагороди. У 1906 році з нагоди 100-річчя Німецької вищої технічної школи у Празі Пуллой був відзначений орденом “Залізної корони”, а в 1910 удостоєний високого титулу “Радника двору”. І це, незважаючи на те, що вчений у деяких випадках критикував діяльність урядових структур. У 1916 йому навіть пропонували стати міністром освіти Австрії, але він відмовився, аргументуючи це тим, що в нього погане здоров’я. Справді, на той час Пуллой був людиною поважного віку, коли вже дають про себе знати різні хвороби.

Іван Пуллой як український громадський діяч. Здавалося б, Іван Пуллой, працюючи у європейських наукових центрах, міг би забути про своє українське походження. Проте він залишався свідомим українцем. Свідченням цього була його довготривала робота над українським перекладом Біблії, про що вже згадувалося.

Пуллой став членом Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), яке розпочало свою роботу в 1892 році. Це Товариство на той час відіграло роль української академії наук.

Іван Пулюй з дружиною і дітьми

Воно складалося з трьох секцій: історично-філософської, філологічної й математично-природописно-лікарської. До останньої й належав Пулюй. НТШ мало свої наукові видання, у яких оприлюднювалися напрацювання його членів. Пулюй, зокрема, публікував свої статті в “Записках НТШ” й “Збірнику Математично-природописно-лікарської секції НТШ”. Також він займався розробкою української науково-технічної термінології. Останнє заняття було надзвичайно важливою справою. Адже через того, що українці володіли обмеженими можливостями створювати свої науково-технічні інституції й майже не мали науково-технічних видань, то й наукова термінологія не була розвинутою.

У кінці XIX століття українці Галичини порушували питання про створення українського університету в Львові. Це було пов'язано з тим, що Львівський університет опанували поляки, витіснивши українські кафедри на маргінес. Пулюй же був одним із тих, хто активно виступав за створення українського вищого навчального закладу в столиці Галичини. З цього питання він неодноразово звертався до різних державних установ. Також домагався розширення мережі українських народних шкіл і гімназій.

Іван Пулюй організовував стипендії для українських студентів у Австро-Угорщині. Публікував статті на підтримку української мови. До прикладу, активно співпрацював із газетою “Діло”, яка була провідним часописом Галичини. У 1904–1906 роках він написав кілька статей, де гостро критикував імперську Росію щодо її політики в українському питанні.

Коли в 1914 році вибухнула Перша світова війна, вчений, розуміючи важливість вирішення українського питання в Австро-Угорській імперії, зайнявся його роз'ясненням для представників вищої влади. Він опублікував дві німецькомовні брошури “Польські русофіли і масові арешти вірних державі українців у Галичині” та “Україна і її міжнародне політичне значення”. У першій роботі вів мову про нерівноправне становище українців і поляків на Галичині, критикував позицію австрійського уряду, який сприяв такому становищу. В другій брошурі Пулюй, порівнюючи історію розвитку Московії та України, показував, яке політичне значення мала в минулі часи Україна та яке може мати в майбутньому в європейських стосунках. Він, зокрема, проводив думку, що самостійна Україна є ключем для досягнення миру в усій Європі [11].

Вчений прагнув, щоб його нащадки теж зростали українськими патріотами. На літні місяці він спеціально наймав для своїх дітей (їх було в нього шестеро) учителів української мови, подаючи про це оголошення в газеті “Діло”. Старший його син Олександр пішов сімнадцятирічним добровольцем у лави “Січових стрільців”, а потім до 1920 року воював у складі Української Галицької армії.

ВИСНОВКИ

1. Іван Пулюй, навчаючись спочатку в рідному Гримайлові, а потім у Тернопільській класичній гімназії, сформувався як свідомий українець. Цьому сприяла низка чинників – сімейне виховання, приналежність до Греко-

католицької церкви, патріотичні настрої, поширені в той час серед української молоді Галичини. Хоча Пулюю не реалізував свій намір стати греко-католицьким священиком, проте переймався духовними питаннями. Він перекладав українською мовою релігійну лектуру. Серед цих перекладів головним був повний переклад Біблії, який він здійснював разом із Пантелеймоном Кулішом та Іваном Нечуєм-Левицьким.

2. Навчання у Віденському та Страсбурзькому університетах дали можливість Пулюю ознайомитися з досягненнями тогочасної європейської науки. Тут він займався науковими студіями. Але основна частина його життя пов'язана з Німецькою вищою технічною школою у Празі. Основною науковою сферою зацікавленість Пулюя була електротехніка. Він створив низку електротехнічних приладів, серед яких варто відзначити фосфоресцентну лампу, що випромінювала X-промені.

3. Незважаючи на те, що значну частину свого життя Іван Пулюю провів за межами України, він брав активну участь в українському громадському житті. Був членом Наукового Товариства імені Шевченка, співробітничав із українськими виданнями, зокрема газетою "Діло", боровся за відкриття українського університету в Львові, підтримував українських студентів тощо.

4. Життєвий і творчий шлях Івана Пулюя мав би стати прикладом для українських учених. Він, маючи значні здобутки в галузі точних наук, водночас звертався до гуманітарних питань, обстоюючи українську національну ідею. А його життя було життям свідомого українського патріота, який турбувався про благо свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барвінський О. Др. Іван Пулюю. *Серед бурі. Літературний збірник*. Львів, 1919. С. 316–320.
2. Гайда Р. Іван Пулюю та становлення науки про X-промені. Львів: Нац. акад. наук України, Ін-т фізики конденс. систем. 1997. 62 с.
3. Гайда Р., Пляцко Р. Іван Пулюю (1845 – 1918). *Визначні діячі НТШ*. Львів: НТШ. 1998. 284 с.
4. Долчук М., Полек В. Попередник славнозвісного Рентгена. *Дзвін*. 1996. № 10–12 (624–626). С. 95–101.
5. Краус І. Празькі зустрічі з професором Пулюєм. *Технічні вісті*. 1996-1997. №1. С. 67–70.
6. Краус І. Українські ректори празьких високих шкіл. *Світ фізики*. 2004. №4. С. 20–22.
7. Постанова Президії НАН України "Про затвердження оновленого Положення про премії НАН України імені видатних учених України" № 206 від

11.07.2007 р..

8. Пулюю Іван. *Збірник праць / за ред. В. Шендеровського*. Київ: Рада, 1996. 711 с.

9. Пулюю І. (1845-1918). *Листи /збір., упорядкування, пояснення та передмова О.М. Збожної*. Тернопіль: Воля, 2007. 543 с.

10. Рокіцький, О. М. Іван Пулюю у світовій науці й культурі: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2002. 175 с.

11. Рокіцький О., Рокіцька Н. Іван Пулюю у світовій науці і культурі. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 338-343.

12. Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. *Збірник Філологічної секції. Збірник наукових праць НТШ*. Львів, 1930. Т. 22. Ч.2. С. 3–86.

13. Шендеровський В. Він належав до тих, хто формував світ (До 150-річчя від дня народження І. Пулюя). *Вісник НАН України*. 1995. № 1–2. С. 56–60.

14. Frost E. B. The first X-ray experiment in America? *Dartmouth Alumni Magazine*. 1930. April. P. 383–384.

REFERENCES

1. Barvynskiy, O. (1919). Ivan Puluj. *Sered buri. Literaturnyj zbirnyk*. Lviv, Ukraine. 316-320 [in Ukrainian].
2. Hajda, R. (1997). Ivan Puluj ta stanovlennja nauky pro X-promeni. Lviv, Ukraine. 62 [in Ukrainian].
3. Hajda, R., Pljazko, R. (1998). Ivan Puluj (1845-1918). *Vyznachni dijachi NTS*. Lviv, Ukraine. 284. [in Ukrainian].
4. Dolchuk, M., Polek, V. (1996). Poperednyk slavnozvisnoho Rentgena. *Dzvin*, № 10-12. Lviv, Ukraine. 95-101 [in Ukrainian].
5. Kraus, I. (1996-1997). Praz'ki zustrichi z profesorem Pulujem. *Tehnichni visti*, № 1. Lviv, Ukraine. 67-70 [in Ukrainian].
6. Kraus, I. (2004). Ukrainsk'i rectory praz'kyh vysokych shkil. *Svit fizyky*, № 1. Lviv, Ukraine. 20-22 [in Ukrainian].
7. Postanova Prezydii NAN Ukrainy "Pro zatvedzhennja onovlenoho Polozhennja pro premii NAN Ukrainy imeni vydatnyh uchenyh Ukrainy" № 206 vid 11.07.2007 r. [in Ukrainian].
8. Puluj, Ivan (1996). *Zbirnyk prac'*. Kyiv, Ukraine. 711 [in Ukrainian].
9. Puluj, I. (1845-1918) (2007). *Lysty*. Ternopil, Ukraine. 543 [in Ukrainian].
10. Rokiz'kyj, O. M. (2002). Ivan Puluj u svitovij nauzi j kulturi. Kyiv, Ukraine. 175 [in Ukrainian].
11. Rokiz'kyj, O. Rokiz'ka, N. (2017). Ivan Puluj u svitovij nauzi j kulturi. *Ukraina-Evropa-Svit. Mizhnarodnyj zbirnyk prac'*. Serija: Istorija, mizhnarodni vidnosyny, vyp. 19. Ternopil, Ukraine. 338-343 [in Ukrainian].
12. Studynskiy, K. (1930). *Lystuvannja i zvjazky P. Kulisha z Ivanom Pulujem. Zbirnyk Philolohichnoi sekzii. Zbirnyk naukovykh prac' NTS, T. 33, Ch. 2*. Lviv, Ukraine. 3-86 [in Ukrainian].
13. Shenderovskiy, V. (1995). Vin nalezhav do tyh, hto formuvav svit (Do 150-richchja vid narodzhennja I. Puluja). *Visnyk NAN Ukrainy*, № 1-2. Kyiv, Ukraine. 56-60 [in Ukrainian].
14. Frost, E. B. (1930) The first X-ray experiment in America? *Dartmouth Alumni Magazine*. April. 383–384.

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Кралоук Петро Михайлович.

Іван Пулюй: фізик, теолог, патріот.

Розглянуто аспекти наукової та громадсько-політичної діяльності видатного українського вченого, фізика й електротехніка Івана Пулюя. Проаналізовано його біографію, показано, як відбувалося його формування як вченого та громадського діяча, українського патріота. Відзначено, що становленню Пулюя як свідомого українця сприяла низка факторів: сімейне виховання, приналежність до Греко-католицької церкви, патріотичні настрої, поширені в той час серед української молоді Галичини. Він брав участь у роботі українських молодіжних організацій, що обстоювали патріотичні цінності. Пулюй переймався духовними питаннями. У молоді роки він готувався стати греко-католицьким священником. Тоді священники цієї конфесії часто ставали національними провідниками для українців Галичини. Пулюй перекладав українською мовою релігійну літературу. Серед цих перекладів головним був повний переклад Біблії, що мав велике значення для утвердження української мови в богослужіннях Православної й Греко-католицької церков. Навчання у Віденському та Страсбурзькому університетах дали змогу Івану Пулюю ознайомитися з досягненнями тогочасної європейської науки, зокрема у сфері фізики. Основна частина його життя пов'язана з Німецькою вищою технічною школою у Празі, де він викладав і займався науковими дослідженнями. Показано, що праці вченого з фізики здійснили помітний внесок у розвиток електротехніки. Він створив низку електротехнічних приладів, серед яких варто відзначити фосфоресцентну лампу, що випромінювала X-промені. Ця лампа допомогла Вільгельму Рентгену відкрити X-промені. Відзначено, що громадська діяльність Пулюя мала конструктивний вплив на українську культуру й національне відродження, формування та утвердження української національної ідеї. Пулюй був членом Наукового Товариства імені Шевченка, співробітничав із українськими виданнями, боровся за відкриття українського університету в Львові, підтримував українських студентів. Його творчий і життєвий шлях є повчальним прикладом для українських учених. Він не лише мав значні здобутки в галузі точних наук, а й звертався до гуманітарних питань, обстоюючи практично і світоглядно українську національну ідею.

Ключові слова: Галичина, Іван Пулюй, фізика, електротехніка, X-промені, Біблія, українська національна ідея.

Petro Kraliuk.

Ivan Puluj: physicist, theologian, patriot.

The article deals with the investigation of the scientific and publicpolitical activity of the prominent Ukrainian scientist, physicist and electrical engineer Ivan Puluj. His biography is analyzed and Puluj's formation as a scientist and public figure, a Ukrainian patriot, took place. It was noted that the formation of Puluj as a conscious Ukrainian was facilitated by a number of factors – family upbringing, belonging to the Greek Catholic Church, patriotic sentiment, widespread at that time among the Ukrainian youth of Galicia. He participated in the work of Ukrainian youth organizations, which stood on patriotic positions. Puluj was concerned with spiritual issues. At a young age he was preparing to become a Greek Catholic priest. At that time, Greek Catholic priests often became national leaders for Galicia's Ukrainians. Puluj translated religious literature into Ukrainian. Among these translations, the most important was the complete translation of the Bible. This translation was of great importance for the Ukrainian language in the worship of the Orthodox and Greek Catholic Churches. Studies at the Universities of Vienna and Strasbourg gave Puluj opportunities to get acquainted with the achievements of contemporary European science, in particular in the field of physics. Most of his life is connected with the German Higher Technical School in Prague, where he taught and did research. It is shown that the works of a physics scientist have made a significant contribution to the development of electrical engineering. He has created a number of electrical appliances, among which is the phosphorescent lamp that emitted X-rays. This lamp could be used by Wilhelm X-ray when opening X-rays. It is noted that the public activity of Puluj had an influence on Ukrainian culture and national revival, formation and promotion of the Ukrainian national idea. He was a member of the Shevchenko Scientific Society, collaborated with Ukrainian publications, fought for the opening of a Ukrainian university in Lviv, supported Ukrainian students. The puluj should set an example for Ukrainian scientists. He not only had significant achievements in the field of exact sciences, but also addressed humanitarian issues, defending the Ukrainian national idea.

Key words: *Ivan Puluj, physics, electrical engineering, X-rays, the Bible, the Ukrainian national idea.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Савчин М.В.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

Надійшла до редакції 02.02.2020.

Підписана до друку 20.02.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Кралоук П.М. Іван Пулюй: фізик, теолог, патріот. Психологія і суспільство. 2020. №2. С. 5–12. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.005>

Агатолїй В. ФУРМАН

КАТЕГОРІЙНА МАТРИЦЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Anatoliy V. FURMAN

CATEGORICAL MATRIX OF THEORETICAL PSYCHOLOGY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>

УДК: 159.901 : 167/168

“...Ми ніколи не маємо справи з однією категорією чи категорійною опозицією...”
(Георгій Щєдровицький [83, с. 3])

Постановка методологічної проблеми у загальному вигляді. Першопредметне становлення *теоретичної психології* як інтегральної академічної дисципліни людинознавчого формату і раціогуманітарного спрямування датується кінцем ХХ – початком ХХІ столїття (див. А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, 2001 [30], В.Д. Балін, 2012 [3]). Нещодавно нами здійснене методологічне обґрунтування *предметного поля* теоретичної психології [64]. І все ж сукупно це вагомї, проте поки що мізерні здобутки на шляху повнодисциплінарного постановня цього надважливого, сутнісно постнекласичного типу розвитку наукової раціональності із метатеоретичних позицій і саморефлексивними засобами, напряду психологічного пізнання. Рїч у тїм, що накопичене теоретичне знання у сферї наукової психології, незважаючи на епістемне багатоманїття форм його оприявнення (поняття, гіпотези, моделї, концепції, теорії, теоретичні напрями, парадигмальні версії тощо), є вкрай еkleктичним, позитивїстським, квазісистемним, що унеможливує створення *єдиної онтологічної картини того, що таке психїчна реальність* і,

тим більше, що таке *психодуховна дїйсність* як сфера екзистенційно вичерпної буттєвої присутності людини у свїті і цього останнього у її внутрішньому, не менш складному і безкрайому, засвїті. Отож мовиться про свідомїсно упрозорену суперечність між неспроможністю освоєних засобів теоретизування вирішити нагальні проблемні питання методологічно аргументованого відбору якісного психологічного знання і нагальною потребою розробки новїтнього – більш технологічного, поліфункціонального, мислересурсного й відтак істотно досконалішого – добору ущїйненого, фундаментального й кількарразово відрефлексованого, *метазнання*. Інакше кажучи, маємо, у термінології Г.П. Щєдровицького, “проблематизаційний контекст”, або “ситуацію невизначеностї”, коли те, що здійснюється у психології в *царинї теоретизування*, немов би й достатньо повно уналежене, однак насправді воно перебуває поза рамками сутнісної буттєвої присутності психїчного, за межами багатоманїтностї його смислових даностей. Тому воно не про визначальне, основне, а скорїш про поверхове –

природно центроване й моноупредметнене – у розумінні-виглумаченні людської психіки.

Звідси висновуємо, що є підстави чітко провести лінію розмежування між теоретизуванням, яке здійснюється актуалізаційними каналами *предметного мислення* у сфері загальної, прикладної та емпіричної психологій, і теоретизуванням, котре зреалізовується інтелектуальними та рефлексивними засобами *філософсько-методологічної роботи*, мисленнєво рухаючись у просторі смислових зон і центрів та між їхніми зв'язками і конфігураціями (див. далі). Якщо у першому вимірі психологічного пізнання сьогодні виконується лєвова частка досліджень, то у другому маємо обмаль пошукових робіт як через свідомісну вузькість і фахову неготовність науковців піднятися на *метарівень теоретизування*, так і через відсутність надійної системи його засобів та інструментів. До останніх, беззаперечно, першочергово відносяться *поняття і категорії*, які кожна зріла академічна дисципліна, й тим більше інтеграційного спрямування, покликана створити на засадах модульності, ієрархічності, метасистемності, гармонійності.

Стан наукової розробки проблемної теми дослідження. На сьогодні нам невідомі праці з історії та методології психології, у яких би детально й аргументовано висвітлювалося надскладне питання й одночасно розв'язувалося важливе завдання *порівневого становлення категорійного ладу* сучасної психологічної науки. Однак первинний аналітичний огляд зазначеного упредметнення дає підстави констатувати, що у ХХ столітті категорійна система психології із різних методологічних позицій обґрунтовувалася в кількох гносеологічних аспектах:

1) у рамках найбільш впливових наукових шкіл як вітчизняного часопростору (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Д.Н. Узнадзе, Г.С. Костюк, В.А. Роменець та ін.), так і зарубіжного (В. Вундт, В. Джемс, З. Фройд, К. Левін, Ж. Піаже, А. Адлер, К.Г. Юнг, Е. Фромм та ін.), де пропонувані концепти і категорійні поняття явно чи неявно розглядалися в максимально широкому або дещо вузькому контексті еволюції психологічного знання та у логічному зв'язку із наявними методологічними проблемами і пояснювальними принципами, отримуючи різне трактування і відмінні способи інтелектуального використання в ході наукового пізнання;

2) в контексті обґрунтування системно-логічної структури раціональної дослідницької програми найбільш впливових наукових шкіл другої половини ХІХ і до завершення ХХ століття (за теорією М.Г. Ярошевського – О.М. Ткаченка), де *категорійному профілю школи*, на доповнення до її предметно-логічного, соціально-наукового та особистісно-психологічного компонентів, відведена особливо важлива, визначальна роль, що зумовлено засадничим розподілом наукових суджень на теоретичні поняття і категорії. Зокрема, Олександр Ткаченко в 1979 році пише: якщо “висунення та аргументування конкретних понять посилено й окремим дослідникам”, то “*Величезні пласти реальності, що фіксуються в конкретно-наукових категоріях, підвладні колективному “творцю” – науковій школі*” [46, с. 53];

3) в напрямку створення категорійної системи психології (А.В. Петровський і В.А. Петровський) на засадах структурної мозаїки *психосфери* як серцевинного фрагмента притомної (свідомісної) буттєвості людини у світі з орієнтацією на єдність сутності і явища в ідеальному узмістовленні кожної окремої психологічної категорії як соціокультурного визначника окремих психодуховних феноменів, ситуацій, подій (див. 30, с. 12–35)];

4) у форматі предметного поля теоретичної психології як саморефлексії категорійного ладу сучасної психології загалом [64, с. 26–28], так і подвійної чи навіть п-ної рефлексії категорійної системи теоретичної психології зокрема. Якщо в першому аспекті методологування на сьогодні наявні певні спроби-версії розв'язання цієї проблеми, то в другому дослідницькому вимірі поки що чітко не сформульована навіть сама проблема. Хоча, заради справедливості, зауважимо, що унікальний досвід *хвилезростаючого рефлексування* категорійного ладу психології у всесвітньому культурно-історичному вимірі метатеоретизування (від прадавніх віків до кінця ХХ ст.) містить творчий шлях видатного українського психолога-мислителя **Володимира Роменця** (1926–1998). І це переконливо підтверджують не лише його фундаментальні праці із теорії вчинку та історії всесвітньої психології ([36–41; 29], а й вагомими науковими продуктами найбільш натхненного і послідовного популяризатора його творчості Петра М'ясоїда (1951 р.н.), котрий авторські підручники і ґрунтовні праці [25–28] розпочинає або завершує поняттєво-категорійним апаратом

сучасної, теоретично розлогої та емпірично багатолікої, загальної психології. Воднораз цей визнаний культурний здобуток академіка Роменця повно ілюструють і дві збірки статей, що підготовлені у 2012 і 2016 роках провідними дослідниками історико-психологічного процесу України і Російської Федерації, присвячені віховим датам від його дня народження [1; 32; 33]. Очевидно, що цей багатий тезаурус відомої вітчизняної філософсько-психологічної школи потребує як критеріально виваженої рубрикації, так і методологічно обґрунтованої типологізації.

Метою цього дослідження є методологічно аргументоване створення *категорійної матриці теоретичної психології як самобутнього світу метатеоретичної саморефлексивної мислєдїяльності*,

по-перше, у форматі авторського визначення *предметного поля* цього відносно нового й поки що мало опрацьованого інтелектуалами інтеграційного напрямку розвитку психології і як науки (системи соціогуманітарних знань), і як ковітального зрізу буттєвої присутності людини у світі (онтичної даності), і як синтетичної організованості мислення та діяльності, свідомості й учинення (способу перетворення людиною світу та її самої в ньому), і як персональної практики самотворення людини як натхненної особистості та відповідальної індивідуальності (смісложиттєвого зреалізування особи в екзистенційному плині життя її свідомості і самосвідомості) [47; 59–60; 72];

по-друге, за логікою здійснення *типологічного підходу* як точного, досконалого й водночас багатомодульного і поліфункціонального й тому надскладного інструменту професійного методологування, центральну ланку якого становить повноцінне типологічне дослідження, що охоплює в раніше оприлюдненій авторській версії засадничі умови зреалізування процедури типологізації, найважливіші характеристики типологічного методу, можливість побудови ідеалізованої моделі чи картини охопленої метатеоретизуванням мультипредметної дійсності, організацію кожної задіяної категорії до різних глибинних зв'язків, комбінацій, себто таксонів, й у такий спосіб передбачає виокремлення низки взаємоузгоджених *таксономічних закономірностей*, процедури типізації і вихід на ідею проектування, започаткування практичної реконструкції осмисленого фрагмента реального світу та ін. ([54, с. 182–209; 76];

по-третє, у *взаємодоповненні метатеоретизування й рефлексивного методологування*, коли раціональному аналізу та осмисленому синтезу підлягають не тільки наявні у психології поняттєві та категорійні дефініції і формулювання, а й інструментарій філософсько-психологічного пізнання-конструювання, з допомогою якого отримується взірцево ідеалізована, сутнісно канонічна, модель того, що являє собою теоретична психологія в таксономічно довершеній композиції згармонізованих між собою категорійних визначень; так, власне, й уможлиблюється отримання *категорійного ладу* в заданих рамках цього методологічного дослідження, причому в засадничій мозаїці множинно впорядкованих таксономічних категорій, яка охоплює підсумково відрефлексоване психологічне знання у квінтесенції їх відношень, зв'язків, функціоналів, кластерів [10; 54, 58 та ін.].

Закономірно, що, обстоюючи концепти та канони постнекласичного ідеалу наукової раціональності (див. [16–17; 24; 45]), **методологічну оптику** пропонованого дослідження становить авторський п'ятимодульний (*функціонально порівневий*) набір *лінз-інструментів професійного методологування*, а саме на рівні:

к о н к р е т н о г о – це *мислєсхема* як базовий матеріал-засіб, своєрідна окрема цеглинка в організації методологічної роботи, що за вмілого користування нею у пізнанні і соціогуманітарному конструюванні перетворюється на скальпель у мислєдїяльності методолога як хірурга (розв'язувача, зліквідувача) суспільних та особистих проблем; пропоновані нижче мислєсхеми, реалізуючі вимоги принципу кватерності (формула “3+1”) або квінтетності (формула “3+1=1”) й позначувані нами графічно (квадрат, огорнутий колом), на відміну від інших відомих схем (технічних, електричних, корупційних, руху транспорту тощо), являють собою *штучно-ідеальні конструкти*, які, хоча й не мають в об'єктивній реальності підтвердження, а стосуються світу ідей, не проявленої, нематеріальної дійсності, все ж самоорганізують позадосвідне, тобто апріорне, пізнання людини, адже фіксують тотальну зв'язність і певну впорядкованість хаотично розсіяного, відкрито мінливого і смислово незавершеного вітакультурного знання, його першоджерельну, поки що схематизовану й тому архетипно

фрагментарну, знаннєву презентацію на полі життя дослідницької свідомості в осередді інтенційованої, й відтепер епістемно підкореної, думки (див. детально [54, с. 191–209];

о д и н и ч н о г о – конструція категорійної матриці, що вперше запропонована нами у 2001 році [70, с. 35; 77, с. 27] та отримала обґрунтування в наступні роки як винятково важливий засіб здійснення методологічної діяльності й одночасно як ефективний інструмент циклічно завершеного типологічного дослідження і сфери професійного методологування загалом [49; 52; 54; 58; 76]; на відміну від прямокутних таблиць-матриць у математиці із *m* х *n* чисел, яка містить *m* рядків та *n* стовпців, категорійна матриця-типологія ґрунтується на п'ятерному наборі (за горизонталлю, вертикаллю і перекресними діагоналями) філософських категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне”, що витримує критеріальне типологічне навантаження й у підсумку уможливорює створення 12-ти матрично усистемнених типів категорійної п'ятерності, які у взаємодоповненні категорій культури та науки окреслюють теоретичну психологію як величний самобутній багатоматериковий світ метатеоретичної саморефлексивної мислєдїяльності у його численних концептах і понятійних визначеннях, знаннєвих зорганізованостях і методологічних формах, засобах та інструментах ситуаційно актуалізованого на персоніфікованому рівні синтезу думки і переживання, мислення і діяння, свідомості і вчинення; тому обстоювана будова запропонованих нами матриць – це завжди типологічно вивірена гармонія категорія у їх чітко рубрикованих таксономічних зв'язках і взаємозалежностях, котра досягається багатоспрямованим обопільним узгодженням, коли одна і та ж категорія входить до різних комбінацій (див. далі);

о с о б л и в о г о – типологічний підхід у діалектичній мозаїці його категорій, принципів, нормативів, процедур, параметрів та інтелектуальних засобів, а також у взаємодоповненні двох сфер чи вимірів професійного методологування: змістового знання (тип – типологізація – типологія – типологічний метод) і формального знання (епістема типологування – типізація – ідеалізована модель – типологічне дослідження) [31; 54, с. 182–209; 76]; у будь-якому разі авторська версія цього підходу становить багатомодульну програму логіко-методологічних функціоналів,

активізація яких в індивідуальній і груповій пошуковій мислєдїяльності дає змогу провести повноцінне типологічне дослідження на будь-який, зокрема й надскладніший, предмет пізнання чи конструювання з новітніми засобами їх оптимального уможливлення, причому відповідно до епістемних канонів ідентичного методу і в такий спосіб отримати методологічно зрілу типологію, яка не лише організовує раціональне знання, а й упорядковує життя особистої і суспільної свідомості, “збалансовує людське буття, гармонізує його зовнішні і внутрішні, матеріальні та ідеальні, раціональні та духовні формовияви” [54, с. 207];

з а г а л ь н о г о – сфера професійного методологування-як-практики, яка, маючи проблемно-модульну багаторівнєву буттєву мозаїку, є діалектичним продовженням і мислєвчинковою конкретизацією *світу методологій-як-учення* у його центральній ланці – досконалому *методологічному мисленні*, котре критично проникає у невизначеність повсякдення, проблематизує й упроблемнює психосоціальну реальність, працює вільно як у наукових предметах і досвідних узмістовленнях, так і в історичних, технічних, антропологічних, віртуальних і головно – часто над ними, себто рефлексивно вивисується над будь-якою професійністю і, що найважливіше, займається творенням нових форм, організованостей і засобів життєреалізування особистості, групи, етносу; зазначене методологування – це окремий шлях-спосіб живодайного й відтак суб'єктивно пристрасного, ситуаційно плинного і водночас полірефлексивного *практикування* у царині найбільш продуктивних мислення, діяльності і мислєвчинення, що уможливорює постановку і розв'язання системних проблем й осмислення наслідків та способів запобігання чи мінімізації негативного впливу суспільних чи глобальних кризових явищ ресурсними засобами та інтелектуальними інструментами сучасної методології; тому зріле методологування – “вельми дієва *позитивна евристика* самої методології, коли мовиться про її прикладні форми розвитку й одночасно про *захисний пояс*, коли беруться до уваги всеможливі форми такого практикування, – від традиційно усталених (семінари, конференції, дискусії тощо) до інноваційних” (проблемно-тематичні сесії, організаційно-діяльнісні ігри, мислєвчинкові тренінги (див. [10, с. 26–30, 54–63, 89–101, 104–113, 156–159 та ін.]));

універсального – вітакультурна методологія і світ методології в цілому, що не лише збагачують семіотичну повноту сучасної культури (передусім знаками, символами, схемами, поняттями, знаннями, проектами, технологіями тощо), адже беруть на себе функцію новаційного продукування думок, актуалізацію індивідуальних і групових форм мислення та рефлексування й відтак розширення буттєвих горизонтів свідомості та самосвідомості, а й уможливають вихід інтелектуалів на простори ефективного практикування у найбільш досконалих зорганізованостях – у мислєдїяльностї, мислєкомунїкації, мислєвчиненнї, професїйному методологуваннї; ранїше нами доведено [54, с. 23–30, 269–287; 73], що методологія у нашому філософсько-парадигмальному вимїрі конструює окремиї світ вітакультурного буття, котрий охоплює чотири сторони: а) окреме вчення про логїчну органїзацію і структурно-змістову динаміку, принципи і нормативи, методи і засоби компетентної діяльностї; б) специфічну систему раціональних знань про форми, методи, способи рефлексивних мислення і вчинкового діяння у єдностї із сукупністю норм та інструментів методологування; в) особливу сферу мислєдїяльнїсно центрованих пізнання, критики, творення, рефлексїї, якї обїймають усї типи і стилї мислення, через котрї задається у людській свідомостї світ і якї спричиняють утворення та розвиток методологїчного мислення як якїсно нової універсальної форми думання; г) персонїфікований спосіб життя, тип проблемно-рефлексивного існування свідомостї, коли дослїдник із самого себе, тобто із власного “всерединї-буття” (С.Л. Рубїнштейн), продукує методологїчне вїдношення і методологїчне мислення, що циркулюють екзистенційно щораз заново від ситуаційної проблематизації до рефлексивних проектування чи конструювання і назад; воднораз фахово здійснюване методологування – це універсальна окультурена форма свободи-практики самої вітакультурної методологїї, що нестримно вривається у нашу повсякденну життєдїяльнїсть, всеохопна тенденція розширення соціокультурної територїї багатоматерикового свїту сучасної методологїї, доконче позитивна евристика її подальшого розвитку й одночасно розлогий захисний пояс, що обсягає всеможливі форми як традиційного, класичного методологїчного практикування, так і некласичного, інноваційного, постнекласичного (див. [10; 24; 47; 50; 54 та ін.]).

Виклад основного матеріалу дослідження

МАТРИЧНІ МОДЕЛІ В МАТЕМАТИЦІ І КАТЕГОРІЙНІ МАТРИЦІ У ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ ЯК ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАННЯ

У математиці, як відомо, матрицею є сукупність математичних величин, певним способом розміщених у прямокутній таблиці. Мовиться про систему елементів a_{ij} (чисел, функцій чи інших величин), над котрими можна здійснювати алгебраїчні операції і котрі розташовані у вигляді прямокутної схеми, причому перший індекс i означає номер рядка, другий – j – номер стовпця. Інакше кажучи, числовою матрицею, або просто матрицею, називається прямокутна таблиця із $m \times n$ чисел, яка містить m рядків та n стовпців, узята в квадратні або круглі дужки. Якщо кількість рядків не рівна кількості стовпців, то матриця є прямокутною, а якщо $m = n$ – квадратною. Остання, залежно від кількості рядків (і стовпців), указує на порядок матриці, тоді як її елементи ($i = j$) утворюють головну діагональ. Матриці позначають великими латинськими буквами **A**, **B**, **C**, **E** і т. д. Загалом у світі математики існують численні поіменування різноманітних числових матриць, для яких обчислюються визначники першого, другого, третього і матриці вищих порядків, над якими, зі свого боку, здійснюються за певними правилами всеможливі алгоритмічні операції і дії (див. [7; 9; 11; 13 та ін.]).

У проєкції на зазначене, створювані нами категорійні матриці, починаючи із 2001 року [49; 52; 54; 58; 70; 77], із суто формального погляду, належать до квадратних матриць n 'ятого порядку, що в математиці знаходить символічне відображення у вигляді схеми:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & a_{15} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} & a_{25} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} & a_{35} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} & a_{45} \\ a_{51} & a_{52} & a_{53} & a_{54} & a_{55} \end{bmatrix}$$

Порівняння щойно наведеної цифрової матриці як абстрактної математичної моделі і запропонованої нижче категорійної матриці теоретичної психології як конкретизованого у поняттях, категоріях і тематизмах світу мета-теоретичної саморефлексивної мислєдїяльності сучасної психологічної науки, що нещодавно створена нами, вказує на два визначальних моменти: *по-перше*, свого часу нами була запозичена сама ідея матричної моделі-таблиці з лінійної алгебри, яка справді виявилася вкрай евристичною як у соціогуманітарних дослідженнях, так і в методології філософії та науки; *по-друге*, між цими двома видами матриць є лишень формально-схематична схожість, тоді як їхні побудова, змістове наповнення, внутрішня організація елементів, урешті-решт методологічне призначення, функціональне поле дії-впливу на дослідницьку свідомість і світоглядну дійсність доконче різні. Скажімо, у першому випадку обчислюється визначник або домінанта п'ятого порядку для квадратної таблиці **A** як алгебраїчна сума п'ятерного набору елементів, то в другому такі дії просто неможливі, адже кількісні величини замінено якісними, логіко-значенневими, полісемантичними. Тому ситуація створення категорійних матриць і роботи з ними як з інструментом пізнання та методологування неімовірно ускладнюється.

Наразі зазначимо головне: конструйовані нами матриці стосуються магістрального шляху еволюції раціогуманітарного знання – *категорієгенезу*, тобто створення поняттєво-категорійного ладу як окремих наук, так і синтетичних, інтеграційних (для нашого пошуку головнo філософсько-психологічних), міждисциплінарних напрямів пізнавальної творчості [10; 54, с. 121–138; 57]. До прикладу, В.С. Стьопін переконливо доводить, що категорії культури відіграють роль світоглядних універсалій у житті свідомості людини, “акумуляують історично накопичений соціальний досвід й у системі яких особа певної культури оцінює, осмислює і переживає світ, зводить у цілісність усі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду” [44, с. 19]. Водночас М.Г. Ярошевський [81; 91] й О.М. Ткаченко [46] аргументували неперехідне значення категорійного ядра або профілю наукової школи, що визначає новизну та фундаментальність її дослідницької програми. Причому “кожна категорія може бути ґрунтовно осмислена лише як елемент певної системи категорій; тому питання про оптимальне число

психологічних категорій, про основу їх суординатії, про їх систему, є вкрай важливим – і в науковому сенсі, і в соціальному, і в культурному” [55, с. 35].

Для того щоб успішно вирішити поставлене **надзавдання** – *виокремити оптимальне число категорій теоретичної психології* – потрібно не тільки обґрунтувати постнекласичну методологічну оптику конкретно спрямованого новаційного формату (із чим ми, сподіваємося, справилися), а ще й адресно, вміло та коректно її застосувати у взаємопрониклих метатеоретизуванні і методологуванні. Безперечно, що істотно ускладнює ситуацію і сам різноликий *епістемний матеріал*, що підлягає саморефлексії, себто поняття, категорії, базові тематизми та їх комбінована діалектика. Вочевидь зрозуміло, що, приступаючи до вирішення названого надзавдання, передусім варто чітко розрізняти категорії науки (зокрема, й категорії психології), або *категорійні поняття*, з одного боку, *категорії культури*, або світоглядні універсалії – з іншого, та *філософські категорії* (до речі, які виникають як результат рефлексії над універсаліями культури) – ще з іншого. Одночасно треба пам'ятати, що окрема категорія завжди еволюціонує з поняття, яке структурно охоплює чотири засадничі характеристики – обсяг, зміст, значення і смисл, а відтак є “функція від такого поняття, яке має (а) максимальний обсяг, (б) мінімальний зміст, (в) характеризується межовою абстрактністю і (г) відображає найфундаментальніші зв'язки і залежності мисленнєво зідеалізованої дійсності...” [55, с. 26]. Слід зважати й на те, що будь-яке знання має категорійну основу, тобто належить тій чи іншій категорії, котра у структурно-функціональному відношенні, за Г.П. Щедровицьким, містить щонайменше чотири фокуси: *знання* (мови) як системні організованості, котрі існують усередині сфер мислення і діяльності; *об'єкт* пізнання, проектування, рефлексії і мислєдїяння та уявлення про нього і дії з ним; *операції-дії з об'єктом*, який має об'єктивний та операційно-діяльний зміст і може набувати знакової форми; *поняття* як ідеальні (уявні, мислені, свідомісні) організованості, що збагачують розвиткове функціонування категорії як інструменту методологування [34, с. 89–90; 124–125; 35, с. 60–64; 82; 87]. Насамкінець дослідникові ще й потрібно аргументовано визначитися, на якому шляху категорійної еволюції він перебуває – *мікрокатегорієгенезу* чи *макрокатегорієгенезу* – і які етапи

в тому й у тому випадку він має ще пройти (див. [10, с. 27–279; 54, с. 121–138; 55]).

Зважаючи на власний двадцятирічний досвід розробки і все більш широке (передусім за об'єкт-предметним форматом і методологічним статусом міждисциплінарного дослідження) зреалізування *ідеї категорійної матриці*, сьогодні є підстави констатувати щонайменше **п'ять переваг** цього *авторського методу-інструменту професійного методологування*. А саме вона характеризується:

1) *фундаментальністю раціогуманітарного змістового наповнення*, адже поєднує у зв'язках, взаємодоповненні і полісистемних зорганізованостях наукові, світоглядні і філософські категорії; у нашому випадку це взаємоузгодження базових категорій, напрямів і тематизмів сучасної психологічної науки, категорій культури як світоглядних універсалій, що належать сфері індивідуального та масового життя свідомості, а також відрефлексовані у певний методологічний спосіб універсалії культури, котрими із часом здебільшого стають ті психологічні категорії, що забезпечують національну і світову культуру (яскравим прикладом тут є щонайменше дві опрацьовані В.А. Роменцем світоглядні універсалії – “канонічна психологія” і “психософія вчинку”). На підтвердження цього О.М. Ткаченко ще в 1979 році писав: “...У психологічній науці до фундаментальних розробок належать насамперед *проблема науково-категорійного синтезу знань*, успішне вирішення якої має важливе значення для поглиблення і збагачення психологічної теорії, для практики оптимізації процесів перспективного планування та організації подальших досліджень, для удосконалення змісту і методів викладання психологічних дисциплін”. Причому центральну ланку цього синтезу становить “обґрунтування основних пояснювальних принципів психології і визначення способів їх взаємозв'язку, а також вивчення становлення і розвитку категорій психології, розробка їх системи” [46, с. 129].

2) *логічністю форми, самого способу отримання категорійного ансамблю*, адже в кожному окремому випадку – чи то коли мовиться про категорійне відображення багатопредметного об'єкта пізнання або конструювання, чи то коли категорійному оприявненню підлягає надскладний об'єкт методологічного дослідження (як у нашому теперішньому випадку) – обстоюваний нами *порядок* добування нового *метазнання* фундується на

тому, що каузально (причинно-наслідково) не пов'язує категорійну форму організації такого знання із його конкретним змістом, а пропонує *універсальну схему-матрицю*, у якій наявний ідеальний зразок фіксації зв'язку і взаємодоповнення її складників (таксонів), елементів (категорій) та рамкових умов (тематизмів) як носіїв певного змісту; причому цей зразок один і той же для всіх категорійних матриць, створених нами і представниками наукової школи, тому що універсалізує й формалізує будову матриці у центральній ланці типологізації – у визначенні ідентичних п'ятерних наборів філософських категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне” за горизонталлю та вертикаллю, визначаючи у такий спосіб критеріальні ознаки типологування. Щоправда підкреслимо, що як тематизми у цих двох випадках різні, так і відмінні між собою результати рефлексивної пізнавальної творчості. Скажімо, у нашому нинішньому варіанті горизонталь становить рубрикований за напрямками розвитку *світ методології психології*, які у підсумку зумовлюють отримання головних епістемних параметрів теоретичної психології (об'єкт, предмет, дослідницькі процедури-техніки, засоби та інструменти), тоді як вертикаль утворює різноякісний знанневий матеріал для метатеоретизування, тобто охоплює все здобуте раціональне знання у царинах історії, теорії та інтелектуальних практик психології, з якого, власне, й вибудовується багатоплановий *світ теоретичної психології*. Сподіваємося, що вказана логічність у майбутньому буде аргументована засобами і ресурсами неklasичної логіки та її базовими векторами актуального становлення й, щонайперше, багатозначної і модальної логіки (Я. Лукасевич, Е. Пост, К.І. Льюїс, В. Аккерман, Л.Е.Я. Брауер, А. Гейтинг, Д. Бочвара, А.Є. Конверський та ін.) [20, с. 313–337]. У будь-якому разі запропоновані нами категорійні матриці – це дієве джерело формування *культури мислення* науковців і мислителів, котре передбачає усвідомлене ставлення до процесу розмірковування, рефлексію і саморефлексію висловлювань та інтерпретацій, себто ґрунтується на “вмінні правильно вибудовувати доводи, заперечення, здійснювати аналогії, висувати гіпотези, віднаходити й усувати помилки у своїх і чужих мудруваннях” [Там само, с. 18];

3) *оптимальністю структури і внутрішньої збалансованості конфігурації таксономічних категорій*, що підтверджує постійно

стале число – 25 – категорій різного методологічного статусу (загально- і конкретно-наукового формату, світоглядної універсальності культурного і суто філософського значення), які утворюють формозмістове наповнення центрального полотна схеми-матриці, а також біполярні тематизми, фіксовані за горизонталлю і вертикаллю як рамкові умови відкритого розв'язкового функціонування найкращого варіанту побудови категорійного ладу актуального поля системної наукової, суспільної чи методологічної проблеми. Загалом спроби науковців ХХ століття створити поняттєво-категорійну систему психології стосуються переважно узагальнювальної дисципліни – *загальної психології*, котра, починаючи від Л.С. Виготського (1896–1934), визначає предмет усієї психологічної науки, формує її категорійний апарат, пов'язує між собою всі окремі факти і закономірності, що отримані у прикладних розробках та емпіричних дослідженнях. І тут, як відомо, розвою набули два підходи до розв'язання цієї теоретичної проблеми: або пошуку “клітинки”, своєрідного монокатегорійного ядра психології, або створення словникових полотен можливих понять і категорій, якими ця наука послуговується. На наше переконання, обидва названі підходи – це всього-на-всього межові полюси-шляхи (відповідно вкрай редукованого, спрощеного й суто емпірико-прагматичного) її розвитку, що далекі від досконалості як новітнього (постнекласичного) ідеалу наукової раціональності, так і від філософсько-методологічних канонів пізнання-конструювання психодуховної реальності у її різноманітних формах та зорганізованостях буттєвості (внутрішнього світу особи, людини як суб'єкта життєдіяльності, особистості як канонічної форми буттєвої присутності людини у світі, соціальної психіки, сфери життя свідомості тощо), й відтак не вирізняються оптимальністю структурно-функціонального набору психологічних категорій. До прикладу, запропонована Ф.Ю. Василюком у 2002 році *категорійна типологія* психологічних форм людського життя, що створена за двома базовими ознаками (“життя людини” і “світ”), охоплює чотири центральних категорії – “установка”, “діяльність”, “відношення”, “спілкування”, на фундаменті яких зусиллями дослідників радянської доби (в унісон теоретичним упредметненням Д.Н. Узнадзе, О.М. Леонтьєва, В.М. Мясіщева, Б.Ф. Ломова) створюються авторські загальнопсихологічні теорії

(концепції) (див. [8, с. 142–172]). Однак очевидно, що дана типологія, по-перше, стосується царини теоретичної цілісності загальної психології, а не сфери теоретичної, методологеми конструювання предметних полів котрих, як нещодавно доведено нами, сутнісно відмінні між собою [64, с. 6–8]; по-друге, є лише вдалою мислесхемою, що реалізує вимоги принципу кватерності (формула “3+1”), а не повновагомою систематикою категорій психології; інакше кажучи, вона вказує на один із перших кроків на шляху досягнення єдності загальної психології – *синтезу названих теорій* та їх центральних категорій, що, як зауважує автор, “може бути плідним тільки тоді, коли всім їм властива глибока спорідненість, спільність базових методологічних та онтологічних уявлень, і в той же час у кожній з них є своя категорійна специфіка, що відображає різні аспекти реальності...” [8, с. 150–151];

4) *ідеальністю сконструйованої й оформленої як теоретична модель цілісної картини категорій у їх гармонійному синтезі*, яка відіграє винятково важливу роль універсального знаряддя не лише в усіх типологічних процедурах і діях, а й у розв'язковому функціонуванні *методологічного мислення* загалом як нового типу і виду мислєдіяльності, котра творить об'єкти та уявлення про них (див. [12; 82; 88; 89]); при цьому значущими відмінними особливостями такого мислення й відтак вагомими перевагами є його просторова організація (робота зі схемами об'єктно-онтологічної та оргдіяльнісної площин та “рефлексивне обертання” кожної з них); до того ж воно рефлексивно охоплює й поєднує у собі інші типи мислення, де базовою логічною формою рефлексування постає *схематизація*, і найголовніше, що саме воно становить єдино цільне осердя світу методології-як-учення і сфери методологування-як-практики. Якщо відштовхуватися від функціональної (тобто створеної за способом використання типології схем, запропонованої В.Г. Марача [12, с. 29–63]), то категорійні схеми становлять тут п'ятий, найбільш потужний в організаційно-діяльнісному вимірі, тип-засіб здійснення методологічного мислення; саме вказані схеми “здатні “розгортатися” у схеми простору, “перетворюватися” у схеми “мотрійкових” об'єктів або “згортатися” у “чисті” оргдіяльнісні схеми чи нормативні схеми-принципи” [Там само, с. 43]. Важливо й те, що розвиток технік роботи зі схемами у системомис-

ледяльній методології (Г.П. Щедровицький і школа) привів до реального поєднання та розгортання категорій в категорійні схеми організації мислення і далі до компетентного обґрунтування нового підходу у філософії, науці, методології, який: а) ґрунтується на відповідній категорійній схемі, б) виникає здебільшого на підґрунті потужної логічної категорії, що спроможна актуалізувати онтологічно значуще категорійне поняття, в) формалізується й операціоналізується, коли такої актуалізації не відбувається, спричиняючи утворення схеми-принципу, г) може стати категорійним засновком (за умов онтологізації поняттєвої форми) нової теорії. До прикладу, для СМД-підходу таким засновком стало категорійне поняття “*миследіяльність*”, яке обстоє “органічний, неподільний зв’язок усілякої дії і будь-якої діяльності із підготовлювальними їх мисленнєвими і комунікативно-смысловими процесами...” і яке отримало у 1980 році своєрідну розгортку у вигляді трипоясової робочої схеми МД (пояси практичної миследіяльності, думки-комунікації і чистого мислення) як такої “ідеальної сутності, що призначена слугувати теоретичним підґрунтям для виведення з неї інших різних схем: з одного боку, тих, що моделюють різні конкретні системи миследіяльності, а з іншого – таких, що задовольняють вищезазначені принципи” [88, с. 38]. Водночас із цієї робочої схеми МД постали теорія і практика організаційно-діяльнісних ігор (див. [79; 85–86]). У нашому досвіді розробки циклічно-вчинкового підходу ключовим категорійним поняттям стало “*мислевчинення*”, евристичність якого зумовлена “низкою смыслових конотацій, котрі переорієнтують методологічну свідомість в екзистенційному річизі ділової комунікації... на взірцеві, канонічні форми методологування, розширюючи тим самим як відеальнені горизонти смыслопродукування, так і воб’єктивовані в матеріальному світі вчинкові, сутнісно – духовно-креативні, способи особистісного існування-переображення” [67, с. 39]. У підсумку вдалося не тільки створити чотирипоясову схему мислевчинення, а й істотно збагатити схему-матрицю модульно-розвивального оргпростору професійного методологування (див. [68]);

5) *практичністю у найширшому сенсі свободи метатеоретизування, методологування, мислевчинення і саморефлексії з категоріями матриці та їх таксонами*. Зауважимо, що немає підстав витлумачувати практику як

єдиний критерій істини, адже ним, як неодноразово аргументував Б.С. Кримський, може бути *дух*, який також здатний виявлятися у різних станах свідомісної, у тому числі передчуттєвої, інтуїтивної, активності. Зокрема, він застерігав про небезпеку універсалізації практики, її абсолютизації у суспільному житті, тому що “необмеженість практики, породженої самовладним інструментальним інтелектом, може знищити і природу, і людину” [22, с. 68], а також [21]. Це, однак, не означає, що треба нехтувати соціальною важливістю і культурною значущістю практики. Тут непересячної ваги набуває рефлексивний синтез щонайменше трьох теоретичних підходів до розуміння практики як суто людського способу буття: у філософії та соціології марксизму, де зміст категорії “практика” ідеологами “комуністичного будівництва” вихолощувався до виробничо-технічних інтерпретацій; у трансцендентній методології І. Канта, де “практичним є все те, що можливе через свободу” [19, с. 453]; і як своєрідний підсумок-зняття – у філософсько-психологічній теорії вчинку В.А. Роменця [1; 29; 32; 33; 40; 41; 91], котрий, так само як і М.М. Бахтін [6], обґрунтовує практику як учинкове освоєння людиною дійсності, а вчинковість аргументує як головну, атрибутивну рису практики. Висвітлюючи творчий діалог цих двох достойників-мислителів, Ш. Алієв, П. М’ясоїд, А.В. Фурман пишуть: “Практична людська діяльність, а Володимир Андрійович Роменець це розуміє як ніхто інший, завжди насичена *вчинковим змістом*, наповнює людське життя конкретикою, робить його повнокровним, творчим, досконалим. Йому очевидно, що, лише вчинковим способом освоюючи світ, особа досягає повноти буття-повсякдення. Звідси, власне, й уможливується крок до розуміння **практики як освоєння-вчинку**, що конкретизує *ідею практики як освоєння*” [2, с. 21–22]. У цьому сенсі обстоювані нами категорійні матриці не менш практичні, аніж, скажімо, технічні засоби роботи на землі й із землею хлібороба чи використовуваний лікарем-хірургом під час операції набір відповідних інструментів. Адже матеріальність інструмента будь-якої діяльності не становить визначальної ознаки практикування. Швидше навпаки, якщо відсутня свобода вибору, думки і дії, то людина стає технічним додатком до нього, сама перетворюється у рутинній праці на механізм. Цей стан трудового процесу, за якого відсутній мінімум свободи і творчості слушно

названий нами *псевдо- або диспрактикою* [54, с. 267]. Натомість категорійна матриця дає змогу зафіксувати більш-менш *згармонізовану картину категорій* певної науки чи дисципліни, що відіграє роль *ідеального орієнтиру* для методологів, теоретиків та експериментаторів, або, по-іншому, постає окремим *науковим проєктом*, цінність якого буде виявлена з роками і навіть десятиліттями залежно від його практичного (миследіяльного) втілення, тобто від інтенсивності і продуктивності його використання як потужного засобу дослідження-конструювання певного відеального чи уреального фрагмента дійсності. Може здатися парадоксальним, проте вмале оперування категоріями характеризує не тільки і не стільки знаннєвий потенціал дослідника або наукової школи, скільки *свідомісний ресурс* індивідуального чи групового суб'єкта пізнавальної творчості. Як слушно підкреслює Г.О. Балл у посмертно виданій монографії (2017), “за своїми логічними, семантичними і психологічними характеристиками категорії... ближчі не до *наукових понять*, а до складових індивідуальної та суспільної свідомості, описуваних у сучасній соціолінгвістиці й культурології під назвою концептів”, яким притаманні емоційна насиченість, значеннєва нечіткість, смислова рухливість і природна стихійність становлення; отож стверджується, що “*категорії певної науково-гуманітарної галузі – це провідні концепти мислення в цій царині...*” [4, с. 92–94], свідомості або функціонали подієвої розгортки життя самої буттєстворної свідомості (див. [23; 42; 59–60; 72]).

СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ КАТЕГОРІЙНОЇ МАТРИЦІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МЕТОДОЛОГУВАННЯ

Оскільки створена нами *модель категорійної матриці* реалізує засадничі принципи низки методологічних підходів (вітакультурний, типологічний, таксономічний, системомиследіяльнісний, циклічно-вчинковий), то закономірно, що це знайшло відображення у її складній формопобудові. Щонайперше вона охоплює систематику таксономічних категорій самої центральної частини матриці та її *зовнішній контур*, який, з одного боку, зверху і зліва утворюють два однаково поіменованих ланцюжки діалектичних категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне”, однак різних за аспектами чи мо-

дусами розгляду багатопредметного об'єкта (метатеоретизування, методологування) засобами категорійно-рефлексивного синтезу, що знаходить відображення у їх поіменуванні як двох взаємопрониклих тематизмів-засновків, з другого – (відповідно знизу і справа) отримуються результуючі межі як синтетичний підсумок усього того, що реалізується у системних наборах категорій за горизонталлю і вертикаллю, причому за кожним із 16-ти таксонів, що також отримують узагальнювальні тематичні назви.

Наведемо два приклади. Так, нещодавно запропонована А.А. Фурманом категорійна матриця смисложиттєвої сфери особистості [47, с. 23–26], що не тільки фіксує оптимально організовану систематику таксономічних категорій, яка “дозволяє на найвищому рівні абстрагування сформулювати цілісне теоретичне уявлення про закономірну узгодженість властивостей та ознак цієї сфери за критеріями походження, сутнісного змістовлення, структурної побудови, функціонального призначення...” [Там само, с. 29], а й задає формат філософсько-психологічного пізнання вказаної сфери з допомогою чотирьох (двох попарно перехресних рамкових умов-способів смисложиттєвої буттєвості особи: “генеза постання людини як свідомої особистості – миследіяльність як світ взаємопрониклих смислів буття і сенсів життя” та “виміри людського життєздійснення – модуси суб'єктивного самоосмислення” особою власної буттєвості).

Інший приклад стосується вперше оприлюдненої у цій статті категорійної матриці теоретичної психології (див. *рис.*). Її зовнішній контур утворюють, по-перше, два вектори (вертикаль і горизонталь) діалектичної розгортки філософських категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне”, з одного боку, та їхні поняттєві визначення на рівні універсального (відповідно “об'єкт – предмет – дослідницькі процедури-техніки – засоби та інструменти”) теоретичної психології та її найважливіші напрями чи “материки” розвитку: “царина історико-психологічних досліджень – теоретичний світ (метасистема) психології – сфера методологування у психології – психософія вчинку” – з іншого; по-друге, біполярні тематизми у тріадах (причина – робота – наслідок, матеріал – діяльність – продукт, результат), а саме історія, теорія та інтелектуальні практики психології як матеріал для метатеоретизування, дослідницька робота-творчість з яким у форматі адекватного набору

категорійних таксонів у горизонтальному спрямуванні в підсумку й формує світ теоретичної психології засобами метатеоретичної само-рефлексивної мислєдїяльностї (див. детально [64]).

Центральну або внутрішню частину матриці, тобто власне саму категорійну таблицю-матрицю, утворюють:

А. Систематика із 16-ти взаємоузгоджених й у певних ієрархічних структурах згармонізованих *таксономічних категорій*, коли одна і та ж категорія входить до різних комбінацій, що мають таксономічну побудову й упорядковують *категорійну мозаїку* у сфері дослідницької свідомості мислителя, вченого, відображаючи й одночасно конструюючи той чи інший аспект або модус буття, зорієнтовуючи їхні методологічні і світоглядні зусилля у здійсненні власної пізнавальної творчості й оформляючись у процесах рефлексивного метатеоретизування у формі *провідних концептів* мислення. Інакше кажучи, мовиться про категорійне збагачення свідомісного пласта буттєвої присутності людини у світі в актах самовідрефлексування і в унявленні символічних, семантичних та сенсосмислових репрезентантів цього зовнішнього світу у внутрішньому (психодуховному) засвіті її як особистості в обновлюваній реконструкції актуальної концептної картини інтерпретації-розуміння певного фрагмента, а то й цілого полотна, дійсності. Ці категорії, як загальні форми організованості мислення та буття і як світоглядні універсалії, знаходять свою конкретизацію в *наукових поняттях*, які, будучи компонентами гіпотез, концепцій, теорій, змістовно більш чітко визначені та логічно обґрунтовані, ніж категорії; саме “такі поняття – разом із термінами, якими вони позначаються (і які несуть на собі, крім іншого, специфіку національних мов), – утворюють *поняттєво-термінологічне поле* даної категорії” [4, с. 92]. Однак для адекватного розмежування таких ідеальних знанневих одиниць, як поняття і категорія, існує певна методологічна трудність, адже вони переважно позначаються одними й тими ж *мовними знаками* (головно словами і словосполученнями), які, за умов стійкої однозначності й тотожності позначуваного змісту ознак незмінного у процесі мислення предмета, набувають вагомості *термінів* як тих епістемних засновків, що є носіями *уніфікованих значень* і відіграють винятково важливу роль у характеристиці буття і свідомості, світу і людини.

Тому лише методологічно зріла думка не тільки чітко роз’єднує різне функціональне навантаження мовно ідентичних понять і категорій, а ще й рефлексивно проникає в ідеально змодельований ними аспект чи спосіб людської буттєвості. А це означає, що “принцип розрізнення категорій і понять” (Г.О. Балл) має бути врівноважений *принципом взаємодоповнення їх функціональних полів* у сфері ідеального життєпотіку свідомості і самосвідомості дослідника. І хоч це проблемне питання потребує окремого детального розгляду, наразі зауважимо головне: одноіменно позначені в лоні сучасного термінологічного тезаурусу поняття і категорії за всієї їх розбіжності у засадничих функціях (перші вирізняються чіткістю і конкретністю змістового наповнення та зорієнтовані на уніфікацію значень, тоді як другі, характеризуючись максимальним обсягом і мінімальним змістом, є розмиті абстрактними ідеалізаціями тих чи інших модусів буття, діють як методологічні і світоглядні орієнтири творчої діяльності дослідника й навіть як його свідомісно опрацьовані проекти розвитку певної науки, дисципліни чи сфери мислєзреалізування) все ж у діалектичній єдності і взаємопроникненні дають змогу отримати синтетичне (у нашому випадку метатеоретичне і методологічне) знання.

Б. Вісім базових організованостей категорій (чотири становлять ряди таблиці-матриці і чотири – її стовбці) – *таксонів* (від лат. *taxon*, від грец. τάξις – порядок, пристрій, організація), що являють собою окрему групу класифікації або типології, де кожна задіяна категорія позначає дискретний об’єкт, об’єднаний з іншими певною спільністю властивостей та ознак за критеріями походження, будови, складу, форми, функцій тощо. При цьому кожен таксон посідає єдине унікальне місце у двоплощинно прониклих ієрархіях, характеризуючи конкретну сукупність здебільшого багатоупредметнених ідеальних об’єктів (природи, опису, мови, наукового проектування, методологічної мислєдїяльності та ін.). Отож горизонтальне і вертикальне накладання чітко згрупованих, таксономічно впорядкованих категорій указує на виняткову складність як предметного поля колективної та індивідуальної творчості у сферах науки, методології, культури, за яким завжди, бодай опосередковано, перебуває той чи той аспект людського буття, так і методологічної оптики пізнання-конструювання цього аспекту бут-

тевої актуалізації дослідницької свідомості ресурсами і засобами категорійної систематики, що збагачує фрагментарний або універсальний тип наявного наукового світогляду. В будь-якому разі оптимальний набір типологічних таксонів дає сутнісне, форматно межове описання реальності з погляду мозаїчно організованої метаструктури, пояснює не конкретні об'єкти класифікації, а спосіб та особливості їх побудови, логічні принципи та умови вирішення завдань типологізації. У нашому методологуванні важливо, що утворення *категорійних таксонів матриці* не випадкове чи емпірично спричинене, а ґрунтується на розширеному витлумаченні Юнґового принципу кватерності (формула “3+1”) і являє собою *універсальний архетип* ледь-ледь схематично оприявленого ставлення людини до світу, яке становить логічну передумову будь-якого міркування-судження і як довершена думка-комунікація має *квінтетну конфігурацію* (формула “3+1=1”), де три компоненти мають споріднену природу, четвертий, – доповнюючи базові, поєднує їх у синтезі, символізує щось універсальне, а п'ятий – здебільшого знімає попередні ступені мислення (у розумінні Гегеля) й, будучи зануреним у світ трансцендентного, *поіменовує* те ідеально витворене свідомою здатністю людини-деміурґа проникати своїми почуттями, розумом і волею за світ очевидного, речового, матеріального (див. детально [54, с. 191–205]). До прикладу, перша створена нами категорійна матриця (2001 рік) присвячена поглибленому розумінню онтологічних засновків і світоглядних горизонтів українського менталітету у сфері національної культури й охоплює *п'ять рядків* (за горизонталлю), що засновують такі категорійні таксони:

загальне: “життя (вітальність) • культурність • свідомість + духовність = віра”,

особливе: “поведінка • спілкування • діяльність + учинок = розум”,

одиничне: “національний дім • історична доля народу • національна свідомість + духовна культура = воля”,

конкретне: “родовід • цінності (вартості) • національна ідея + рідна мова = знання”,

універсальне: “добро • краса • істина + свобода = слово”,

тоді як стовпці (за вертикаллю) – це ті ж самі категорії, що організовані в інші категорійні таксони:

загальне: “життя (вітальність) • поведінка • національний дім + родовід = добро”,

особливе: “культурність • спілкування • історична доля народу + цінності (вартості) = краса”,

одиничне: “свідомість • діяльність • національна свідомість + національна ідея = істина”,

конкретне: “духовність • вчинок • духовна культура + рідна мова = свобода”,

універсальне: “віра • розум • воля + знання = слово”.

В. *Два діагональних категорійних таксони:* головний, що спадає від вихідної точки біфуркації загального (зліва зверху) у правий нижній кут й організується як п'ятерність, і додатковий, хоча й не менш значущий, що прямує зліва знизу від універсального вгору до місця зверху справа іншого кластеру універсального. Так, у наведеному нами прикладі тематичного дослідження “Психокультура української ментальності” прочитання категорійної матриці [70, с. 35; 77, с. 27] вимагає багатовекторності рефлексивної мислєдіяльності у різних її аргументах, передусім у реаліях чи гранях буттєвості, функціоналах чи свідоцтвах свідомості, врешті-решт у малоконтрольованій розумом, пристрасній стихії багатозначенневого перебігу концептів мислення. Зокрема, було виявлено, що головну вертикаль матриці українського менталітету становить категорійний таксон квінтетного набору: “життя (вітальність) • спілкування • національна свідомість + рідна мова = слово”, додаткову – “добро • цінності (вартості) • національна свідомість + учинок = віра”. Відтак при прочитанні цієї матриці аналітико-синтетичному витлумаченню піддані не тільки горизонтальні і вертикальні таксономічні пласти категорій, причому в обох напрямках руху дослідницької думки, а й діагональні, вказані стрілками на рисунку. В результаті отримано й осмислено 12-ть матрично пов'язаних *типів категорійної п'ятерності*, що у взаємодоповненні категорій виявляють глибинний змістово-значеннєвий архетипний формат української ментальності як такої впорядкованості соціального життя народного загалу, котра співмірна й гармонійна у вітакультурному просторі повсякдення та історичному часі зовнішньо і внутрішньо; причому саме головна діагональ виявляє “*основний закон генези менталітету як вершинний шлях менталеформування...*” [77, с. 26].

Надскладна структурна організація категорійної матриці як оригінального засобу пізнання-конструювання нових світів-дійсностей і як надпотужного інструменту професійного

методологування закономірно спричиняє *низку функцій*, котрі матриці цього інноваційного виду виконують у здійсненні наукового і методологічного мислення, у сенсосомиологічному збагаченні ідеального світу життя свідомості, врешті-решт у розширенні культурних засобів людської мислєдїяльності. До слова нагадаємо, що й методологія, у визначенні Г.П. Щедровицького, – це “новий, більш розвинений тип мислення, що знімає науку і філософію у їх функції інтеграції мислення і діяльності” [89, с. 409, 548–550]. Тому в широкому сенсі *функція* означає виконання чимось чи кимось свого призначення, здійснення певної роботи-діяльності, себто така актуалізація чи задіяння здатності певної системи (механізму, людини, групи тощо) зреалізувати (бажано найкращим чином) те, що від неї очікують, або того, що на неї покладають як обов’язок.

Нами неодноразово розглядалося питання функціонального навантаження категорійної матриці як продукту методологічної творчості. Однак у вирішенні цього справді складного питання сьогодні існують можливості внести більшу ясність й аргументовану визначеність. Шлях методологічної роботи для нас тут пролягав від описаних вище *переваг* названої матриці, з одного боку, і до *підходів*, що реалізують відповідні переваги та функції, й до *принципів*, які конкретизують логіко-змістове наповнення активно задіяних підходів, – з іншого. Продуктивна розгортка цього шляху унааявлена у змісті окремо створеної **таблиці**. Перш ніж охарактеризувати кожну із п’яти вперше презентованих функцій матриці, підкреслимо методологічну роль підходів. Вони, звісно, за умов компетентного застосування, слугують логічно обґрунтованою формою методологічної рефлексії, є “знанневою сув’яззю абсолютно нового типу”, адже охоплюють організований комплекс способів онтологічного бачення як картин ідеальної дійсності, так і фрагментів об’єктивної реальності, засобів і методів мисленнєвої роботи з ними, а також забезпечують поєднання “схем об’єктів мислення зі схемами мислення, діяльності і мислєдїяльності як таких” [84, с. 43].

Перша функція – *структурно-епістемна* – полягає у створенні схематизованої *мегаструктури* як повноформатної *ідеальної моделі* певного фрагмента дійсності-реальності, котра з допомогою збалансованого набору категорій як знанневих (епістемних) одиниць характеризує ті чи інші множини дослідницьких об’єктів, які виявляються у

світі або конструюються самим ученим. Примітно, що ця вишукана ідеальна модель веселкового мережива категорій із їхніми врізнобіч пов’язаними *поняттєво-термінологічними полями* обрамлена двома попарно межовими тематизмами як рамковими умовами концептного реконструювання мисленнєвого полотна допитливої свідомості. Отож, структуруючи категорійні пласти і перехресно компонентуючи категорійні таксони, обстоюваний вид матриці, незважаючи на універсальну всеохопність буттєвого матеріалу та спричинену цим розмитість змістового полотна отримуваних у такий спосіб знань, усе ж дає змогу більш-менш повно зафіксувати емоційно рухливу стихійність *концептів мислення* як осереддя індивідуально чи суспільно уприсутненої логікою трансцендентно насиченого життя свідомості у зовнішньому, феноменально оприявленому, світі. Загалом функціональне навантаження будь-якої категорійної матриці у структурно-епістемному форматі її використання отримує *двовекторний розвиток*: з одного боку, це розширення кругозору і збагачення світогляду мислителя-дослідника, що є цілком закономірним явищем, адже кожна наукова категорія має тенденцію стати *категорією культури*, тобто світоглядною універсалією, яка акумулює у своєму концептному ядрі в контексті властивого їй поняттєво-термінологічного поля певний фрагмент історично накопиченого вітасоціального досвіду й за умов свідомого оперування нею дозволяє представникам самобутньої ментальної традиції та окремішнього окультуреного повсякдення оцінювати, осмислювати, переживати і рефлексувати світ і власне життя в ньому, з другого – істотне наповнення наявного на сьогодні в мислєдїяльності науковців арсеналу засобів пізнання і конструювання категорійною матрицею як методологічним засобом особливої (через реалізацію шеругу підходів та багатогрупової низки принципів, що їх конкретизують) логічної досконалості та епістемної евристичності, пов’язаних із можливістю адекватної постановки і дослідження-здолання надскладних проблем, кризових, невизначених, стресогенних тощо ситуацій. У першому випадку інтегральним духовним продуктом є *оновлений і розширений* концептною мозаїкою свідомої здатності людини *світогляд* як спроможність переживати, розуміти, розмірковувати, рефлексувати світ і власне життя в ньому, у другому – *фундаментальні методологічні знання* як раціогуманістична мегасистема

Переваги та функції категорійної матриці,
підходи та принципи, що їх реалізують і конкретизують
(автор Фурман А.В., створено 10.02.2020 р., друкується вперше)

Переваги КМ	Функції КМ	Підходи, що реалізують переваги і функції КМ	Принципи, які конкретизують підхід
1. Фундаментальність раціогуманітарного змісту	Структурно-системна: оприявнює приховані глибинні структури-схематизми, що формують надіндивідуальний порядок сприймання, думання, діяння й осідають у багатоманітних способах різноусвідомленого людського практикування і передують науковим дискурсам	Вітакультурний підхід [10; 24; 70; 71; 77]	<ul style="list-style-type: none"> • Взаємодоповнення буттєвих координат існування людини: «свідомість – буття», «життя – культура», «філософія – соціальний досвід», «наука – мистецтво», «теорія – практика»; • єдності світу методології-як-учення і сфери методологування-як-практики та ін.
2. Логічність форми, самого способу отримання категорійного ансамблю	Логіко-пізнавальна: реалізує чіткі принципи і методологічні норми як мисленнєвого конструювання матриці, так і квінтетних наборів таксономічних категорій і всієї загальної рефлексивної картини отриманого категорійного синтезу	Типологічний підхід [31; 52; 54; 66; 70; 71]	<ul style="list-style-type: none"> • Класифікування; • типологування; • систематики; • взаємоузгодження категорій
3. Оптимальність структури і внутрішньої збалансованості таксономічних категорій	Організаційно-синтезувальна: наводить категорійний лад завдяки полісистемній організованості окремої дисципліни чи науки у формі їх ієрархічного набору саме як категорій таксономічних у рамках біполярних базових тематизмів	Таксономічний підхід [43; 49; 58; 77]	<ul style="list-style-type: none"> • Кватерності (четвірності); • квінтетності (п'ятірності); • буттєвості таксона; • ієрархічності
4. Ідеальність сконструйованої й оформленої як теоретична модель цілісної картини категорій у їх гармонійному синтезі	Мислекомунікаційна: є ефективним засобом здійснення раціонального пізнання, знаннєвого конструювання, категорійного аналізу та концептуального синтезу як найважливіших каналів-методів наукової і методологічної творчості	Системо-миследіяльнісний підхід [12; 82-89]	<ul style="list-style-type: none"> • Єдності мислення і діяльності; • трипопсової організації миследіяльності (практична, думка-комінікація, чисте мислення); • поєднання знань про мислення і діяльність та об'єктивних знань; • рефлексивності методологічного мислення та ін.
5. Практичність у найширшому сенсі свободи метатеоретизування, методологування, мислевчинення і саморефлексії з категоріями матриці та їх таксонами	Інструментально-методологічна: може бути використана як універсальний інструмент мислевчинення і методологування, що дозволяє здійснювати методологічну роботу будь-якої складності і на будь-якому рівні абстрагування від емпірично об'єктивованої реальності	Циклічно-вчинковий підхід [41; 51; 63; 69; 80]	<ul style="list-style-type: none"> • Єдності свідомості і діяльності; • єдності мислення і вчинення; • вчинковості; • метасистемності; • циклічності; • синергійності

форм, методів, засобів та інструментів мислення, діяльності, мислевчинення, методологування.

Друга функція – логіко-пізнавальна – сутнісно наповнена раціогуманітарним знанням особливого, *категорійно типологізованого*, статусу, котре отримане у результаті виконання принципів і нормативних умов логіко-методологічної процедури *типологізації*: а) особистого миследіяльнісного входження науковця всередину досліджуваної сфери (предметної, світоглядної, методологічної) як творця нової чи вдосконаленої цілісності оптимального мінімуму сутнісних ознак або параметрів, які утворюють систематику базових мисленнєвих конструктів – *типів*, що сукупно охоплюють глибинний зміст взаємоузгоджених засадничих властивостей певного класу однорідних об'єктів; б) *цілеспрямованої мисленнєвої роботи із виявленими сутнісними ознаками-параметрами* об'єктного полотна особистісного відеальнення, яке уможлиблює аргументоване підґрунтя для розгортання подальшої типологізаційної миследіяльності, котра у підсумку приводить не до копіювання певного відламу дійсності, а до досягнення повноти розуміння “такої впорядкованості людського буття, що була б співмірною і гармонізованою як у зовнішньому плані, так і внутрішньому, як у просторі, так і в часі” [31, с. 468]; в) побудови *ідеальної моделі* як універсального знаряддя зреалізування всіх типологічних дій, себто насичення і видозміни проблемного контексту обраного для раціонального опрацювання дослідницького поля під різними ракурсами й аспектами розгляду, в різних теоретичних проєкціях і у всеможливих оптиках рефлексування, щораз зіставляючи ці миследіяння з емпіричним матеріалом і самою реальністю; г) постання у *перипетіях напруженого мислевчинення* (сумнівах і переконаннях, запереченнях і схваленнях, діях помилкових та істинних, ситуативних прорахунках та екзистенційних інсайтах тощо) *повноцінної типології* як рефлексивного підсумку здійснення типологізаційної процедури-діяльності, що не тільки внутрішньо диференціює досліджувану сферу, висвітлюючи її загальне епістемологічне тло і виокремлюючи типи як вузлові ідеальні утворення змісту, а й упорядковує та згармонізовує людське буття-повсякдення у його пізнавальних, соціальних, екзистенційно-персоніфікованих і світоглядних вимірах. *Композиційний синтез* у такий спосіб отриманого *фундаментального*, раціо-

гуманістичного або методологічного, *знання* вказує на винятково конструктивне (особливо у царинах науки, культури, філософії) значення *типологічного підходу* як досконалого і водночас складного інструменту професійного методологування у взаємодоповненні його категорій, принципів, параметрів, засобів, процедур.

Третя функція – організаційно-синтезувальна – становить *внутрішнє збалансування і багатотаксономічну побудову* та різноструктурне співвіднесення задіяних до центрального епістемного полотна матриці **категорій**. При цьому *тип* як ідеальна конструкція п'ятерного набору певним чином взаємопов'язаних категорій, маючи архетипне підґрунтя і розмиті форми концептної структурованості, тим не менше є взірцем чи каноном відкритого епістемного синтезу цих згустків-конфігурацій цілісного *філософсько-методологічного знання*. Тому в нашому проблемному контексті дослідження тип – це також особлива таксономічна категорія, що опосередковує відношення між двома іншими – “рід” і “вид”: з допомогою першої охоплює генетичну єдність знань, виявляючи всередині роду його унікальну структуру, а з допомогою другої рубрикує та окремішньо описує скільки завгодно велику, різнопорядкову множинність елементів цього знання, скорочуючи до мінімуму видове багатоманіття і перетворюючи невизначену множинність у цілком визначену, доступну для розуміння (див. [31; 54, с. 190–206; 76]). У будь-якому разі буттєвість кожного із 12-ти виокремлених категорійних таксонів в обстоюваній нами дослідницькій програмі діалектично поєднує *ідеальність* життєпотоків мислення і свідомості й одночасно *практичність* свobodолюбного миследіяння та засобового його вправляння як ефективного інструменту методологування, що уреальнюється в колективній та індивідуальній миследіяльності, проблемно-комунікативному мислевчиненні. Вочевидь за збалансованою системою таксономічних категорій перебуває певна група ідеальних чи відеальнених об'єктів – *таксонів*, де останні узалеженні між собою спільністю властивостей та ознак, виокремлених за різними принципами, критеріями, нормативами, що знаходить відображення на рівні *чистого мислення* в такому універсальному засобі методологічної роботи, як *мислесхема*.

Четверта функція – мислерегуляційна – центрується на одному з найважливіших

методологічних завдань як раціонального пізнання, так і наукового проектування та свідомісного конструювання дійсностей-світів, а саме на *розробці* все більш дієвих та ефективних засобів дослідження природи, соціуму, Всесвіту і *перетворення* навколишнього середовища, суспільства, самої людини. У цьому функціональному розрізі загальна модель-схема категорійної матриці слідує щонайперше двом *фундаментальним вимогам* сучасної методології. По-перше, вона базується на чіткому *розрізненні* категорій і понять, яке Г.О. Балл називав “принципом, який відповідає закономірностям науки (насамперед психологічної...)”, і на цьому підґрунті аргументував *дворівневу модель категорійно-поняттєвого апарату* людинознавства, що “припускає наявність у його складі якісно різних одиниць знання (ідеальних моделей): а) *категорій*, кожна з яких... являє собою у рамках певної наукової галузі той чи інший аспект буття, і б) *наукових понять*, у яких категорії знаходять свою конкретизацію”; при цьому Георгій Олексійович слушно вказав на істотні відмінності у функціях зазначених одиниць знання: “У той час як поняття покликані слугувати компонентами наукових (тобто чітких) теорій, *головні функції категорій* – бути основою для побудови систем понять, що уконкретнюють ці категорії, засобами осмислення досягнутих даною галуззю науки результатів і проблем, що стоять перед нею, а також засобами скоординованого планування подальших досліджень та розробок” [4, с. 97, 94, 97]. По-друге, у мислєдїяльному просторі функціонування зазначена матриця виходить із тематизмів, принципів, нормативів і засобових ресурсів *системомислєдїяльнїсного пїдходу* (Г.П. Щєдровицький і його школа). А це означає, скажімо, що кожний науковий предмет може бути охарактеризований як об’єкт, властивості якого з часом, зі свого боку, здатні набути дослідницької вагомості предметів пізнання чи конструювання. Доведено, що науковий предмет реально існує і змінюється тільки в широкому оточенні (контексті) інших предметів та культурних форм людського розвитку (міфології, філософії, мистецтві, релігії, мові тощо). Саме із цього оточення він отримує як емпіричний матеріал, онтологічні уявлення і схеми, так і засоби для розкриття чи інтерпретації змістовлень, що утворюють його основні блоки: проблеми і завдання, онтологічні картини і моделі, методи і засоби, факти спостережень

та експериментувань, системи загальних знань. При цьому такі важливі складники оточення, як філософія і методологія (але не математика!), “керують функціонуванням і розвитком наукових предметів; зокрема, визначальними для них є зміна і розвиток категорій мислення, здійснювані в рамках і ресурсами” цих сегментів духовної культури. Водночас “системи, що уможливають наповнення всіх названих блоків наукового предмета, вибудовані до певного набору категорій”. Звідси слушно аргументується, що “категорії задають побудову систем наповнення, а також керують усіма мислєннєвими потоками всередині них і переходами від одних систем до інших у рамках загальної структури предмета. Тому будь-яка принципова зміна у способах фіксації та опису якого-небудь об’єкта засобами науки означає разом із тим зміну апарату категорій, що характеризують рівень і способи нашого мислення, і навпаки, оновлення основних категорій, що визначають рівень і способи нашого мислення, має спричинити й насправді приводить до перебудови наповнення всіх блоків наукового предмета” [89, с. 277–278].

П’ята функція – інструментально-методологічна – має своєю суттю можливий перехід категорійної матриці в мислєдїяльності дослідника із методологічного засобу пізнання в *унїверсальний інструмент мислєвчинення і методологування*, хоча для цього, як відомо, потрібні певні внутрішньоособистісні умови. А.Н. Гірняк у рамках дослідницької програми чинної наукової школи ще у 2007 році здійснив спробу побудови категорійної матриці засобового забезпечення процесу діяльності, розглядаючи категорію засобу як інтегральну ланку в тріаді “мета – засіб – результат” і розмежовуючи багато в чому інтерферентні за значеннєво-смысловим наповнення поняття “знаряддя”, “пристосування”, “інструмент”, “механізм” [10, с. 248–251; 14]. У нашому предметному контексті методологічного дослідження це означає, що окрема наукова, світоглядна чи суто людинознавча категорія може використовуватися і ситуаційно вживається у сфері мислєдїяльності дослідника щонайменше у чотирьох і н в а р і а н т а х: а) *засобу* пізнання-конструювання предметно окресленої та ідеально змодельованої дійсності, без якого, власне, неможлива вказана повноцінно усвідомлена мислєдїяльність; б) *інструменту* мислєвчинення і методологування, коли ця категорія засобово

практикується людським розумом, свідомою здатністю особи чи групи як чітко рефлексована сукупність концептів мислення у почуттєво-інтелектуальному форматі поняттєво-категорійного поля функціонування конкретної категорії; в) *одночасно і засобу науково-дослідницької діяльності вченого, й інструменту його оптимального (висококомпетентного, майстерного, найкращого з наявних можливостей і часових меж реалізації) за критеріями повноцінності задіяння професійно-особистісних ресурсів та адекватності системної складності прийнятих до втілення цілей і завдань; г) механізму (машини) багаторазово повторюваного рефлексування мережива категорій та їх поняттєво-термінологічних полів, тобто категорійних таксонів (і саме це характерно для обстоюваної нами ідеальної моделі матриці), що уможливило утворення особливого свідомісного простору переходів між різними рефлексивними рівнями перебігу методологічного мислення, яке у його ідеальній дійсності є тією універсальною формою, що охоплює і водночас знімає всі інші форми і типи мислення, засновуючись у самостійну сферу мислєдіяльності. Відтак таке хвилеподібне розгортання рефлексії задає сутнісні параметри постання як зрілого методологічного мислення, так і ефективного професійного методологування, де ця рефлексія використовується не лише як засіб організації мислення, діяльності, мислєвчинення, а й як надпотужний механізм їх розвитку. Отож, підсумовуючи, висновуємо, що категорійна матриця в заданому функціональному навантаженні чотиривекторна: це і засіб теоретизування й метатеоретизування, й інструмент продуктивної методологічної роботи, і знаряддя-інструмент рефлексивної мислєдіяльності, і механізм-машина полірефлексивного методологічного мислення, мислєвчинення і компетентного методологування.*

ЗМІСТ, АРХІТЕКТОНІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЙНОЇ МАТРИЦІ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Все вище викладене знайшло втілення у новоствореній матриці теоретичної психології як світу метатеоретичної саморефлексивної мислєдіяльності (*рис.*). Тому є потреба, зважаючи на мету даного дослідження, конкретизувати та аргументувати зміст, структуру, функціональний потенціал та інші особливості

вигляду і засобово-інструментального використання цієї матриці.

Зовнішній контур пропонованої нами матриці окреслює межі або рамки, в раціоналістичному форматі яких обґрунтування теоретичної психології як нової інтегральної дисципліни метатеоретичного призначення, саморефлексивного узмістовлення, людинознавчого спрямування і методологічної культурної вагомості є виправданим, доцільним, перспективним. Так, вертикаль указаного контуру утворюють два надважливіх полярих тематизми-засновки, де один з них виконує роль поліпредметного епістемного фундаменту, широкого контекстного підґрунтя розбудови теоретичної психології, а другий становить результуючий рефлексивно-синтетичний підсумок у її постанні як окремого світу взаємопрониклих визначальних теоретичних і повноцінних методологічних знань у царині психології і психософії. Іншими словами, історія, теорія, дослідницькі стратегії та інтелектуальні практики психології є тим безмежно широким, починаючи від прадавніх віків і до наших днів розвитку людства, науково опрацьованим *психодуховним матеріалом*, на котрому тільки й може виникнути і набути довершеності самобутній знаннєвий світ теоретичної психології засобами та інструментами метатеоретичної саморефлексивної мислєдіяльності. Проте між цими межовими полюсами засадничих тематизмів пролягає розлоге поле ґрунтовних систем-характеристик теоретичної психології різномасштабного епістемологічного гатунку та зідеалізованої буттєвої мозаїки. Мовиться про центральну площину матриці – про чотири ряди таксономічних категорій її внутрішньої частини, що організовані у вигляді *кватерних мислєсхем* (“загальне – особливе – одиничне – конкретне”), де п’ятий елемент (“універсальне”) у рефлексивному синтезі становить їх поіменування:

історія всесвітньої психології • психологічне пізнання • саморефлексія психологічної науки + принцип учинковості у психології = царина істерико-психологічних досліджень;

загальна психологія • фундаментальні (ключові) проблеми психології • метатеоретизування у психології + циклічно-вчинковий підхід = теоретичний світ (метасистема) психології;

психологічні теорії психічних явищ • методологічні принципи та підходи • конфігурування-зняття психологічних знань + методологічна оптика теоретизування = сфера

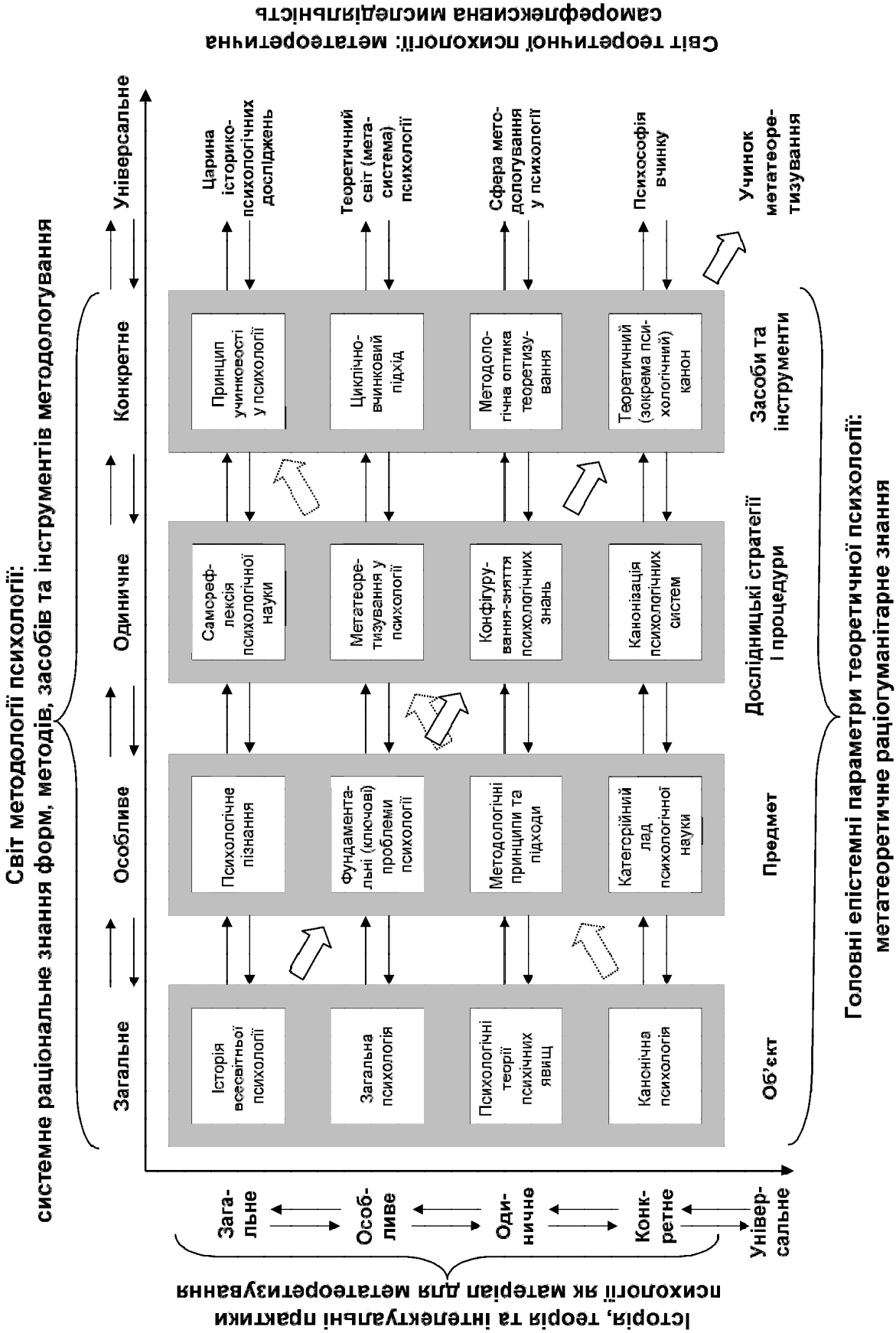

Рис. Категорійна матриця теоретичної психології як світу метатеоретичної саморефлексивної дослідливості (автор А.В. Фурман, створено 15.12.2019 р., друкується вперше)

методологування у психології;

канонічна психологія • категорійний лад психологічної науки • канонізація психологічних систем + теоретичний (зокрема психологічний) канон = психософія вчинку.

А це означає, що за кожним із чотирьох категорійним таксоном перебуває або напрям розвитку теоретичної психології, або методологічний принцип чи підхід у психології, або певна система психологічного пізнання чи теоретичного практикування. Вочевидь це категорійно рубриковане й таксономічно зорганізоване поле, виявляючи різні виміри та аспекти людської буттєвості, “засіяне різним концептним насінням”, “зрошене” неоднаковими саморефлексивними потоками свідомої здатності науковців-мислителів пізнавати і творити психодуховне, нарешті це “розсіяне насіння” більш-менш персоніфіковано приборканих концептних згустків мислення “проростає” за відмінних умов поняттєво-термінологічного у змістовлення як кожної окремої психологічної категорії, так і їх таксономічних комбінацій.

До прикладу, відродно констатувати, що структуроване категорійне наповнення першої мислєсхеми як продукту саморефлексії на рівні загального переважно ґрунтується на сучасних (а це в культуротворчому вимірі, як відомо, становить часовий відтин у 50 останніх років) досягненнях української філософсько-психологічної школи, беззаперечним лідером якої є видатний науковець-мислитель **Володимир Роменець** (1926–1997). Створена ним капітальна “Історія всесвітньої психології” [36–40] реалізує фундаменталії, закономірності та похідні нормативи *вчинкового принципу* у психології від стародавніх часів до кінця ХХ століття як дієвого засобу-інструменту гранично напруженого упродовж кількох десятиліть саморефлексивного теоретизування автора. Аргументовано доведено, що у процесі історичного *самопізнання* послідовно відкриваються компоненти-складники людського вчинку – ситуативний, мотиваційний, дійовий і післядійовий, визначаючи зміст та особливості поступу різних етапів еволюції психологічного знання – міфологічного, філософського, наукового – залежно від культурного світу і рівня суспільного розвитку епохи, століття, історичної доби. При цьому ґрунтовний аналіз і наступний рефлексивний синтез продуктів світової культури (міфології, релігії, філософії, психології, літератури, мистецтва) під оптикою логіко-канонічної

архітектоніки вчинку дав змогу обґрунтувати, що акцент на ситуації вчинку триває аж до середніх віків включно, на мотивації охоплює Відродження, Бароко, Просвітництво, на дії – психологію ХІХ – початку ХХ ст., на післядії – ХХ ст. У підсумку ситуативне визначення вчинку характеризує етап міфологічної і філософської психології, мотиваційне – філософської, дійове і післядійове – наукової (див. [1; 25–27; 32; 33]).

Проте для нашого чинного дослідження важливим є інший, поки що мало упрозорений, аспект творчого шляху славетного українського достойника: за вчинковим принципом історія психології у творчості академіка В. Роменця постає як цілісна й усеохватна *мета-теорія* людини і водночас як один із найперспективніших напрямів розвитку сучасного людинознавства, де він працює не лише як теоретик, поєднуючи вишукано компетентну логічність своїх розмірковувань із ґрунтовними авторськими історичними і психологічними дискурсами, а й учинково діє як *методолог психософійного духу*, покроково створюючи й застосовуючи до розв’язання найскладніших проблем людської історії власноруч змайстрований спосіб рефлексивної мислєдіяльності – *метод учинкової діалектики*, в осередді якого перебуває новоосвоєний тип надпредметного мислення – *методологічний* (див. [1, с. 193–194; 32, с. 108–118; 50; 91]). І цей авторський тип мислення є *філософським* по суті, *науковим* за способом оприявлення світу і розкриття його ландшафтів буттєвості через різні типи раціональності і семантичні засоби теоретизування, *вчинковим* за канонічними параметрами структурно-функціональної досконалості, що базується на авторськи оновленому тезаурусі (насамперед мовиться про вперше введені в науковий обіг терміни “психологічний канон”, “канонізація психологічної системи”, “канонічна психологія”, “психософія вчинку”), і *практичним* за засадничим ціннісним настановленням давати дослідникові внутрішню свободу мислєдіяння, зокрема й свідомісно практикувати категорії як провідні концепти мислення.

Зазначене промовисто підтверджують факти, які стосуються *поняттєво-категорійного ладу* дослідницьких проєктів Володимира Роменця: а) визначально він має справу із *філософськими категоріями*, що результативно постають як інтелектуальний продукт постійно здійснюваної ним рефлексії над універсаліями культури і категоріями науки;

б) керується у своєму самопізнанні як суб'єкт творчої життєдіяльності *об'єкт-предметною визначеністю* дослідницької дійсності із явно вираженою особистісною інтенцією на вивчення все нових об'єктів історико-психологічного пізнання, котрі, маючи певним чином задокументоване онтофеноменальне (подієве) підґрунтя, ідеалізуються і пов'язуються з іншими абстракціями та мисленневими ідеалізаціями; в) реалізує *вчинково-канонічну схему* організації власної мислєдіяльності, де “золотим осереддям” фундаментальних епістемологічних здобутків стає поняттєво-категорійний лад сучасної психології; г) є тим науковцем-мислителем, для котрого “практичним є все те, що можливе через свободу” (І. Кант) – думання, осмислення, інтенціювання, вчинення, рефлексування і для якого постійна, натхненна й украй напружена, інтелектуальна робота із цілеспрямованого *реконструювання концептів* власного мислення стає основою створення авторської категорійної системи психології і водночас особистісним чинником-модусом збагачення і розширення сфери духовної буттєвості його самісної дослідницької свідомості.

Отже, царина історико-психологічних досліджень, предметне поле якої охоплює еволюцію, розвиток і різноманітні форми виразу психологічних знань і розглядається В. Роменцем у єдності із принципами їх становлення у системі історії всесвітньої психології і за логікою психологічного пізнання як злагоджений взаємоперехід об'єктивного і суб'єктивного у процесі “становлення, визначення і формування психічного у зв'язку з **учинковим осередком**” [41, с. 7], належить до *базисного поясу саморефлексії психологічної науки* й відтак вимагає виходу дослідників на *метатеоретичний рівень* здійснення пізнавальної творчості, коли тільки й можливе раціогуманістичне узмістовлення *світу теоретичної психології*. Те, що академік Роменець у власному самопізнанні історико-психологічного процесу пройшов шлях від некласичного ідеалу раціональності до *постнекласичного*, засвідчує зміна *методологічної оптики* на віхових етапах його творчого шляху. Так, якщо в період підготовки дослідницької програми і навіть започаткування *учинкового принципу* в психології (70-80 роки ХХ ст.) він головним чином працює у рамках *некласичного типу раціональності*, обіймаючи власною рефлексією психічну реальність (психіку) як багатуопредметнений об'єкт пізнання і себе як

натхненну особистість і як суб'єкта творчості в контексті світової історії, то в наступні півтора десятиліття кількісно нарощує *поля рефлексії*, так що виникає їх множинність (див. [16; 63]). На це вказують такі примітні ознаки постнекласичного стилю теоретизування цього відомого філософа науки та історика психології, як глибокодумна саморефлексивність, використання різних пізнавальних стратегій, істотне вдосконалення методологічного інструментарію власних пошуків, що уможливило комбінування, інтегрування і конструювання різноманітних учинково-канонічних схем і моделей у ситуації неосяжного масиву історичних даних і плетива форм вияву психологічного знання. Врешті-решт Володимир Роменець, спираючись на історію людської культури і сучасні для його повсякдення досягнення психологічної думки та керуючись культурологічним підходом і вчинковим принципом, домагається рефлексивної інтеграції раціогуманістичного знання як на конкретно-і загальнонауковому рівнях, так і на міждисциплінарному. Він свідомісно упрозорено й багатокроково відфільтровує множинність аналізованих теорій, концепцій, підходів і методів, аргументовано доводить, що вони розкривають різні аспекти психічної реальності та видозмінюють свою формопобудову і культурну вагомість залежно від історичного моменту цивілізаційного і суспільного життя. Зважаючи на ці світоглядні настановлення він вакуальніше власне н а д з а в д а н н я: “...не тільки створити **нову теорію історико-психологічного процесу**, а й дати послідовний виклад наукових пошукувань, реалізованих у відповідних теоріях, системах, напрямках, школах у зв'язку із історією людської культури” [41, с. 7]. Для вирішення цього надзавдання, власне, і використаний поліфункціональний ресурс *категорії вчинку*. “Вчинок, – висновує цитований автор, – являє подвійну природу: одночасно рефлектується як загальнокультурний феномен і як специфічний осередок системи та історії психології” [Там само, с. 25].

Вочевидь Володимир Роменець, обстоюючи єдність предмета і принципів історико-психологічного дослідження та аналізуючи вчинок як логічне осереддя інтегральної наукової дисципліни, уперше створює *культурологічну періодизацію* історії всесвітньої психології, що осідає як продукт його *чистого мислення* у чотирьох розлогіх таблицях (див. [26, т. 1, с. 33, 39, 47, 53; 33, с. 42, 44, 46, 48]). Останні

вповні виконують свою функцію – змістовно розпросторюють до цього локалізовані чи суто фокусовані уявлення вчених та уконкретнюють категорійно-змістове наповнення *принципу вчинковості* у його мислезасобовому застосуванні стосовно історичних епох культурного розвитку людства, етапів становлення історії психології, рівнів, аспектів, формовиявів та особливостей організації психологічного знання, одночасно вказуючи на персоналії і на способи самопізнання мислителів-психологів на тлі акцентно змінного переважання покомпонентного визначення вчинку (ситуативне, мотиваційне, дійове, післядійове) як універсальної методологічної схеми власного метатеоретизування із самісних духовних вершин оглядового поля рефлексії.

Другий і третій горизонтальні пояси таксономічних категорій (ряди таблиці на рівнях “особливе” та “одиничне”) логічно продовжують і категорійно деталізують визначеність тих більш загальних епістемних (головно поняттєво-термінологічних) зорганізованостей, що фундовані у першому поясі, хоча й не виходять за рамки їх спорідненого функціонального навантаження. Зокрема, загальна психологія і психологічні теорії психічних явищ, які в культурно-історичному розрізі збагачують зміст історії всесвітньої психології, все ж самодостатньо та у єдності з останньою становлять широкий об’єктивований науковий матеріал для побудови теоретичної психології, проте не можуть увійти безпосередньо у її метатеоретично сконструйований ландшафт, не пройшовши саморефлексивного відфільтрування своєрідним упредметненням. І навпаки, етапи історичного поступу психології (міфологічний, філософський, науковий) утворюють засадничий фундамент загальної психології у її утвердженні як предметно самодостатньої науки. Та й кожна більш-менш цілісна теорія психічних явищ, виявляючи пізнавальні, регуляційні чи інструментальні функції та ресурси психіки, органічно узасаднена на відповідних історичних екскурсах і на висвітленні контекстного фону онтогенезу психіки як осередку життя.

У ситуації обстоюваної нами методологічної версії теоретичної психології *саморефлексивні фільтри* відбору і реконструкції вищеназваного об’єктивованого наукового матеріалу, як доведено нами попереднім дослідженням [64], становлять чотири сегменти або виміри предметного поля вказаного інтеграційного напрямку розвитку сучасної психології у їх *вчинко-*

во-канонічній наступності: психологічне пізнання, фундаментальні (ключові) проблеми психології, методологічні принципи та підходи і категорійний лад психологічної науки. Фактично мовиться не стільки про сутнісну відмінність теоретичного і метатеоретичного знання, скільки про істотні розбіжності у їх еволюційному корінні та функційному навантаженні: якщо перше у вербально раціоналізований спосіб оприявнює так чи інакше упредметнений і феноменально підтверджуваний об’єкт психічної реальності, тобто є прямим продуктом емпірично підкріпленого (фактичного, подієвого) психологічного пізнання і становить наукове знання про певний аспект чи форму вияву психічного (процесу, стану, властивості, тенденції), то друге мисленнєво генерує й свідомісно і, головне, саморефлексивно практикує нове знання шляхом вивчення і реконструювання вже наявних знаннєвих (ідеально змодельованих) форм та епістемних зорганізованостей (проблем, гіпотез, концепцій, теорій, закономірностей, категорій і т. ін.), є знанням вторинного, третинного і навіть *n*-го рефлексивного гатунку, себто утворюється як ущільнено синтетичне знання про знання й фактично функціонує як цілісне *психологічне метазнання*. А це означає, що в разі його адекватного мислевчинкового задіяння *стає знанням методологічним*, тим, що відкриває та освоює найефективніші методи, засоби та інструменти метатеоретизування і професійного методологування, зважаючи на виняткову рекурсивну складність і саморозвиткову плинність по-різному об’єктивованого й поліупредметненого життєпотокую психічної реальності.

Саме це підтверджують наступні категорії другого і третього горизонтальних поясів: *метатеоретизування у психології* на різних рівнях – аналізу і синтезу, рефлексії і розуміння, розмірковування і конструювання, миследіяльності і чистого мислення – це, по-перше, генеральний напрям розвитку і вдосконалення психологічного пізнання, по-друге, найпримітніша тенденція утвердження сьогоденної інтелектуальної культури й ефективного здійснення дослідницької роботи у сфері психології зокрема, по-третє, надважливий канал чи спосіб добування новітнього психологічного знання, по-четверте, поки що *невязна методологема*, розробка і постання якої в наступні десятиліття найімовірніше докорінно змінить світоглядну мапу психології як науки і як сфери миследіяльності; *конфігурування-*

знання – базові взаємозалежні логіко-методологічні процедури, де перша полягає у вторинній інтеграції різнопредметних психологічних знань, що уможливорює багаторефлексивний синтез різноманітних теоретичних уявлень про один і той же об'єкт у форматі дослідження психічної реальності, друга передбачає одночасне знищення і збереження всього психозмістового матеріалу, що напрацьований у рамках так чи інакше предметно центрованих теорій, і в наступній його реорганізації у вигляді конкретного набору самовідрефлексованих *теоретизмів* (ідей, проблем, гіпотез, понять тощо) за сутнісним критерієм відбору і на метарівні психологічного пізнання; водночас їх обопільно підсилювальний, власне синергійний, ефект дає змогу ущільнити та мінімізувати вторинно отримуваний теоретичний зміст, який здобуває всі шанси досягнути епістемного оптимуму (див. [64, с. 8–11, 29]).

Четверті складники другого і третього горизонтальних поясів внутрішньої частини категорійної матриці теоретичної психології, за логікою утвердження принципу кватерності, знаменують особливе положення як *циклічно-вчинкового підходу*, його принципів, закономірностей та похідних нормативних вимог (А.В. Фурман [51; 66; 69]) для постання *теоретичного світу психології*, зокрема й у версії, запропонованій свого часу В.П. Зінченком [18], так і *методологічної оптики теоретизування*, передусім тієї, що реалізує постнекласичний ідеал-інваріант раціональності із перспективою виходу на задіяння поліметодологічних дослідницьких ресурсів і на досягнення канонів трансдисциплінарності у здійсненні психологічних програм і проєктів (М.С. Гусельцева [15–17], А.В. Фурман [10, с. 827–837; 63]) для компетентного утвердження сфери методологування й саморефлексивного дотримання науковцями атрибутивних ознак методологічної роботи в освоєнні і широкосяжного світу теоретичної психології, і соціально безкрайого всесвіту різноманітних форм, методів, технік, засобів і способів психологічного практикування. Вочевидь зазначені узагальнення потребують окремих дослідницьких аргументів, тому наразі обмежимося головним: в обох випадках – і *циклічно-вчинково підходу*, і *методологічної оптики теоретизування* – маємо складники якісно іншого предметного ґатунку, а саме не особливі чи одиничні проблемогенні поняттєво-термінологічні поля найважливіших категорій

психології, котрі як ідеальні моделі певного аспекту чи модусу психічної реальності виявляють через відповідну феноменологію і різноусвідомлюване внутрішнє опосередкування психічних функцій зміст та особливості її розмаїтої буттєвості, а найдієвіші системні засоби пізнання, конструювання і самотворення когнітивних, регуляційних, інструментальних і суто духовних форм-функціоналів психіки. І тут справді, як постійно підкреслює П.А. М'ясоїд, “психолог – це теоретик і практик в одній особі”, він пізнає те, носієм чого є сам; тому, скажімо, теорія пізнання закономірно “утримує у собі спосіб мислення її автора й саме останній висвітлює місце теорії в історії епістемології” [28а, с. 45]. Від себе додамо, що компетентний психолог-науковець є ще й теоретик і методолог в одній непересічній особі, адже не лише пізнає-конструює живу предметну мозаїку своїх свідомих пошуків у сфері психічного, а й здійснює аргументований відбір дослідницьких стратегій і найчастіше сам створює адекватні складності цієї мозаїки методологічні засоби та інструменти власної мислєдїяльності.

Четвертий горизонтальний пояс пропонованої матриці знаменує триумф *канонічної психології* як надважливого вектору чи напрямку розвитку теоретичної психології і водночас як самотнього науково-філософського проєкту перебудови всієї системи психологічного думання на етапі культурно-гуманістичного, світоглядного переходу людства від ХХ до ХХІ століття видатного українського психолога-мислителя Володимира Роменця (див. [29, с. 605–625; 40, с. 848–931]). Річ у тім, що із п'яти складників квінтетного набору таксономічно організованих категорій (“канонічна психологія • категорійний лад психологічної науки • канонізація психологічних систем + теоретичний, зокрема психологічний, канон = психософія вчинку”) чотири безпосередньо стосуються ідей, концептів, постулатів, підходів і методологем канонічної психології і психософії, тобто оригінальних відкриттів цього велета відчайдушного національного духу. Нещодавно нами проведено методологічні розвідки щодо відновлення та більш детальної реконструкції предметного поля канонічної психології [61; 62, а також 64, с. 19–23]. Її об'єктом, на наш погляд, є людина, для якої засадничим й водночас визначальним способом буття є вчинок і вчинення: перший уможливорює достеменне пізнання і перетворення нею світу і самої себе,

дає змогу максимально розвивати свої сутнісні сили-здібності та реалізувати власне високе призначення як свідомої одухотвореної особи, друге характеризує екзистенційну вичерпність її активної присутності у світі й цього останнього у психічному засвіті як повновагомго суб'єкта життєдіяльності й одночасно як натхненної непересічної особистості, котра здатна піднятися до взірцевих, канонічних вершин самопізнання, самотворення і переображення.

Предметне поле канонічної психології у саморефлексивній практиці філософського методологування академіка Роменця, як доведено нами, становить багатосегментне, складно структуроване, поліфункціональне, метатеоретичне утворення, що цілокупно входить у предметну композиційну побудову теоретичної психології. І це закономірно, якщо взяти на озброєння відмінну від усіх існуючих у психологічній науці дослідницько-світоглядну стратегію, себто новаторську методологему, пізнання джерел, сутності й нечисленної феноменології людського способу екзистенційно плідного життя в реальному світі з орієнтирами на суб'єктність і вчинково-подієву продуктивність його змісту. Заперечуючи неканонічні системи психології, загальною вадою яких є намагання звести надскладне психічне і все багатство його феноменальних проявів до нижчого, простого, елементарного, цей вітчизняний достойник обстоює й утілює у власній пізнавальній творчості *альтернативну методологічну позицію* – вивчає психічні явища у їх якомога більш довершених цілісності, у вчинкових канонічних формах, буттєвій повноті, феноменальній викінченості й у неподільному зв'язку і збалансуванні з іншими психологічними канонами. Звідси, власне, постають першочергові з а в д а н н я:

а) метатеоретичного зняття (заперечення й одночасного збереження у трансформованій подібі) всього того наукового матеріалу, що напрацьований дослідниками в історії все-світньої психології, загальній психології і в багатьох предметних теоріях психічних явищ, та подання його в більш ємному, синтетичному, ущільненому вигляді;

б) рефлексивного обґрунтування оргсхеми чи алгоритму і технології здійснення канонізації психологічних систем як важливої логіко-методологічної процедури отримання достеменного взірцевого метазнання у сфері людинознавства;

в) раціонального реконструювання й методологічного аргументування композиційного

складу теоретичного канону на засадах чотири-іпостасної логіко-структурної побудови психологічного канону, що потенційно наявна в авторській концепції В. Роменця;

г) надання концептам, принципам, постулатам і похідним нормативам канонічної психології чіткої дисциплінарної будови, що уможливило б її включення до навчальних планів другого (магістерського) рівня підготовки професійних психологів;

д) істотного збагачення наявної категорійної системи психологічної науки, передусім теоретичної психології, поняттєво-термінологічними ресурсами канонічної психології і психософії вчинку.

Очевидно, що вирішення цих завдань виходить за цільові рамки цього дослідження. Тому зацентруємо увагу на головному: запропонована нами методологічна схема реконструкції предметного поля канонічної психології охоплює чотири засадових сегменти, у яких знаходить відображення вчинково-канонічна структурна логіка поступального розвитку і систематизації психологічних знань. А це означає, що *ситуаційний сегмент упередження*, утверджуючи постнекласичну версію розбудови психології, оприявнює філософсько-психологічний напрям розвитку людинознавства, причому в єдності із *психософією* як методологією пізнання джерел і сутності людського буття; *мотиваційний* – становить проблемно-дискурсний науково-світоглядний “перехід від ХХ до ХХІ століття у психологічному думанні” (В. Роменець), яке досягнуло синтезу “індивідуального і всезагального, неповторного та універсального у буттєвій мозаїці людського повсякдення”; *діяльний* – характеризує вчинкове добування метасистемного (фундаментального) психологічного знання і його наступне саморефлексивне опрацювання як метазнання; *післядіяльний* – являє собою одну із головних течій розвитку теоретичної психології з її інтелектуальними, семантичними і методологічними дослідницькими процедурами, засобами та інструментами метатеоретизування і само-рефлексії.

Горизонталь категорійної матриці теоретичної психології (див. *рис.*) утворюють два вкрай значущі для психологічної науки загально-тематизми-засновки, де верхній належить до компетенції і завдань *методології психології*, яка покликана здобути й накопичити системне раціональне знання про форми, методи та інструменти методологування у

сфері сучасної психології, тоді як нижній фіксує результуючі засадничі епістемні параметри (об'єкт, предмет, дослідницькі стратегії і процедури та ін.) постання теоретичної психології як згармонізованого ансамблю свідомісно профільтованих раціогуманітарним знань, що отримані шляхом почергового задіяння методологічно компетентним науковцем оптимального набору пошукових процедур саморефлексії, метатеоретизування, конфігурування-зняття, канонізації. Фактично мовиться про доцільність виокремлення та про цілеспрямований розвиток психологічної епістемології як самобутнього перспективного напрямку культурно-психологічної еволюції психологічного знання (див. до прикладу фундаментальне дослідження М.С. Гусельцевої [17], а також [15]), що за обсягом наукового матеріалу і змістовою складністю далеко виходить за предметний формат не тільки методології психології, а й теоретичної психології. Однак є підстави передбачати, що саме повновагоме утвердження останньої стане тим визначальним важелем, що стимулюватиме прискорений поступ цієї людинознавчої гілки епістемології.

Між верхнім і нижнім тематизмами як межовими засновками метатеоретизування, що організовані за полярним (причинно-наслідковим) принципом, пролягає симетрично структуроване поле кватерно поєднаних категорій, які утворюють чотири *вертикальні категорійні таксони* і які становлять базовий, логічно аргументований і параметрично вивірений, знаннєвий ресурс теоретичної психології. Насамперед мовиться про об'єкт і предмет цієї новопосталої інтегральної дисципліни, без обґрунтування яких неможливо рухатися далі у виокремленні й узмістовленні її мети і завдань, структури і конкретної тематики, методологем і методів, дослідницьких стратегій і процедур, засобів та інструментів, а також мислєсхем і теоретичних моделей, концепцій і теорій, методологічних планів-карт і мета-парадигмальних систем дослідження, врешті-решт її розробки саме як базового академічного курсу в освітній підготовці професійних психологів та його програмово-методичного і навчально-книжкового забезпечення.

Власне така дослідницька робота й була здійснена нами у 2019 році та оприєвнена публікацією під назвою "Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології" [64], що уможливило чітке розмежування об'єкта і предмета самореф-

лексивного метатеоретизування (див. перший і другий вертикальні таксони категорійної матриці). Попереднім і цим дослідженням аргументовано доведено, що:

1) предметні поля загальної і теоретичної психології істотно відрізняються як за методологемами формування цих полів, так і за рівнем внутрішньої організованості та за структурно-функціональною архітектонікою раціоналізованого психологічного знання;

2) об'єктне видноколо теоретичної психології, що виокремлюється як набір більш-менш усталених епістемних організованостей психологічної науки (течії, напрями, школи, теоретичні системи), становить зміст-матеріал базових академічних дисциплін або головних векторів розвитку сучасної психології – історії всесвітньої психології, загальної психології, психологічних теорій окремих психічних феноменів, а також канонічної психології як авторського відкриття Володимира Роменця, котра є евристичною світоглядною поставою чи метапозицією оновленого бачення та софійного осягнення психічного у формі отриманого універсального психологічного знання;

3) теоретична психологія сутнісно змінює фокус упредметнення із вивчення психічних процесів, станів, властивостей, тенденцій та їх плинної феноменології до методологічного аналізу, цілеспрямованого вивчення і реконструювання самого систематизованого наукового знання, що організоване у таких відносно зрілих епістемологічних формах, як теорія, теоретична гіпотеза, модель чи концепція, парадигма, теоретична система чи науковий напрям, тобто вона переходить від теоретизування до метатеоретизування і, щонайголовніше, від дослідницької рефлексії до саморефлексії персоніфікованої психологічної науки;

4) предметне поле теоретичної психології підлягає циклічно-вчинковій мисленнєвій організації його засадничих складників-сегментів, де ситуаційний сегмент становить психологічне пізнання у його сутнісній визначеності і феноменальній плеромі, методологічній обґрунтованості і засобовій забезпеченості, мотиваційний – фундаментальні (ключові) проблеми психології, що характеризують культурно-історичний шлях розвитку цієї науки у єдності традицій та інновацій, учинково-діяльний – методологічні принципи і підходи у їх ієрархічному взаємодоповненні, що уможливають пояснення психічного зокрема і психодуховного загалом як осередкової ознаки життя, атрибуту людського

(свідомого) способу буття і як свідчення безпосередньої присутності людини у світі, післядіяльний – завдання, проблема і гіпотетичні версії створення методологічно обґрунтованого категорійного ладу психології (див. другий вертикальний категорійний таксон матриці);

5) саморефлексивна пізнавальна діяльність теоретиків психології, здійснювана з того чи іншого оглядового поля надзнавального бачення змістових джерел, місцин і цілих материків повноформатного постання розглядуваної інтегральної дисципліни, закономірно вимагає якісно інших за рівнем і складністю абстрактних розмірковувань дослідницьких стратегій і процедур, що вповні реалізують методологічну оптику постнекласичного типу наукової раціональності (див. третій вертикальний категорійний таксон матриці);

6) теоретична психологія не рівноцінна масиву наявних психологічних теорій, вона – це не “місце “зустрічі” цих теорій” (А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський), а арена їх взаємозалежного саморефлексивного відфільтрування, своєрідного переплавлення їх епістемного наповнення й наступних теоретичної реконструкції, логіко-змістового усистемнення та канонізації, причому конфігурування-зняття і канонізація є основними дослідницькими процедурами вказаної саморефлексії і водночас найдієвішими способами уможливлення метатеоретизування;

7) досягнення саморефлексивних вершин метаупредметнення з допомогою найбільш адекватних меті і завданням пошуку дослідницьких стратегій і процедур аксіоматично вимагає як ускладнення методологічної оптики пізнання-творення, так і нових, також цілком відповідних цілям і змісту таким чином здійснюваної мислєдіяльності, засобів та інструментів метатеоретизування, якими у нашому випадку є принцип учинковості у психології, циклічно-вчинковий підхід, методологічна оптика всієї теоретичної роботи і теоретичний (зокрема психологічний) канон та його чотириіпостасна логічна структура (див. четвертий вертикальний категорійний таксон матриці);

8) будь-який логічно зрілий психологічний канон, за концепцією В. Роменця, розвивається як чотириіпостасний (від загального до індивідуального та особливого й далі до всезагального й на завершення до вседосконалого відтворення всезагального) структурно-функціональний цикл творення екзистенційної до-

вершеності, живої досконалості психічних форм людської буттєвості; логічно припустити, що *теоретичний канон* матиме аналогічну, циклічно-вчинкову, побудову, що вдало унаочнює застосування цього методологічного ключа-механізму, з одного боку, до реконструкції наведеної моделі психологічного канону, з другого – до визначення головних сегментів упредметнення канонічної психології як магістрального напрямку розвитку теоретичної психології майбутнього [61; 62]; щоправда предметом інтелектуального оперування у цьому разі (унормованого еталонного теоретизування) будуть ідеальні форми мислення і рефлексування та функціонали свідомості і самосвідомості;

9) універсальним і на даному етапі розвитку психологічної науки цілком достатнім у зреалізуванні широких можливостей метатеоретизування, причому як самісно непересічного, ненормованого, так і канонічного, орієнтиром-засобом чи навіть стратегемою-світоглядом є *психософія вчинку* Володимира Роменця, що під завісу ХХ століття обґрунтовується ним у п’ятерному векторному наборі взаємопрониклих визначень, а саме як: “цілісна система уявлень про закономірності становлення та виявлення у вчинковому діянні сутності індивідуального людського буття”; “достеменна психологія та філософія буттєвої мудрості”; “своєрідна функціональна модель індивідуального буття”, тобто як система конкретних знань про його сутність і засоби “самозабезпечення ефективності розгортання життєдіяльності людини...”; “шлях до мудрості, шлях до того, як бути натхненним, спрямованим до світу в якості активного, дійового партнера”; нарешті як “певний універсальний алгоритм буттєвого руху людини до вчинку...” [40, с. 754–755, 757];

10) квінтесенцію категорійної композиції теоретичної психології на рівні універсального за горизонталлю і вертикаллю матриці становитиме *вчинок метатеоретизування*, причому як у його індивідуальному (особистісному) виконанні, так і груповому й власне колективному (скажімо, у вітакультурних рамках діяльності наукової школи як реалізація її представниками спільної дослідницької програми); його *ситуаційний складник* характеризуватиме залежність амбітного дослідника від реального стану розробки теоретичної психології як інтегрального дисциплінарного напрямку розвитку сучасної психологічної науки, свідоме осмислення його високої проблемності і навіть конфліктності й тих об-

ставин (передусім благодатних чи несприятливих) пізнавальної творчості, у яких він виявляє установку (передготовність) утілити в життя самісне мислєдїяння; *мотиваційний* – містить первинну системну рефлексію проблемної ситуації довкола постання теоретичної психології, тобто унааявлює піднесення над цією ситуацією різних особистісних поглядів і позицій, а через задїяння механізму ідеалізації перетворює незалежні концепти, теоретичні схеми і моделі в залежні, нарешті здійснює інтенційований вибір методологічної оптики персонально прийнятого пізнання-дослідження; *діяльний* – полягає у свідомо активному встановленні співвідношення між метою вдосконалити одну з існуючих, або й створити нову версію теоретичної психології та засобами й інструментами її досягнення каналами саморефлексії, метатеоретизування, конфігурування-зняття і канонізації отриманих теоретичних узагальнень та усистемлень, себто є реалізацією сутнісних сил науковця-мислителя і як суб'єкта, і як особистості, і як індивідуальності; *післядіяльний* – актуалізує у його мислєдіяльній самореалізації *підсумкове поле рефлексії*, що охоплює як рефлексивні акти зробленого і незробленого, досягнутого й недосягнутого у подальшій розбудові теоретичної психології, так і повторювані *процедури саморефлексування*, що спрямовані на з'ясування повноти й продуктивності здійсненого метатеоретизування і морально дистильованої відповіді на питання: чи є останнє науково й культурно вагомим учинком?; водночас те, що залишається нез'ясованим, нероз'ясненим, закономірно породжує наступну, часто не менш складну, проблемну ситуацію й водночас становить перехід до нового вчинку метатеоретизування.

Отже, запропонована нами модель категорійної матриці теоретичної психології вирішує одне з найважливіших завдань культурно-історичного утвердження цієї інтегральної людинознавчої дисципліни, що покликана здійснити системний саморефлексивний синтез вкрай диференційованого плетива упредметнень сьогочасної психологічної науки, а саме забезпечити методологічно аргументований відбір-конструювання *оптимальної типології категорій*, причому оптимальної, тобто найкращої з усіх можливих версій і варіантів, за *чотирма головними критеріями*: а) за методологічною обґрунтованістю дослідницьких засобів та інструментів її побудови, структури, змісту, інтерпретації та використання; б) за

концептно-свідомісною повнотою психологічного мислення про психічне і психодуховне як про окремі аспекти людського буття у соціогуманітарній сфері; в) за горизонтом поняттєво-термінологічного взаємодоповнення полів задїяних психологічних категорій і тематизмів; г) за кількісним набором і структурно-функціональною інваріантністю категорійних таксонів.

Методологічним взірцем філософсько-психологічного метатеоретизування є винятково продуктивний творчий шлях видатного українського мислителя Володимира Роменця, ідеї, тематизми і наукові нововведення якого найбільшою мірою, на наше переконання, змістовно збагачують *світ теоретичної психології*. Мовиться насамперед про вище згадувані історію всесвітньої психології і царину історико-психологічних досліджень, категорію вчинку і принцип учинковості у психології, канонічну психологію і психософію вчинку, оновлений категорійний лад психологічної науки і канонізацію психосистеми, психологічний канон та його структуру. Тому цілком закономірно, що саме ці неологізми і категорійні інтерпретації цього славного достойника української нації у їх взаємозв'язках і взаємодоповненні утворюють основний каркас не лише теоретичної психології, а й людинознавства загалом. І є підстави передбачати, що їх конструктивний вплив на добування фундаментального психологічного знання та їх значущість як світоглядних універсалій у системі загальнолюдської культури з роками і десятиліттями тільки зростатиме. Звісно, що й дане дослідження, вирішуючи у свій спосіб методологування одну проблему саморефлексії психологічної науки, породжує низку проблемних завдань як засадничого, загального формату вивчення, так і похідного, деталізаційного.

ВИСНОВКИ

1. На шляху створення психологічною наукою єдиної онтологічної картини психічної реальності й, тим більше, психодуховної дійсності як сфери найповнішої присутності людини у світі і цього останнього у її внутрішньому засвіті, *раціогуманітарне пізнання* має здолати своєрідний звуковий бар'єр власного індивідуального та групового мислєдїяння – перейти від методологемі натуралістичного підходу в дослідженні й осягненні сутності психіки та її всеможливих духовних форм буттєвості й відтак від численних теорій психічно-

го, що виходять із його самодостатньої об'єктивної даності-очевидності, тобто від того, коли таке пізнання зреалізовує теоретизування ресурсами предметно центрованого мислення та результативно оформляється в актах пізнавальної творчості як раціональне знання, до стратегії філософського (полірефлексивного) методологування у сфері психологічних пізнання, конструювання, практикування, самотворення. Змістовно мовиться про свідомісно упрозорене й саморефлексивно спрямоване теоретизування психологічної науки над власними здобутками на історичному полотні культурного розвитку людства, що досягається лише через актуалізацію та розвиткове функціонування *методологічного мислення* як досі повно незвідану універсальну форму думання, що породжує новітній вид і тип мислєдїяльності, виявляє всезагальний спосіб методологування і відкриває методологічну сферу мислєвчинення (див. [68]). Для психолога це означає післядїяльне здійснення методологічної роботи з рефлексивного відфільтрування масиву наявних теоретичних напрацювань у царині психології і як науки, і як “універсуму людської життєдїяльності”, і як “особливої сфери мислєдїяльності” (Г.П. Щєдровицький [43, т. 3, с. 209–220]). Причому в цьому разі теоретик психології, організуючи власне мислення, виходить не з опозиції “суб’єкт – об’єкт пізнання”, а із самих систем психологічної дїяльності і психологічного мислення, себто із тих процедур і технологій, засобів та інструментів, які утворюють архітектоніку його дослідницької мислєдїяльності та професійного методологування, все більшою мірою стаючи методологом цієї людинознавчої науки.

2. Серед засобів та інструментів рефлексивного метатеоретизування визначальну роль відіграють *поняття* і *категорії* як психологічної науки в цілому, так і її окремих дисциплін чи напрямів розвитку інтегрального або прикладного спрямування. Так, у постанні теоретичної психології саморефлексивне конструювання категорійного ладу щонайменше фундаментується на *чотирьох джерелах*: а) на різнотрагованих концептах, термінах і категорійних поняттях найбільш впливових наукових шкіл вітчизняного і зарубіжного часопростору; б) на методологічному обґрунтуванні категорійного профілю наукової школи як основного компонента-складника системно-логічної структури раціональної дослідницької програми (М.Г. Ярошевський–О.М. Ткаченко); в) на принципах та умовах створення категорійної

системи психології (А.В. та В.А. Петровські) на засновках структурної мозаїки психосфери та з орієнтацією на єдність сутності і явища в інтерпретації психічних феноменів, ситуацій, подій; г) на методологічних засадах постання предметного поля теоретичної психології як на зреалізуванні саморефлексії категорійного ладу сучасної психології загалом, так і на здійсненні *п-нної* рефлексії категорійної системи власне теоретичної психології зокрема, що підтверджує поняттєво-категорійний апарат теорії вчинку та історії всесвітньої психології В.А. Роменця і загальної психології П.А. М’ясоїда.

3. Зважаючи на мету цього дослідження, його *методологічну оптику* становить авторський п’ятимодульний (функціонально порівневий) набір лінз-інструментів професійного методологування, а саме на рівні: 1) конкретного – це *кватерна або квінтетна мислєсхема* як базовий матеріал-засіб, своєрідна окрема цеглинка в організації всієї методологічної роботи; 2) одиничного – *конструкція категорійної матриці* як винятково важливого засобу здійснення методологічної дїяльності й одночасно як ефективний інструмент циклічно завершеного типологічного дослідження і сфери методологування загалом; 3) особливого – *типологічний підхід* у діалектичній мозаїці його категорій, принципів, нормативів, процедур, параметрів та інтелектуальних засобів й у взаємодоповненні двох рубрикованих вимірів методологування – оперування змістовим і формальним знанням; 4) загального – *сфера професійного методологування-як-практики*, котра є діалектичним продовженням і мислєвчинковою конкретизацією *світу методології-як-учення* у його центральній ланці – досконалому *методологічному мисленні*, або поіншому: зріле методологування – це вкрай дієва позитивна евристика самої методології, що пропонує її новітні прикладні форми розвитку й одночасно виконує функції захисного поясу фундаментального методологічного знання; 5) універсального – *вітакультурна методологія і світ методології в цілому*, які не лише збагачують семіотичну повноту культури та розширюють буттєві горизонти людської свідомості і самосвідомості, а й уможливають вихід інтелектуалів на простори ефективного практикування у найбільш досконалих зорганізованостях – у мислєдїяльності, мислєкомунікації, мислєвчиненні, компетентному методологуванні.

4. Між числовими матрицями в математиці і категорійними матрицями у філософії та

сфері науки існує лише формально-схематична схожість, тоді як їхні побудова, змістове наповнення, внутрішнє поєднання елементів, методологічне призначення і функціональне поле впливу на актуалізовану свідомість доконче різні. Зважаючи на необмежене якісне відеальнення, концептну відкритість та рухливість таксономічно організованих категорій, у другому випадку сконструйовані матриці становлять надскладний – логіко-значеннєвий, полісемантичний і водночас вірогіднісний у примноженні ідеальних форм думання та функціоналів свідомої здатності дослідника – *інструмент пізнання і методологування*, характеризують новітній етап еволюції раціогуманітарного знання, а саме категорійної генези як окремих наук, так і міждисциплінарних напрямів наукової творчості. У роботі рубриковано та аргументовано *п'ять переваг категорійної матриці саме як авторського методологічного інструменту*: а) фундаментальність раціогуманітарного змістового наповнення, що діалектично поєднує наукові, світоглядні і філософські категорії, у тому числі взаємоузгоджує базові категорії, напрямки і тематизми сучасної психологічної науки та категорії культури; б) логічність форми і способу отримання категорійного ансамблю, що впорядковує добування нового метазнання шляхом застосування універсальної схеми-матриці, у якій наявний ідеальний зразок фіксації зв'язку і взаємодоповнення її складників (таксонів), елементів (категорій) та рамкових умов (тематизмів) як носіїв окремого змісту за п'ятерним набором певних філософських категорій за горизонталлю і вертикаллю, а тому є системним показником культури мислення дослідника; в) оптимальність структури і внутрішньої збалансованості конфігурації таксономічних категорій, на що вказує постійно стає число – 25 – категорій різного методологічного статусу, які утворюють формозмістове наповнення центрального полотна схеми-матриці, а також біполярні тематизми, фіксовані за горизонталлю і вертикаллю як рамкові умови найкращого варіанту побудови категорійного ладу окремої науки чи її особливого дисциплінарного відгалуження; г) ідеальність сконструйованої й оформленої як теоретична модель цілісної картини категорій у їх гармонійному синтезі, яка відіграє винятково важливу роль універсального знаряддя не тільки в усіх типологічних процедурах і діях, а й у розвитковому функціонуванні методологічного мислення як

нового типу і виду мислєдїяльностї, котра творить об'єкти та уявлення про них, що описуються за назвою понять і категорій; д) практичність у найширшому сенсі свободи мета-теоретизування, методологування, мислєвчєннєя і саморефлексїї з категорїями матриці та їх таксонами.

5. В авторській версії структура категорійної матриці у її *центральной (внутрішній) частині* охоплює систематику із 16-ти взаємоузгоджених й у певних ієрархічних комбінаціях згармонізованих таксономічних категорій та її *зовнішній контур*, який утворюють два однаково поіменованих ланцюжки діалектичних категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне”, однак різних за аспектами чи модусами розгляду багатопредметного об'єкта метатеоретизування засобами категорійно-рефлексивного синтезу. Ці аксіоматичні категорійні ланцюжки у проєкції на об'єкт-предметний ландшафт методологічного дослідження знаходять своє поіменування як два взаємопрониклих тематичних засновки й, відповідно знизу і справа, отримують результуючі межі – узагальнення того, що зреалізовано у системних наборах категорій за горизонталлю і вертикаллю, де за кожним із 16-ти таксонів також одержує загальну тематичну назву. При цьому примітно, що одна і та ж категорія входить до різних комбінацій, які мають таксономічну побудову й упорядковують категорійну мозаїку у сфері дослідницької свідомості мислителя, вченого, відображаючи й водночас конструюючи той чи інший аспект буття, зорієнтовуючи їхні методологічні і світоглядні зусилля у здійсненні власної пізнавальної творчості, оформляючись у процесах рефлексивного метатеоретизування у формі провідних концептів мислення й у такий спосіб збагачуючи ними внутрішні умови функціонування свідомої здатності їх учинкової присутності у світі і його репрезентантів у психодуховному засвіті обох інтелектуальних працівників. Водночас запропоновані матриці містять вісім базових організованостей категорій (чотири утворюють ряди і чотири – стовпці) – таксонів, що становлять окрему кваліфікаційну чи типологічну групу, де кожна задіяна категорія позначає дискретний об'єкт, об'єднаний з іншими певною спільністю властивостей та ознак за критеріями походження, будови, складу, форми, функцій, а головне – утворює власне поняттєво-термінологічне поле, що змістовно конкретизує й улогічнює методологічну роботу з поняттями.

6. Категорійна матриця як інноваційний інструмент пізнання і методологування виконує низку функцій в актуалізації й у здійсненні наукового і методологічного мислення, у сенсосмисловому збагаченні ідеального світу життя свідомості й у розширенні культурних засобів людської мислєдїяльності. В обґрунтуванні її функціонального простору шлях методологічної роботи пролягав од наявних переваг названої матриці до підходів, що реалізують відповідні переваги і функції, й далі до принципів, які конкретизують логіко-змістове наповнення активно задїяних підходів. У результаті в дослідженні детально аргументована наявність *п'яти функцій* канонічної категорійної матриці: 1) *структурно-епістемної*, що полягає у створенні схематизованої мегаструктури як повноформатної ідеальної моделі певного фрагмента дійсності-реальності, котра з допомогою збалансованого набору категорій як знанєвих (епістемних) одиниць характеризує ті чи інші множини дослідницьких об'єктів, які виявляються у світі або конструюються самим ученим; загалом тут мовиться про двовекторність розвиткового функціонування зазначеної матриці, що спричиняє подвійність одержуваного духовного продукту – оновлення і розширення концептної мозаїки свідомісної здатності людини переживати, розуміти, рефлексувати світ і власне життя в ньому та одержання фундаментального методологічного знання; 2) *логіко-пізнавальної*, що сутнісно наповнена раціогуманітарним процесом добування нового знання особливого, категорійно типологізованого, статусу, котре отримане у результаті виконання принципів і нормативних умов логіко-методологічної процедури типологізації: творення системи базових мисленєвих конструктів – типів, виявлення засадничих ознак-параметрів об'єктного полотна особистісного відеальнення та досягнення повноти розуміння досліджуваного фрагмента буття, побудова ідеальної моделі як універсального знаряддя зреалізування всіх типологічних дій під різними ракурсами, аспектами, оптиками розгляду й нарешті постановня у перипетїях напруженого мислєвчинення повноцінної типології як рефлексивного підсумку здійснення типологізаційної процедури-дїяльності; 3) *організаційно-синтезувальної*, що становить внутрішнє збалансування і багатотаксономічну побудову та різноструктурне співвіднесення задїяних до центрального епістемного витвору матриці категорій, при цьому тип є каноном відкритого

епістемного синтезу отримуваних ідеальних (поняттєво-термінологічних) згустків цілісного методологічного знання, що організовані як мереживо категорійних таксонів, буттєвість яких діалектично поєднує ідеальність життєпотоків мислення і свідомості й одночасно практичність як свободу вибору засобів забезпечення мислєдїяння; 4) *мислєрегуляційної*, що центрується на розробці все більш дієвих та ефективних засобів дослідження, проектування і перетворення довкілля, суспільства і самої людини; зокрема, загальна модель-схема обстоюваної матриці, з одного боку, базується на чіткому функціональному розрізненні категорій і наукових понять, з іншого – виходить із тематизмів, принципів, нормативів і засобових ресурсів системомислєдїяльнісного підходу (Г.П. Щедровицький і школа), де категорії задають побудову систем об'єкт-предметного наповнення і керують усіма мисленєвими потоками всередині них і переходами від одних таких систем до інших; 5) *інструментально-методологічної*, що має своєю суттю цілком вірогідний перехід категорійної матриці в мислєдїяльності дослідника із методологічного засобу пізнання в універсальний інструмент мислєвчинення і методологування; у цьому функціональному навантаженні вона може використовуватися щонайменше у чотирьох інваріантах: засобу теоретизування і метатеоретизування, інструменту продуктивної методологічної роботи, знаряддя-інструменту рефлексивної мислєдїяльності та своєрідного механізму-машини полірефлексивного методологічного мислення, мислєвчинення і професійного методологування.

7. Архітектоніка категорійної матриці охоплює її центральну (внутрішню) площину, а саме 16-ть таксономічно структурованих категорій, і зовнішній контур, що за критеріями розмежування п'ятерного набору діалектичних категорій “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне” у вертикальному та горизонтальному вимірах окреслює межі або рамки доцільності та перспективності *методологічного обґрунтування теоретичної психології*. При цьому вертикаль указанного контуру утворює два надважливих полярних тематизми-засновки, де лівий, надаючи в розпорядження дослідника величезний масив науково опрацьованого психодуховного матеріалу, виконує роль епістемного фундаменту-підґрунтя розбудови цієї новаційної інтегральної дисципліни, тоді як правий становить результуючий синтез у її постановні як окремого

самовідрефлексованого світу взаємопрониклих теоретичних, методологічних і метатеоретичних знань у царині психології і психософії; натомість горизонталь матриці обрамлена зверху новопосталим *світом методології психології* як системою раціонального знання форм, методів, засобів та інструментів методологування, а знизу об'єктом, предметом, дослідницькими процедурами-техніками і засобами та інструментами теоретичної психології як її головними епістемними параметрами й одночасно напрямками метатеоретизування. Стосовно сутнісного змістовлення матриці, то за кожним із 12-ти квінтетно впорядкованих таксонів категорій (по п'ять за горизонталлю і вертикаллю і два за діагоналями) перебуває або напрям чи школа розвитку теоретичної психології, або методологічний принцип чи підхід у психології, або певна система чи епістемна зорганізованість психологічного пізнання чи теоретичної творчості. Отож категорійно збалансоване і таксономічно скомбіноване поле, виявляючи різні виміри та аспекти людської буттєвості, становить синхронізовану композиційну єдність концептів мислення, кожен з яких, будучи осередком певної психологічної категорії й зумовлюючи поступ її конкретного поняттєво-термінологічного полотна, характеризується саморефлексивним потенціалом уможливлення свідомої здатності науковця-мислителя пізнавати і творити психодуховне у всеможливих формах і маркерах його феноменального оприявлення. Важливою передумовою глибоко персоніфікованого дослідницького приборкання емоційної насиченості, нечіткості та органічної стихійності утвердження *ансамблю концептів* як внутрішньої, так чи інакше промисленої та осенсованої, *тканини категорійного ладу* теоретичної психології і є обстоювана модель схеми-матриці, котра упрозорує логічний зміст, обсяг, значення і смисл як кожної психологічної категорії, так і їхні різноманітні таксономічні комбінації.

8. Світ теоретичної психології, як логічно слідує із запропонованої категорійної матриці, ґрунтовно узаasadнюють й істотно змістовно збагачують творчі наукові здобутки талановитого українського мислителя-психолога другої половини ХХ-го століття, академіка Володимира Роменця. Його багатотомний авторський виклад історії всесвітньої психології, що реалізує фундаменталії, закономірності та похідні нормативи *вчинкового принципу у психології* від стародавніх часів до кінця ХХ

ст., містить той надважливий *вітакультурний матеріал*, який не тільки постає продуктом психологічного пізнання і з якого виникають донині небачені горизонти *царини історико-психологічних досліджень*, а й який може бути підданий неодноразовій *саморефлексії психологічної науки* з боку її індивідуальних і колективних суб'єктів наукової творчості. Натомість *канонічна психологія* та її похідні епістемні утворення (методологічна процедура канонізації психологічних систем, концепція психологічного канону та ін.) у єдності із *психософією вчинку* як методологією пізнання джерела і сутності людського буття становлять конкретні культурні взірці *саморефлексивно здійсненого* цим українським любомудром *метатеоретизування*, котре втілено у життя з допомогою добре особистісно опрацьованих принципів, постулатів і засобів *філософського методологування* (передусім учинкового принципу і методу учинкової діалектики). І справді, В. Роменець упродовж свого творчого шляху все більше піднімається на метатеоретичний щабель мислєдїяння, нарощує множинність теоретично відмінних полів рефлексії й на завершальних етапах пізнавальної творчості конструє у вигляді складнопанорамної – вчинково аргументованої і культурологічно періодизованої – картини історії всесвітньої психології *оглядове поле рефлексії*, котре, поєднуючи та згармонізовуючи пошукові стратегії і мисленнєві схеми, ототожнює самопізнання та історико-психологічне пізнання й сутнісно становить *саморефлексування психологічної думки в особистісно-канонічному інваріанті її буттєствердного втілення*. Саме у безкраїх свідомісних межах цього оглядового поля цим яскравим мислителем здійснюється натхненно самісне творення деталізованого образу світу на засадах взаємодоповнення різних дослідницьких ракурсів, що створює нові, раніше не проявлені і навіть несподівані, можливості пояснити те, що, здавалося б, не можна осягнути людським розумом.

9. Найсуттєвіший компонент запропонованої категорійної композиції теоретичної психології на рівні універсального за горизонталлю і вертикаллю матриці, що лише контурно окреслений під кінець цього дослідження як надзавдання наступних методологічних пошуків, становить *учинок метатеоретизування* у його індивідуальному і груповому виконанні, де його *ситуаційний складник* вказує на залежність психолога-мислителя від реального стану розробки теоретичної психо-

логії, від усвідомленого осмислення його високої проблемності і навіть від конфліктності й од тих наявних обставин пізнавальної творчості, у яких він виявляє самісну установку втілити у повсякдення власне мислєдїяння; *мотиваційний* – містить первинну системну рефлексію проблемної ситуації довкола постановня теоретичної психології і в ідеальній площині життя свідомості перетворює незалежні концепти, теоретичні схеми і моделі в залежні та здійснює інтенційований вибір методологічної оптики особистісно прийнятого дослідження; *діяльний* – полягає у свідомо активному встановленні співвідношення між метою вдосконалити одну з існуючих, або створити нову версію теоретичної психології та засобами й інструментами її досягнення каналами саморефлексії, метатеоретизування, конфігурування-зняття і канонізації отриманих теоретичних узагальнень та усистемнень; *ніслідіяльний* – зводиться до мислєвчинкової актуалізації глибоко персоніфікованого підсумкового поля рефлексії, котра охоплює як рефлексивні акти зробленого й незробленого, досягнутого й недосягнутого у подальшій розробці теоретичної психології, так і неодноразово повторювані процедури саморефлексування щодо повноти і продуктивності здійснених кроків уперед, оцінених за принципами моральної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Алієв Ш., М'ясоїд П., Фурман А.В. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В.А. Роменця із М.М. Бахтіним). *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 6–23.
3. Балин В.Д. Введение в теоретическую психологию: монография. Санкт-Петербург: Изд-во С-Петереб. гос. ун-та, 2012. 201 с.
4. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства. Київ: вид. ПП "СКД", 2017. 204 с.
5. Балл Г. Теоретична психологія як царина науковості і духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша "Структура особи"). *Психологія і суспільство*. 2015. №3. С. 72–79.
6. Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/102307/431748>
7. Васильченко І.П. Вища математика для економічних спеціальностей. Київ: Кондор, 2004. 352 с.
8. Василюк Ф.Е. Методологічний аналіз в психології. Москва: МГППГУ, Смысл, 2003. 240 с.
9. Вища математика: підручник / за ред. Шинкарика М.І. Тернопіль: ТНЕУ, 2003. 480 с.
10. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
11. Гандмахер Ф.Р. Теория матриц: пер. с нем. Москва: Наука, 1988. 548 с.
12. Георгій Петрович Щедровицький / под. ред. П.Г. Щедровицького, В.Л. Даниловой. Москва: РОССПЕН, 2010. 600 с.
13. Гетманцев В.Д. Лінійна алгебра і лінійне програмування: навч. посіб. Київ: Либідь, 2001. 256 с.
14. Гірняк А.Н. Засіб як психодідактична категорія. *Вітакультурний млин*. 2007. Модуль 6. С. 16–20.
15. Гусельцева М. Мережевий плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 43–60. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.043>
16. Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39–55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
17. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография. Москва: Акрополь, 2013. 367 с.
18. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии. *Вопросы психологии*. 2003. №5. С. 3–17.
19. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. Київ: Юніверс, 2001. 324 с.
20. Конверский А.Е. Логика традиционная и современная : уч. пос. Москва: Идея-Прогресс, 2010. 380 с.
21. Кримський С. Пізнання як трансценденції софії і спокуса практикою. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х т. / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман*. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 228–232.
22. Кримський С.Б. Ранкові роздуми: зб. ст. Київ: Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.
23. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание (Метафизические рассуждения о сознании, символе и языке). Москва: Прогресс-Традиция, Фонд М. Мамардашвили, 2011. 320 с.
24. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
25. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: навч. посіб. 3-тє вид., випр. Київ: Вища школа, 2004. 489 с.
26. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. Київ: Алетра, 2011. Т1. 496 с.; 2013. Т2. 758 с.
27. М'ясоїд П. Принцип історизму і мислення у психології: *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4 С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>
28. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
- 28а. М'ясоїд П. Теорія в історичному поступі психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2021. №1-2 (у друці).
29. Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Вид. 6-тє, стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
30. Петровський А.В. Ярошевський М.Г. Теоретическая психология: уч. пос. Москва: Изд. центр

“Академія”, 2001. 496 с.

31. Плотников В.И. Типологический подход. *Современная философия*: словарь. Москва: Акад. проект, 2003. С. 464–471.

32. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст./упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.

33. Психологія і суспільство: Спецвипуск, присвячений 85-й річниці з дня народження Володимира Андрійовича Роменя. 2011. №2. 190 с

34. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматія по работам Г.П. Щедровицкого / гл. ред. А. Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. Москва: Дело, 2003. 160 с.

35. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматія по работам Г.П. Щедровицкого. Москва: Дело, 2004. 208 с.

36. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ: Либідь, 2005. 916 с.

37. Роменець В.А. Історія психології XVII століття: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1990. 568 с.

38. Роменець В.А. Історія психології епохи просвітництва: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1993. 568 с.

39. Роменець В.А. Історія психології XIX - початку XX століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 832 с.

40. Роменець В.А., Маноха П.І. Історія психології XX століття: навч. посіб. 3-є вид. Київ: Либідь. 2017. 1056 с.

41. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 6–27.

42. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. 334 с.

43. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с.

44. Стюпін В. Культура. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 16–25.

45. Стёпин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция : монография. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.

46. Ткаченко О.М. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*. 2009. №1. С. 45–133.

47. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.05>

48. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

49. Фурман А.В., Біскуп В.С. Методологічне обґрунтування категорійної матриці сучасної соціологічної теорії. *Загальна соціологія* : хрестоматія / концепція, упоряд. перекл. А.В. Фурмана, В.С. Біскупа, О.С. Морщакової. Київ: Вид. Ліра-К, 2019. С. 337–343.

50. Фурман А.В. Володимир Роменець як методолог психософійного духу. *Психологія і суспільство*. 2011. №2. С. 7–14.

51. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива.

Психологія і суспільство. 2013. №4. С.18–36.

52. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2009. 312 с

53. Фурман А.В. Засадничі умови виникнення наукових шкіл. *Психологія і суспільство*. 2014. №1. С. 49–58.

54. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

55. Фурман А.В. Категорійний профіль наукової школи. *Психологія і суспільство*. 2014. №2. С. 23м39.

56. Фурман А.В. Категорієгенез як методологічна проблема: від розвитку понять до категорійної моделі світу. *Вітакультурний млин*. 2008. Модуль 7. С. 4–9.

57. Фурман А.В. Категорієгенез як напрям професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2008. №2. С. 53–58.

58. Фурман А.В., Ковальова Т. Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого. *Психологія і суспільство*. 2011. №4. С. 72–81.

59. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13–50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

60. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>

61. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019. №1(10). С. 5–17. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-17>

62. Фурман А.В. Методологічна схема відновлення предметного поля канонічної психології. *Вітакультурний млин*. 2019. Модуль 21. С. 4–27.

63. Фурман А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи організації раціонального знання. *Вітакультурний млин*. 2017. Модуль 19. С. 4–15.

64. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 5–37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>

65. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія. Київ: Інст-тут соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 100 с.

66. Фурман А.В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 6–235.

67. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40–69.

68. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34–49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

69. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72–85.

70. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО,

2011. 168 с.

71. Фурман А.В., Морщакова О. Психокультура як самоорганізована сфера людського буття. *Вітакультурний млин*. 2013. Модуль 15. С. 4–12.

72. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38

73. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 47–60.

74. Фурман А.В. Теоретичне обґрунтування системи базових концептів психологічної діагностики. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 39–55.

75. Фурман А.В. Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування. *Психологія і суспільство*. 2014. №3. С. 11–29.

76. Фурман А.В. Типологічний підхід у системі професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 78–92.

77. Фурман А.В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С. 9–73.

78. Фурман А.В. Як розпізнати наукову школу. *Науковий світ*. 2003. №5. С. 14–16.

79. Фурман А.В., Шандрюк С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

80. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

81. Школи в науке / под ред. С.Р. Микулинського, М.Г. Ярошевського, Г. Кребера, Г. Штейнера. Москва: Наука, 1977. 523 с.

82. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щедровицкий. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

83. Щедровицкий Г.П. Лекции по метаметодологии проектирования. <http://www.shkp.ru/archive/second/2001-1/4>

84. Щедровицкий Г. Методологічне значення опозиції натуралістичного і системодіяльнісного підходів. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 40–47.

85. Щедровицкий Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності. *Психологія і суспільство*. 2006. №3. С. 58–69.

86. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра: Сборник текстов (2). Из архива Г.П. Щедровицкого. Т. 9. Москва: Наследие ММК, 2004. 320 с.

87. Щедровицкий Г.П. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 61–83.

88. Щедровицкий Г.П. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

89. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология. Москва: Шк. культ. политики, 1997. 656 с.

90. Ярошевский М.Г. Оппонентский круг и научное открытие. *Вопросы философии*. 1983. №10. С. 49–62.

91. Furman A.V. Volodymyr Romenets as Architect of methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. №2. С. 11–24.

REFERENCES

1. Miasoid, P. A. & Shatyрко, L. O. (Eds.). (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi [Akademic V. A. Romenets: creativity and work]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Aliiev, Sh. & Miasoid, P. & Furman, A. V. (2012). Vchynkova pryroda praktyky (filosofsko-psycholohichna interpretaciia tvorchoho dialogu V.A. Romencia iz M.M. Bahtynym) [Acting nature of practice (philosophical and psychological interpretation of the creative dialogue of V.A. Roments with M.M. Bakhtin)]. *Psyhholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 6–23 [in Ukrainian].

3. Balin, V. D. (2012). *Vvedenie v teoreticheskuyu psihologiyu. [Introduction to theoretical psychology]*. Saint Petersburg [in Russian].

4. Ball, H. O. (2017). *Ratsiohumanistychna oriientatsiia v metodolohii liudynoznavstva [Rational humanistic orientation in the methodology of anthropology]*. Kyiv: “SKD” [in Ukrainian].

5. Ball, H. (2015). Teoretychna psyhholohiia yak tsaryna naukovosti i dukhovnosti (do vydannia ukrainskoho perekladu knyhy Filipa Lersha “Struktura osoby”) [Theoretical psychology as a field of science and spirituality (before the publication of the Ukrainian translation of Philip Lersch’s book “The Structure of the Person”)]. *Psyhholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72–79 [in Ukrainian].

6. Bakhtin, M. (2019). Do filosofii vchynku [To the philosophy of action]. *Psyhholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–34 [in Ukrainian].

7. Vasylychenko, I. P. (2004). *Vyshcha matematyka dlia ekonomichnykh spetsialnostei [Higher mathematics for economic specialties]*. Kyiv: Kondor, [in Ukrainian].

8. Vasilyuk, F. E. (2003). *Metodologicheskii analiz v psihologii [Methodological analysis in psychology]*. Moscow: MGPPGU, Smys [in Russian].

9. Shynkaryk, M. I. (Ed.). (2003). *Vyshcha matematyka [Higher mathematics]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulturnal methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman’s Scientific School]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

11. Gandmaher, F. R. (1988). *Teoriya matrity [Matrix theory]*. (Trans. from german). Moscow: Nauka [in Russian].

12. Shchedrovitskiy, P. H. & Danylova, V. L. (Eds.). (2010). *Georgiy Petrovich Shchedrovitskiy*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

13. Hetmantsev, V. D. (2001). *Liniina alhebra i liniine prohramuvannia [Linear algebra and linear programming]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

14. Hirniak, A. N. (2007). Zasib yak psyhkhodydaktychna katehoriia [Means as a psychodidactic category]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticulturnal mill*, 6, 16–20 [in Ukrainian].

15. Huseltseva, M. (2020). Merezhevyi pliuralizm u psyhholohii: perspektyvy poli metodolohii i transdystyplinarnosti [Network pluralism in psychology: prospects for the field of methodology and transdisciplinarity]. *Psyhho-*

lohiya i suspilstvo – *Psychology and society*, 2, 43–60 [in Ukrainian].

16. Huseltseva M. S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39–55 [in Ukrainian].

17. Gusetseva, M. S. (2013). *Evolutsiya psihologicheskogo znaniya v smene tipov ratsionalnosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie) [Evolution of psychological knowledge in the change of types of rationality (historical and methodological research)]*. Moscow: Akropol [in Russian].

18. Zinchenko, V. P. (2003). Teoreticheskii mir psihologii [The theoretical world of psychology]. *Voprosy psihologii – Psychology issues*, 5, 3–17 [in Russian].

19. Kant, I. (2001). *Krytyka chystoho rozumu [Critique of pure reason]*. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].

20. Konverskiy, A. E. (2010). *Logika traditsionnaya i sovremennaya [Traditional and modern logic]*. Moscow: Ideya-Progress [in Russian].

21. Krymskiy, S. (2015). *Piznannia yak transtsendentsii sofii i spokusa praktykoiu. Systema suchasnykh metodolohii [Cognition as the transcendence of Sophia and the temptation of practice. The system of modern methodologies]*. (Furman, A.V. ed.). Ternopil: TNEU, 228–232 [in Ukrainian].

22. Krymskiy, S. B. (2009). *Rankovi rozдумы [Morning Reflections]*. Kyiv: Maisternia Biletskykh [in Ukrainian].

23. Mamardashvili, M. K. & Pyatigorskiy, A. M. (2011). *Simvol i soznanie (Metafizicheskie rassuzhdeniya o soznani, simvole i yazyike) [Symbol and consciousness (Metaphysical reasoning about consciousness, symbol and language)]*. Moscow: Progress-Traditsiya [in Russian].

24. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovo shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

25. Miasoid, P. A. (2004). *Zahalna psykholohiia [General psychology]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

26. Miasoid, P. A. (2011, 2013). *Kurs zahalnoi psykholohii [General psychology course]*. Kyiv: Aletra [in Ukrainian].

27. Miasoid, P. (2019). Pryntsypp istoryzmu i myslennia u psykholohii [The principle of historicism and thinking in psychology]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 38–72 [in Ukrainian].

28. Miasoid P. A. (2016). *Psykholohichne piznannia: istoriia, lohika, psykholohiia [Psychological cognition: history, logic, psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

28a. Miasoid P. (2021) Teoriia v istorychnomu postupi psykholohichnoho piznannia [Theory in the historical progress of psychological cognition]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2 (in press) [in Ukrainian].

29. Kyrychuk, O. V. & Romenets, V. A. (Eds.). (2006). *Osnovy psykholohii [Fundamentals of psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

30. Petrovskiy, A. V. & Yaroshevskiy, M. G. (2001). *Teoreticheskaya psihologiya [Theoretical psychology]*. Moscow: Izd. centr “Akademiya” [in Russian].

31. Plotnikov, V. I. (2003). *Tipologicheskii podhod. Sovremennaya filosofiya: slovar [Typological approach. Modern philosophy: dictionary]*. Moscow: Akad. proekt, 464–471 [in Russian].

32. Myasoid, P. A. & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V. A.]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

33. Furman, A. V. (Ed.). (2011). *Psykholohiia i suspilstvo: Spetsvypusk, prysviachenyi 85-y richnytsi z dnia narodzhennia Volodymyra Andriiovycha Romentsia [Psychology and Society: Special issue dedicated to the 85th anniversary of the birth of Vladimir Andreevich Romenets.]*, 2, 1–190 [in Ukrainian].

34. Reus, A. G. & Zinchenko, A. P. (2003). *Putevoditel po metodologii Organizatsii, Rukovodstva i Upravleniya: hrestomatiya po robotam G. P. Schedrovitskogo [A guide to the methodology of Organization, Leadership and Management: a reader on the work of G.P. Shchedrovitsky]*. Moscow: Delo [in Russian].

35. *Putevoditel po osnovnym ponyatiyam i shemam metodologii organizatsii, rukovodstva i upravleniya: hrestomatiya po robotam G. P. Schedrovitskogo [A guide to the basic concepts and schemes of the methodology of Organization, Leadership and Management: a reader on the works of G.P. Shchedrovitsky]*. (2004). Moscow: Delo [in Russian].

36. Romenets, V. A. (2005). *Istoriia psykholohii: Starodavnii svit. Seredni viky. Vidrodzhennia [History of psychology: The ancient world. Middle Ages. Revival]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

37. Romenets, V. A. (1990). *Istoriia psykholohii XVII stolittia [History of psychology of the XVII century]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

38. Romenets, V. A. (1993). *Istoriia psykholohii epokhy prosvitnytstva [History of psychology of the Enlightenment]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

39. Romenets, V. A. (2007). *Istoriya psikhologii XIX – pochanku XX stolittia [History of Psychology XIX – early XX century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

40. Romenets, V. A. & Manokha, P. I. (2017). *Istoriia psykholohii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

41. Romenets, V. A. (2013). Predmet i pryntsypp istoryko-psykholohichnoho doslidzhennia [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6–27 [in Ukrainian].

42. Saveleva, M. Y. (2002). *Vvedenie v metateoriyu soznaniya [Introduction to the metatheory of consciousness]*. Kyiv: Vidavets PARA-PAN [in Russian].

43. Furman, A. V. (Ed.). (2015). *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

44. Stopin, V. (2015). *Kultura [Culture]*. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16–25 [in Ukrainian].

45. Stypin, V. S. (2000). *Teoreticheskoe znanie: struktura, istoricheskaya evolyutsiya [Theoretical knowledge: structure, historical evolution]*. Moscow: Progress-Traditsiya [in Russian].

46. Tkachenko, O. M. (2009). Pryntsypp, katehorii i metodolohichni problemy psykholohii [Principles, categories and methodological problems of psychology]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 45–

133 [in Ukrainian].

47. Furman, A. A. (2020). Metodolohiia psikhologichnoho piznannia smyslozhyttievoi sfery osobystosti [ethodology of psychological cognition of the meaning of life sphere of personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–34 [in Ukrainian].

48. Furman, A. A. (2017). *Psykholohiia smylozhyttievoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

49. Furman, A. V. & Biskup, V. S. & Morshchakova, O. S. (2019). *Metodolohichne obgruntuvannia katehoriinoi matrytsi suchasnoi sotsiologichnoi teorii. Zahalna sotsiologhiia [Methodological substantiation of the categorical matrix of modern sociological theory. General sociology]*. Kyiv: Lira-K, 337–343 [in Ukrainian].

50. Furman, A. V. (2011). Volodymyr Romenets yak metodoloh psikhosofiinoho dukhu [Volodymyr Romenets as a methodologist of psychosophical spirit]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7–14 [in Ukrainian].

51. Furman, A. V. (2013). Geneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis of science as a global research program: cyclical-action perspective]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18–36 [in Ukrainian].

52. Furman, A. V. & Hirniak, A. N. (2009). *Psykholohydyaktychna ekspertyza modulno-rozvyvalnykh pidruchnykiv [Psychodidactic examination of modular development textbooks]*. Ternopil: TNEU, “Ekonomichna dumka” [in Ukrainian].

53. Furman, A. V. (2014). Zasadnychi umovy vynyknennia naukovykh shkyl [Basic conditions for the emergence of scientific schools]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 49–58 [in Ukrainian].

54. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

55. Furman, A. V. (2014). Katehoriinyi profil naukovi shkoly [Categorical profile of the scientific school]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 23–39 [in Ukrainian].

56. Furman, A. V. (2008). Katehoriiohenyz yak metodolohichna problema: vid rozvytku poniat do katehoriinoi modeli svitu [Categoriogenesis as a methodological problem: from the development of concepts to the categorical model of the world]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticultural mill*, 7, 4–9 [in Ukrainian].

57. Furman, A. V. (2008). Katehoriiohenyz yak napriam profesiinoho metodolohuvannia [Categoriogenesis as a direction of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 53–58 [in Ukrainian].

58. Furman, A. V. & Kovalova, T. (2011). Katehoriina matrytsia vzaiemozviazku obraziv subiektyvnoi realnosti i psikhologichnykh chynnykiv samo aktualizatsii dorosloho [Categorical matrix of the relationship of images of subjective reality and psychological factors of self-actualization of the adult]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 72–81 [in Ukrainian].

59. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].

60. Furman, A. V. (2018). Metateoretychni kontsepty piznannia svidomosti [Metatheoretical concepts of cog-

inition of consciousness]. *Psykholohiia osobystosti – Personality psychology*, 1 (9), 5–11 [in Ukrainian].

61. Furman, A. V. (2019). Metateoretychna rekonstruktsiia predmetnoho polia kanonichnoi psikhologhii [Metatheoretical reconstruction of the subject field of canonical psychology]. *Psykholohiia osobystosti – Personality psychology*, №1(10), 5–17 [in Ukrainian].

62. Furman, A. V. (2019). Metodolohichna skhema vidnovlennia predmetnoho polia kanonichnoi psikhologhii [Methodological scheme of restoration of the subject field of canonical psychology]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticultural mill*, 21, 4–27 [in Ukrainian].

63. Furman, A. V. (2017). Metodolohichna optyka tsyklichno-vchynkovoї orhanizatsii teorii yak systemy orhanizatsii ratsionalnoho znannia [Methodological optics of cyclic-action organization of theory as a system of organization of rational knowledge]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticultural mill*, 19, 4–15 [in Ukrainian].

64. Furman, A. V. (2019). Metodolohichne obgruntuvannia predmetnoho polia teoretychnoi psikhologhii [Methodological substantiation of the subject field of theoretical psychology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 5–37 [in Ukrainian].

65. Furman, A. V. (2013). *Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psikhologhii [Methodology of paradigmatic research in social psychology]*. Kyiv; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

66. Furman, A. V. (2019). Metodolohiia yak sfera nauky, myslediialnosti, metodolohuvannia. *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology as a field of science, thinking, methodology. Methodology and psychology of humanities cognition. To the 25th anniversary of the scientific school of Professor A. V. Furman]*. Ternopil: TNEU, 6–235 [in Ukrainian].

67. Furman, A. V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular and developmental organization of thinking - a scheme of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].

68. Furman, A. V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34–49 [in Ukrainian].

69. Furman, A. V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72–85 [in Ukrainian].

70. Furman, A. V. (2011). *Psykholokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

71. Furman, A. V. & Morshchakova, O. (2013). Psikhokultura yak samoorhanizovana sfera liudskoho buttia [Psychoculture as a self-organized sphere of human existence]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticultural mill*, 15, 4–12 [in Ukrainian].

72. Furman, A. V. (2017). Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia [Consciousness as a framework condition for cognition and methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 16–38 [in Ukrainian].

73. Furman, A. V. (2015). Svit metodolohii [The world of methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology*

and society, 2, 47–60 [in Ukrainian].

74. Furman, A. V. (2007). Teoretychne obruntuvannia systemy bazovykh kontseptiv psykholohichnoi diahnostryky [Theoretical substantiation of the system of basic concepts of psychological diagnostics]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39–55 [in Ukrainian].

75. Furman, A. V. (2014). Typy naukovykh shkil ta umovy yikh efektyvnoho funktsionuvannia [Types of scientific schools and conditions of their effective functioning]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 11–29 [in Ukrainian].

76. Furman, A. V. (2006). Typolohichni pidkhyd u systemi profesiinoho metodolohuvannia [Typological approach in the system of professional methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 78–92 [in Ukrainian].

77. Furman, A. V. (2001). Ukrainska mentalnist ta yii kulturno-psykholohichni koordynaty [Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9–73 [in Ukrainian].

78. Furman, A. V. (2003). Yak rozpoznyaty naukovu shkolu [How to recognize a scientific school]. *Naukovyi svit – Scientific world*, 5, 14–16. [in Ukrainian].

79. Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2014). *Orhanizatsiyno-diyalnisni ihry u vyshchii shkoli [Organizational-activity games in high school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

80. Furman (Humeniuk), O. Y. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of secondary school]*. Yalta–Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

81. Mikulinskiy, S. R. & Yaroshevskiy, M. G. & Kryober, G. & Shteyner G. (1977). *Shkoly v nauke [Schools in Science]*. Moscow: Nauka [in Russian].

82. Shchedrovitskiy G. P. (1995). *Izbrannye trudy [Selected Works]*; Piskoppel, A. A. & Shchedrovitskiy, L. P. (Eds.) Moscow: Shk. kult. politiki [in Russian].

83. Schedrovitskiy, G. P. (2001). *Lektsii po metametodologii proektirovaniya [Lectures on design meta-methodology]*. <http://www.shkp.ru/archive/second/2001-1/4> [in Russian].

84. Shchedrovitskiy, H. (2013). Metodolohichne znachennia opozyttsii naturalistychnoho i systemodiiialnisnoho pidkhdov [Methodological significance of the opposition of naturalistic and systemic approaches]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 40–47 [in Ukrainian].

85. Shchedrovitskiy, H. (2006). Orhanizatsiino-diiialnisna hra yak nova forma orhanizatsii ta metod rozvytku kolektyvnoi myslediialnosti [Organizational-activity game as a new form of organization and method of development of collective thinking]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 58–69 [in Ukrainian].

86. Schedrovitskiy, G. P. (2004). *Organizatsionno-deyatelnostnaya igra: Sbornik tekstov (2). Iz arhiva G.P. Schedrovitskogo [Organizational-activity game: Collection of texts (2). From the archive of G.P. Shchedrovitskiy]*. Vol. 9. Moscow: Nasledie MMK [in Russian].

87. Shchedrovitskiy, H. P. (2015). Syntez znan: problemy i metody [Synthesis of knowledge: problems and methods]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 61–83 [in Ukrainian].

88. Shchedrovitskiy, H. P. (2005). Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, znachennia i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29–39 [in Ukrainian].

89. Schedrovitskiy, G. P. (1997). *Filosofiya. Nauka. Metodologiya [Philosophy. Science. Methodology]*. Moscow [in Russian].

90. Yaroshevskiy, M. G. (1983). Opponenskiy krug i nauchnoe otkrytie [Opponen circle and scientific discovery]. *Voprosy filosofii – Questions of philosophy*, 10, 49–62 [in Russian].

91. Furman, A. V. (2016). Volodymyr Romenets as Architect of methodology of humanitarian cognition. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 11–24 [in English].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Категорійна матриця теоретичної психології.

Методологічне дослідження присвячено обґрунтуванню композиції, структури, функцій, змістового наповнення та особливостей витлумачення і використання науковцем-мислителем *категорійної матриці теоретичної психології як самобутнього світу метатеоретичної саморефлексивної мислєдїяльності*. При цьому цілеспрямовано зреалізована циклічно-вчінкова оргсхема досягнення вказаної мети, що фокусується у чотирьох взаємозумовлених засадничих ракурсах-етапах розгортання пізнавальної творчості: а) у рамках видатних здобутків найбільш впливових наукових шкіл вітчизняного і зарубіжного часопростору ХХ століття щодо створення *категорійної системи психологічної науки загалом і теоретичної психології зокрема з різних світоглядних позицій (ситуаційна складова)*; б) у форматі авторського визначення сегментів чи вимірів *предметного поля* цього відносно нового й поки що мало опрацьованого інтелектуалами напряму розвитку сучасної психології (психологічне пізнання як мислєдїяльність, фундаментальні проблеми психології, методологічні принципи і підходи, завдання, проблема і версії створення категорійного ладу психології – *мотиваційна складова*); в) у логічно аргументованому наборі взаємозалежних умов, закономірностей, процедур і характеристик здійснення *типологічного підходу* як точного, досконалого й водночас багатомодульного і поліфункціонального інструменту професійної методологічної роботи (*діяльна складова*); г) у *взаємодоповненні метатеоретизування і рефлексивного методологування*, коли аналітико-синтетичному освоєнню підлягають як наявні у психологічному дискурсі поняттєві та категорійні дефініції і формулювання, так і канонічна модель теоретичної психології, що сутнісно постає як аспект людської буттєвості в таксономічно довершеній композиції згармонізованих між собою тематизмів і категорійних визначень (*післядіяльна складова*). Для переходу від натуралістичного підходу у пізнанні психічної реальності й відтак від численних теорій психічного і самодостатнього предметно центрованого мислення до саморефлексивно спрямованого метатеоретизування психологічної науки над власни-

ми здобутками на історичному полотні культурного розвитку людства шляхом актуалізації універсальних ресурсів методологічного мислення й, отже, до висот теоретичної психології автором обґрунтована *п'яти-модульна методологічна оптика дослідження* її категорійного ладу, що охоплює функціонально порівневий набір лінз-інструментів методологування на рівнях: *к о н к р е т н о г о* – це кватерна або квінтетна *мислесхема* як базовий матеріал-засіб здійснення методологічної діяльності; *о д и н и ч н о г о* – *конструкція* категорійної матриці, що уможливорює створення 12-ти усистемнених таксонів категорійної кватерності, що семантично презентують теоретичну психологію як окремо новоявлений свідомісний пласт людського буття; *о с о б л и в о г о* – *типологічний підхід* у діалектичній мозаїці його категорій, принципів, нормативів, процедур, параметрів та інтелектуальних засобів, що дає змогу отримати досконалу типологію у її оптимальному інваріанті – категорійної матриці; *з а г а л ь н о г о* – *сфера професійного методологування-як-практики*, котра є діалектичним продовженням і мислевчинковою конкретизацією *світу методології-як-учення* у його центральній ланці – методологічному мисленні; у н і - *в е р с а л ь н о г о* – *вітакультурна методологія*, що не лише збагачує семіотичну повноту культури та розширює буттєві горизонти свідомості, а й уможливорює миследіяльне і мислевчинкове практикування високої досконалості. Доведено, що, на відміну від числових таблиць, категорійні матриці за побудовою, змістовим вкладанням, внутрішнім поєднанням елементів, методологічним призначенням і функціональним полем впливу на примноження ідеальних форм думання-миследіяння людської свідомої здатності становлять оригінальний та евристичний, хоча й надскладний, *інструмент пізнання і методологування*, а тому характеризують новітній етап еволюції раціо-гуманітарного знання в його осередді – *категорійній генезі* як окремих наук, так і міждисциплінарних напрямів пізнавальної творчості. У роботі рубриковано й аргументовано п'ять переваг цього самодостатнього авторського інструменту: фундаментальність епістемного змістового наповнення, логічність форми і способу отримання категорійного ансамблю, оптимальність структури і внутрішньої збалансованості конфігурації таксономічних категорій, ідеальність сконструйованої й оформленої як теоретична модель цілісної картини категорій у їх гармонійному синтезі, практичність у найширшому сенсі свободи мета-теоретизування, методологування, мислевчинення і саморефлексії з категоріями і таксонами матриці. Віднайдено *оптимальну архітектоніку* зазначеної матриці, яка в центральній (внутрішній) частині містить систематику із 16-ти взаємоузгоджених й у певних ієрархічних комбінаціях згрупованих таксономічних категорій, що зорганізовані у вісім таксонів, і її *зовнішній контур*, який утворюють два (за горизонтально і вертикально) однаково поіменованих, проте різних за аспектами розгляду багатопредметного об'єкта мета-теоретизування, ланцюжки діалектичних категорій “загальне – особливе – одينية – конкретне – універсальне”, що названі як два взаємно прониклі тематичні засновки, котрі знизу і зверху отримують результуючі межі – узагальнення вершинних здобутків теоретичної психології; у такий спосіб отримано 12 категорійних таксонів, кожний з яких може бути підданий деталізованому вивченню. Зважаючи на

переваги категорійної матриці, обґрунтовано й змістовно охарактеризовано її *п'ять основних функцій* – структурно-системну, логіко-пізнавальну, організаційно-синтезувальну, мислекомунікаційну та інструментально-методологічну, а також відповідно вказано на вітакультурний, типологічний, таксономічний, системомиследіяльний і циклічно-вчинковий підходи, що реалізують дані підходи, і на низку принципів, які конкретизують кожен із цих підходів. Стосовно сутнісного змістовлення вперше пропонуваної науковому товариству категорійної матриці всебічно висвітлено, що за кожним із 12-ти квінтетно впорядкованих таксонів категорій (по п'ять за горизонтально і вертикально і два за діагоналями) перебуває або напрям чи школа розвитку теоретичної психології, або методологічний принцип чи підхід у психології, або певна система чи епістемна зорганізованість психологічного пізнання чи теоретичної творчості. Доказано, що обстоювана модель матриці уможливорює досягнення психологом-мислителем персоніфікованого (вмотивованого промисленого та осенсованого) полотна категорійного ладу теоретичної психології, причому не лише у виявленні донині незвіданих і мало зрозумілих вимірів-аспектів людської буттєвості, а й у приборканні емоційної насиченості, нечіткості та органічної стихійності актуалізованих концептів мислення як живодайного осердя мережива психологічних категорій, що уреальнює саморефлексивний поступ у лоні нарощування ним миследіяльного потенціалу власної свідомісної здатності пізнавати і творити психодуховне у всеможливих формах і маркерах його феноменального оприявлення. Водночас висновується, що *світ теоретичної психології* найґрунтовніше узасаднюють і найбільше змістовно збагачують творчі наукові здобутки видатного українського інтелектуала-достоїнника Володимира Роменця. Зокрема, його багатотомний авторський виклад *історії всесвітньої психології*, що реалізує фундаменталії, закономірності і нормативи *вчинкового принципу* у психології від стародавніх часів до кінця ХХ ст., містить той надважливий *вітакультурний матеріал*, який не тільки постає продуктом психологічного пізнання і з якого мисленнево розпросторюються раніше небачені горизонти *царини історико-психологічних досліджень*, а й який може бути підданий неодноразовій *саморефлексії психологічною наукою* з боку її індивідуальних і колективних суб'єктів творчості. Це означає, що в майбутньому оновленню підлягатиме й *підсумкове філософсько-психологічне поле рефлексії*, котре за вчинковим принципом канонічно сконструйоване талантом академіка Роменця і котре потребує подальшого методологічного осмислення. Заразом *канонічна психологія* та її похідні епістемні утворення (процедура канонізації психологічних систем, концепція психологічного канону та ін.) у єдності із *психософією вчинку* як методологією пізнання джерел і сутності людського буття становлять конкретні культурні взірці саморефлексивно здійсненого *метатеоретизування*, яке втілено у життя з допомогою добре особистісно опрацьованих принципів, постулатів і засобів *філософського методологування* (передусім учинкового принципу і методу вчинкової діалектики). Загалом новопостала категорійна матриця вирішує одне з найважливіших завдань теоретичної психології – забезпечує аналітично аргументований відбір-конструювання *оптимальної типології категорій* за чотирма головними критеріями: а) за методологічною

обґрунтованістю дослідницьких засобів та інструментів її побудови, структури, змісту, інтерпретації та використання, б) за концептно-свідомісною повнотою психологічного мислення про психічне і психодуховне як про окремі аспекти людського життя у соціогуманітарній сфері, в) за горизонтом поняттєво-термінологічного взаємодоповнення полів задіяних категорій і тематизмів, г) за кількісним набором і структурно-функціональною інваріантністю категорійних таксонів. Насамкінець умотивовано стверджується, що квінтесенцію категорійної композиції теоретичної психології на рівні універсального за горизонталлю і вертикаллю матриці становить *учинок метатеоретизування* у його спіральній цілісності ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного складників та у формі індивідуального (особистісного) і групового (представниками окремої наукової школи) виконання.

Ключові слова: *теоретична психологія, психічна реальність, психодуховна дійсність, метазнання, предметне мислення, філософська методологія, поняття, категорія, категорійний профіль наукової школи, метатеоретизування, саморефлексія, професійне методологування, методологічна оптика дослідження, мислєсхема, категорійна матриця, типологічний підхід, вітакультурна методологія, числова матриця, еволюція психологічного знання, категорієгенез, категорійне поняття, категорія культури, методологія психології, таксономічна категорія, методологічне мислення, мислєдіяльність, мислєвчинення, категорійний таксон, теорія вчинку, концепт мислення, поняттєво-термінологічне поле категорії, принципи кватерності і квінтетності, функції категорійної матриці, процедура типологізації, вчинковий принцип, метод учинкової діалектики, категорія вчинку, циклічно-вчинковий підхід, канонічна психологія, психологічний канон, психософія вчинку, підсумкове поле рефлексії, вчинок метатеоретизування, Володимир Роменець, Олександр Ткаченко, Георгій Щедровицький, Георгій Балл, Петро М'ясоїд.*

ANNOTATION

Anatoliy V. Furman.

Categorical matrix of theoretical psychology.

The methodological research is devoted to the substantiation of the composition, structure, functions, content filling and features of interpretation and usage by the scientist-thinker *the categorical matrix of theoretical psychology as an original world of metatheoretical self-reflexive thought-activity*. At the same time the cyclical-deed organizational scheme to achieve this goal is purposefully implemented, which focuses on four interdependent fundamental perspectives-stages of cognitive creativity development: a) in the frameworks of outstanding achievements of the most influential scientific schools of domestic and foreign time-space of the XX-th century concerning the creation of *a categorical system of psychological science* in general and *theoretical psychology* in particular from different worldviews (*situational component*); b) in the format of the author's definition of segments or dimensions of *the subject field* of this relatively new and so far little elaborated by intellectuals direction of modern psychology development (psychological cognition as a thought activity, fundamental problems of psychology, methodological principles and approaches, tasks, problem and versions of creation of psychology's categorical order – *motivational component*); c) in a logically

reasoned set of interdependent conditions, regularities, procedures and characteristics of implementation of *a typological approach* as an accurate, perfect and at the same time multi-module and multifunctional tool of professional methodological work (*active component*); d) in *the complementarity of metatheoretization and reflexive methodologization*, when analytical-synthetic mastering is subject to both available in psychological discourse conceptual and categorical definitions and formulations, and the canonical model of theoretical psychology, which essentially appears as an aspect of human existence and in a taxonomically perfect composition of harmonized between each other themes and categorical definitions (*post-action component*). For the transition from a naturalistic approach in cognition of mental reality and hence from numerous theories of mental and self-sufficient object-centered thinking to self-reflexive directed metatheoretization of psychological science over one's own achievements on the historical canvas of humankind cultural development by actualizing universal resources of methodological thinking and, therefore, to the heights of theoretical psychology, the author substantiates *a five-module methodological optics of the study* of its categorical order, covering a functionally level-by-level set of lenses-tools of methodologization at the levels: *specific* – is a quaternary or quintet *thought-scheme* as a basic material-means of methodological activity implementation; *singular* – *the construction* of a categorical matrix, which allows the creation of 12 systematic taxa of categorical quaternity, semantically presenting theoretical psychology as a separate newly emerging conscious layer of human existence; *special* – *a typological approach* in the dialectical mosaic of its categories, principles, norms, procedures, parameters and intellectual means, which allows to obtain a perfect typology in its optimal invariant – the categorical matrix; *general* – *the sphere of professional methodologization-as-practice*, which is a dialectical continuation and thought-deed concretization of *the world of methodology-as-teaching* in its central link – methodological thinking; *universal* – *a vitacultural methodology* that not only enriches the semiotic completeness of culture and expands the existential horizons of consciousness, but also enables the thought-active and thought-deed practice of high perfection. It is proved that, unlike numerical tables, categorical matrices on construction, semantic attachment, internal combination of elements, methodological purpose and functional field of influence on multiplication of ideal forms of thinking-thought activity of human conscious ability make original and heuristic, though supercomplicated *tool of cognition and methodologization*, and therefore characterize the latest stage in the evolution of rational-humanitarian knowledge in its core – *the categorical genesis* of both individual sciences and interdisciplinary directions of cognitive creativity. Five advantages of this self-sufficient author's tool are rubriced and argued in the work: fundamentality of epistemic content filling, logicity of form and way of obtaining categorical ensemble, optimality of structure and internal balance of taxonomic categories configuration, ideality of constructed and designed as a theoretical model of a holistic picture of categories in their harmonious synthesis, practicality in the broadest sense of freedom of metatheoretization, methodologization, thinking action and self-reflection with categories and taxa of the matrix. *The optimal architectonics* of this matrix was found, which in the central (inner) part contains a systematics of 16 mutually agreed and in certain hierarchical combinations of grouped taxonomic

categories, organized into eight taxa, and its *outer contour*, which forms two (horizontally and vertically) equally named, however different in aspects of consideration of the multidisciplinary object of metatheoretization, chains of dialectical categories “general – special – singular – specific – universal”, which are named as two mutually penetrated thematic bases, that receive the resulting boundaries below and above – generalization of the top achievements of theoretical psychology. In this way 12 categorical taxa were obtained, each of which can be subjected to a detailed study. Taking into account the advantages of the categorical matrix, its five main functions are substantiated and meaningfully characterized – structural-systemic, logical-cognitive, organizational-synthesizing, thought-communicative and instrumental-methodological, as well as, accordingly, has been pointed out on vitacultural, typological, taxonomic, system-thought-action and cyclically-deed approaches that implement these approaches, and on a number of principles that specify each of these approaches. With regard to the essential content filling of the categorical matrix proposed for the first time to the scientific society, it is comprehensively highlighted that behind each of the 12 quintetly ordered taxa of categories (five horizontally and vertically and two diagonally) there is either a direction or a school of theoretical psychology development or a methodological principle or approach in psychology, or a certain system or epistemic organization of psychological cognition or theoretical creativity. It is proved that the stated model of the matrix makes it possible for a psychologist-thinker to achieve a personified (motivated and comprehended) canvas of the categorical order of theoretical psychology, not only in revealing hitherto unknown and little understood dimensions-aspects of human existence, but also in curbing the emotional saturation, vagueness and organic spontaneity of actualized concepts of thinking as a life-giving core of lace of psychological categories, which realizes self-reflexive progress in the bosom of increasing the mental potential of one’s own conscious ability to learn and create psycho-spiritual in all possible forms and markers of its phenomenal manifestation. At the same time, it is concluded that *the world of theoretical psychology* is the most thoroughly founded and the most meaningfully enriched by the creative scientific achievements of the outstanding Ukrainian intellectual and worthy person Volodymyr Romets. In particular, his multi-volume author’s presentation of *the history of world’s psychology*, which implements the fundamentals, regularities and norms of *the deed’s principle* in psychology from ancient times to the end of the twentieth century, contains that extremely important *vitacultural material* which not only appears as a product of psychological cognition and from which previously unseen horizons of *the field of historical-psychological research* are mentally spread, but also which can be subjected to repeated *self-reflection of psychological science* by its individual and collective subjects of creativity. This means that in the future *the final philosophical-psychological field of reflection* will be subject to renewal, which according to the deed principle is canonically constructed by the talent of Academician Romets

and which requires further methodological comprehension. At the same time, *canonical psychology* and its derivative epistemic formations (the procedure of canonization of psychological systems, the concept of psychological canon, etc.) in unity with *psychosophy of the deed* as a methodology of cognition of the sources and essence of human existence are specific cultural patterns of self-reflexively performed *metatheoretization*, which is implemented with the help of personally well-developed principles, postulates and means of *philosophical methodologization* (especially the deed principle and the method of action dialectics). In general, a new categorical matrix solves one of the most important tasks of theoretical psychology – provides analytically reasoned selection-construction of *the optimal typology of categories* by four main criteria: a) by a methodological substantiation of research tools and instruments of its construction, structure, content, interpretation and usage, b) by a conceptual-conscious completeness of psychological thinking about the mental and psycho-spiritual as separate aspects of human life in the socio-humanitarian sphere, c) by a horizon of conceptual-terminological complementarity of the fields of categories and themes involved, d) by a quantitative set and structural-functional invariance of categorical taxa. Finally, it is reasonably stated that the quintessence of the categorical composition of theoretical psychology at the level of the universal horizontally and vertically of the matrix is the act of metatheoretization in its spiral integrity of situational, motivational, action and post-action components and in the form of individual (personal) and group (representatives of a separate scientific school) implementation.

Keywords: *theoretical psychology, mental reality, psycho-spiritual reality, metaknowledge, subject thinking, philosophical methodology, concept, category, categorical profile of scientific school, metatheoretization, self-reflection, professional methodologization, methodological optics of research, thought-scheme, categorical matrix, typological approach, vitacultural methodology, numerical matrix, evolution of psychological knowledge, category genesis, categorical concept, category of culture, methodology of psychology, taxonomic category, methodological thinking, thought-activity, thought-deed, categorical taxon, theory of a deed, concept of thinking, conceptual-terminological field of category, principles of quaternity and quintentness, functions of categorical matrix, typology procedure, action principle, deed principle, method of action dialectics, category of action, cyclically-deed approach, canonical psychology, psychological canon, psychosophy of deed, final field of reflection, act of metatheoretization, Volodymyr Romets, Oleksandr Tkachenko, Georgy Shchedrovitsky, Heorhiy Ball, Petro Myasoid.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
к. психол. н., доц. М’ясоїд П.А.

Надійшла до редакції 05.02.2020.
Підписана до друку 21.02.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Категорійна матриця теоретичної психології. Психологія і суспільство. 2020. №2. С. 13–51. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.013>

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

МЕРЕЖЕВИЙ ПЛЮРАЛІЗМ У ПСИХОЛОГІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІМЕТОДОЛОГІЇ І ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОСТІ

Marina GUSELTSEVA

NETWORK PLURALISM IN PSYCHOLOGY: THE PERSPECTIVE OF POLYMETHODOLOGY AND TRANSDISCIPLINARITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.052>

УДК: 159.9.01 : 167/168

Постановка проблеми. Проблема інтеграції психологічного знання знову виникає і переосмислюється на кожному етапі розвитку психологічної науки. Протилежні дослідницькі настановлення, такі як методологічний монізм і методологічний плюралізм, методологічний ригоризм і методологічний лібералізм, пропонують різні стратегії інтеграції. Проте з позиції мережевого плюралізму з допомогою оптики герменевтики ці настановлення бачаться як частини єдиного процесу пізнання, де діалектичні відношення між ними сприяють досягненню цільного знання. Особливістю сучасної пізнавальної ситуації, котра характеризується як постнекласична наука і постпостмодерністський стан суспільства, є відкритість до змін і збільшена чутливість пізнання до чинників культури, соціальності, аксіології, антропології, людської суб'єктивності. Проблемою, яка вимагає прискіпливої уваги, в такій ситуації стає повернення в сучасність *комунікативної раціональності* як основи цивілізації і як гарантії об'єктивності, достовірності і доказовості наукового знання.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що у розвитку психологічної науки значущою є здатність до епістемологічного самооновлення, її відповідність викликам сучасності. Це стосується як власних методологічних пошу-

ків, збагачення психологічного словника, так і готовності абсорбувати ідеї із суміжних наук, діагностувати поточні зміни соціокультурного середовища. На допомогу психологічній науці, котра прагне до інтеграції досліджень в онтологічно і гносеологічно щораз складнішому світі, приходять гнучкі, мережеві, пошукові методологічні стратегії. В епістемологічному плані виникають поліметодології і метатеоретичні конструкції, що дозволяють використовувати для вирішення того чи іншого завдання безліч теорій і підходів. З боку соціальної організації науки спостерігається посилення ролі мобільних, проблемно зорієнтованих колективів, які створюються на час дії контракту або самоформуються у процесі вирішення поточних завдань. Важливу роль у постнекласичній і постпостмодерністській реальності відіграють культурно-психологічні чинники – свобода і відповідальність у виборі дослідницького інструментарію, професіоналізм і самокритичність, комунікативна раціональність, довір'я до вченого з боку суспільства і співтовариств. Усе це веде до ревізії і переосмислення пізнавальної діяльності у сфері аксіології та антропології науки.

Продовжує залишатися актуальною проблема постнекласичної раціональності у психології. Її латентний розвиток нерідко відбувається під

іншими іменами, в контексті таких інтелектуальних рухів, як *метамодернізм* [22] чи *трансдисциплінарність* [44]. Нова мова опису епохи і її культурно-психологічної феноменології, своєю чергою, вимагає ускладнення епістемологічних стратегій, де більш продуктивними є так звані змішані (композитні або гібридні) та мережеві методології. У психології подібного спрямування ідеї і настановлення групуються сьогодні під егідою *трансдисциплінарного підходу*.

Метою статті є вивчення проблемного поля *інтеграції* психологічного знання з позиції *мережевого плюралізму*, послідовне проходження якої веде до вживання поліметодології (змішаних методологій, композиційного інструментарію) і використання трансдисциплінарного підходу.

Засадничі положення дослідження. Антиномію незавершеності і цілісності пізнання найбільш продуктивно вирішує сьогодні *мережева методологія*. Мережевий плюралізм – дослідницька позиція, котра підтримує різноманітність психологічних підходів, концептуальних уявлень і теорій, осмислюючи їх з допомогою оптики герменевтики, принципу когерентності (взаємозв'язку) полярних настановлень, їх інтеграції в ідеалі цілісного знання. Інтеграція психологічних досліджень відбувається на різних рівнях методології науки: на філософському і загальнонауковому йдеться про *трансдисциплінарний підхід*, який долає дисциплінарну модель організації знання, замінюючи її проблемно зорієнтованою і мережевою; на конкретно-науковому рівні використання *поліметодології* веде до зреалізування одиничних методологічних стратегій, котрі створюються на підставі тих підходів і методологем, що є в арсеналі дослідника; в концептуальному плані тут наводяться мета-теоретичні конструкції, що в наші дні становлять як поле вільного вибору, так і особисту відповідальність науковця. Підсвідомо прийняті або свідомо використовувані ним методологічні настановлення визначають його уявлення про продуктивність науки в цілому й про інтеграцію психологічних пошукувань зокрема. Здатність у пізнавальній діяльності до саморефлексії, критичне мислення, комунікативна раціональність – важливі риси якості сучасного дослідника, які утворюють осереддя його професіоналізму і соціокультурної компетентності.

Наявні у психологічній науці зміни, спричинені сучасними трансформаційними процеса-

ми, з одного боку, зачіпають її методологічний і дисциплінарний статус, з іншого – інтенсифікують її взаємовідношення із плінною соціокультурною реальністю і повсякденними життєвими практиками людини. Перший тип цих трансформацій – гносеологічні та епістемологічні, другий – онтологічні та екзистенційні. Продуктивною відповіддю в методології психології на ці чотиривекторні трансформації-зміни, які відбуваються у світі, в науці, в повсякденному житті людей, є *трансдисциплінарний підхід*, що дозволяє вирішувати в сучасній ускладненій реальності такі завдання: а) встановлювати когерентні взаємодії між різними пошукуваннями і рівнями аналізу всередині психології як наукової дисципліни з “хитким” (мінливим, проблемно зорієнтованим) предметом дослідження; б) служити комунікації, обміну емпіричними матеріалами, теоретичними конструктами і дослідницькими стратегіями між психологією і суміжними науками (як природничо-наукового, так і соціогуманітарного кола); в) долати розриви між академічною психологією і психологічною практикою, фокусуючись на проблемах цілісного буття людини в локальних контекстах тієї чи іншої культури.

Аналіз епістемологічних досліджень. У статті обговорюються стратегії інтеграції психологічного знання, що постають з дослідницьких настановлень методологічного монізму, методологічного ригоризму, методологічного плюралізму і методологічного лібералізму (див. [7-9]). Вочевидь за дослідницькими настановленнями вчених приховується не тільки філософський, світоглядний, а й змінний соціокультурний контекст. Недостатньо відрефлексований у плані свого впливу на психологію *постмодернізм* з'явився першим передвісником того, що потім стало відомо в соціокультурному форматі як глобалізація, а в методологічному – як гібридність, композиційність або змішування дослідницьких стратегій. Постпостмодернізм у наші дні відображає тенденції наявних змін у тому, що ускладнилося і диверсифікувалося при збереженні когерентності та орієнтації на цілісність світу. В цьому філософському і соціокультурному буттєвих вимірах мережевий плюралізм розглядається як настановлення на продуктивну інтеграцію досліджень на різних рівнях організації методології науки, а також матеріалу психології і суміжних наук. Оприявнюваний як інтеграційна стратегія на загальнонауковому і конкретно-науковому рівнях світу

методології трансдисциплінарний підхід фундується на настановленнях мережевого плюралізму. Дана стаття базується на вивченні трансдисциплінарності як інтеграційної методологічної стратегії не тільки у психології [7; 9], а й у суміжних науках [44]; вона також спирається на масив досліджень у методології психологічної науки, де обговорювалися проблеми і пропонувалися різні моделі інтеграції психологічного знання [2; 4; 11; 16; 28; 31; 32; 36; 38; 42; 46; 48; 53; 55].

Виклад основного матеріалу дослідження

МЕТАПЛЮРАЛІЗМ, ПОЛІМЕТОДОЛОГІЯ, ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ

Осмилення перспектив розвитку психологічної науки має потребу в нашій дні не тільки в теоретичному і метатеоретичному аналізі засадничих проблем психології [16; 24-26; 28; 32; 42; 46; 48], а й у вивченні соціокультурної динаміки сучасного суспільства, в діагностиці його готовності до модернізації у сфері епістемології, в уявленні про неоднорідність сучасності [8; 18; 19; 33; 34; 54]. Для опису цієї нової реальності виник “зонтичний термін” – *постпостмодернізм*, що охоплює різноманітність концепцій, які претендують на оригінальний аналіз сучасності: *автомодернізм, диджи-модернізм, реновалізм, альтермодернізм, метамодернізм, космодернізм, планетаризм та ін.* [1; 22].

Водночас у сфері методології психологічної науки це стимулює суперечливі і різноспрямовані тенденції: з одного боку, доцентрові – зосередження на основоположних проблемах психології, специфіці психологічних теорій і фактів, з іншою – відцентрові, що уможливають розсіяння та експансію психологічних знань за межі конкретної дисципліни. У першому випадку маємо справу із процесами саморефлексії психологічної науки, в другому – з її мультипарадигмальними, поліметодологічними і трансдисциплінарними спрямуваннями.

У сучасній методології психології широко обговорюються як перспективи парадигмального синтезу, так і феномен “розчинення” парадигм [18; 31], можливості *поліметодології* (використання різних методологічних страте-

гій і підходів при вирішенні певного дослідницького завдання), триангуляції (поєднання і комбінування якісних і кількісних методів) та інші способи досягнення шуканого результату за допомогою змішаних методів і методологій [21; 41; 55].

На даному етапі розвитку науки, поіменованим низкою авторів як *постнекласичний* [6; 13; 14; 24; 41-43; 47; 54], на передній план виходять проблеми аксіології і саморефлексії процесів пізнання, трансформації соціокультурних контекстів, здатності людей адаптуватися до стрімкості змін як онтологічних (буттєвих, екзистенційних), так і гносеологічних (дослідницьких) реальностей. Об’єктивне зростання складності систематичної рефлексії психологічної науки знайшло оприявлення в постановці проблеми диференціації загальної психології і теоретичної (див. [46]), у появі спектру нових дослідницьких напрямів, які виникають на стику психології і суміжних наук, в інтересі до феномена людини, де методологічні пошуки повернення йому епістемної цілісності протистоять стилю постмодерністського (“кліпового” і “калейдоскопічного”) життя, що розпадається на невідрефлексовані фрагменти. Іншими словами, бажали ми того чи ні, але глобалізація і постмодернізм принесли в людське буття якості плинності, ситуативності, мережевої комунікативності і різноманітності [3; 5; 58; 60], з якими учені вимушені справлятися як на рівні свідомості окремої людини, так і саморефлексії науки в цілому. Практикам саморефлексії сучасної науки, як відомо, вдало відповідає префікс “*мета-*”, що зафіксував її цілком усвідомлене прагнення до виходу за межі окремих теорій або дисциплін, до досягнення позиції деякого супервізорства. Кожного окремого представника наукового співтовариства ця нова соціокультурна і пізнавальна ситуація примушує до прояву особистих зусиль у подоланні меж наявних теорій, до відмови від звичних когнітивних схем й усталеної методології, парадигми, дисципліни чи комфортного соціального уявлення.

Таким чином, рухи-перетворення “*мета-*”, “*полі-*”, “*мульти-*” і “*транс-*”, які заповнили соціальний і пізнавальний простір, вимагають не тільки певної інтелектуальної мужності, але і повернення раціональності¹ як цивілізаційної основи комунікацій. Розв’язання проблеми

¹ Про раціональність як основу цивілізації див. детальніше [20; 49; 51; 60], а також у нещодавній статті: Гусельцева М.С. Рациональность как основа цивилизации и проблема повседневности. *Вопросы психологии*. 2020. № 1.

інтеграції психологічного знання на кожному етапі розвитку науки стає все більш гносеологічно та онтологічно складним процесом і, більше того, сьогодні сюди додається й антрополого-екзистенційний вимір.

Термін “метаплюралізм” практично не висвітлений у психології. Проте саме він найбільш точно характеризує цей новий в еволюції пізнання етап: з протилежністю тенденцій та одночасністю рухів-змін і вглиб, і вшир, саморефлексії і трансдисциплінарності; з пориванням за межі неминучого і вже узвичаєного плюралізму в пошуках складнішого механізму інтеграції, що дозволяє поєднати різні дослідницькі стратегії, відновлювані традиції і теоретичні інновації, емпіричні і прикладні пошукування. Диференціація загальної і теоретичної психології веде сьогодні до методологічного конструювання нових предметних полів. Теоретична психологія займається мета-теоретизуванням, саморефлексією проблем психологічного знання. “Предметним горизонтом теоретичної психології стає аналіз, вивчення і реконструювання самого систематизованого психологічного знання”, його організація у формах теорії, теоретичних гіпотез, моделей, концепцій, парадигм і т.п. [46, с. 7]. Зі свого боку, комунікація психології із суміжними сферами знання народжує різноманітність нових дослідницьких напрямів: від психології повсякдення до психології глобальних ризиків і цивілізаційних викликів людства [8; 19; 29; 33; 34].

Загалом проблему інтеграції психологічного знання, яка щоразу виникає на черговому етапі епістемологічного поступу науки, важко назвати вирішеною. Чи можливий у цілому універсальний принцип такої інтеграції, або ж дослідники вимушені віднаходити унікальні методологічні стратегії під вирішуване тут і тепер конкретне завдання? На це питання серед дослідників існують різні відповіді. Так, у методології психологічної науки існує декілька позицій, котрі пропонують стратегії досягнення теоретичної та епістемологічної інтеграції досліджень [28; 36; 38; 39; 46; 48; 53]. Це методологічний і теоретичний монізм, методологічний і теоретичний плюралізм², а також окремі інтеграційні та комунікативні

підходи, категорійна інтеграція, мережевий плюралізм і т. ін. [2; 7; 10; 11; 16; 28; 32; 55].

Крайню форму вияву методологічного монізму Т.В. Корнилова і С.Д. Смирнов позначили як *методологічний ригоризм*. Сутнісно це таке консервативне настановлення, яке підтримує цінності збереження традиції, або ж слідування чітко прописаній процедурі. Згідно із принципами методологічного ригоризму, повинна бути єдина наукова методологія, строге дотримання правил якої саме собою приведе до об'єктивних і достовірних результатів дослідження. “Проте сучасні концепції природи і сутності наукового знання залишають усе менше надій на те, що побудова такої методології принципово можлива” [14, с. 277], – зауважують згадані автори.

Методологічний лібералізм [53], крайнім розвитком розгалуженням якого є *методологічний анархізм* [56], спирається на цінності свободи і відповідального вибору. Науковець тут сам (вільно і відповідально) вибирає той методологічний підхід, або ж конфігурує таке поєднання теорій і підходів, яке найкращим чином відповідає як поставленому завданню, так і його власним дослідницьким здобуткам. Зауважимо, що адекватність використовуваних методологічних стратегій у цьому разі істотно зумовлена сумлінністю і професіоналізмом дослідника, котрий має і цілком очевидні ризики. Від методологічного анархізму методологічний лібералізм відрізняється саме підвищеною усвідомленістю і відповідальністю вченого-мислителя за презентовані ним результати, а також презумпцією його інтелектуальної чесності. Підкреслимо, що даний стан речей ставить у контексті епістемології культурно-психологічну проблему довір'я як такого³.

Методологічний плюралізм розділяє з методологічним лібералізмом уявлення про складну і багатовимірну психологічну реальність, для вивчення якої недостатньо однієї пояснювальної моделі, а побудова єдиної психологічної теорії (“теорії всього”) є романтичним поривом щодо поставленої мети й утопічним – стосовно можливого результату.

Методологічний плюралізм, різновидом якого є методологічний ситуативізм, ґрунтується на уявленні про різноманітність психо-

² Якщо свого часу найбільш чітко цю позицію сформулював С.Д. Смирнов [39], то на сьогоднішній день латентними плюралістами є більшість практичних психологів, котрі не завжди рефлексують, що “розмовляють прозою”.

³ Про феномен довіря і про його роль у сучасному світі див.: [45; 50; 52].

логічного знання і поліпарадигмальність психологічної науки, котра аж ніяк не зводиться до єдиної теорії чи єдиного підходу. Від методологічного плюралізму *методологічний ситуативізм* відрізняється підвищеною гнучкістю і сенситивністю до змінних умов і контекстів. Згідно з цим настановленням, потрібні методи і прийоми підбираються винятково під час дослідницької практики і під конкретні локальні пізнавальні завдання. *Мережевий плюралізм* виникає у результаті взаємодії методологічного ситуативізму і мережевої методології: перший зорієнтований на мобільність і контекстуальність пізнання, друга спрямована на концептуальну узгодженість, повноту і цілісність раціонального знання.

ОПТИКА ГЕРМЕНЕВТИКИ: ДІАЛЕКТИКА МОНІЗМУ І ПЛЮРАЛІЗМУ

У своїй епістемологічній еволюції психологія постає як допарадигмальна (1), мульти- і поліпарадигмальна (2), постпарадигмальна наука (3). Певного консенсусу про її парадигмальний статус на сьогодні не склалося, тому що одні вчені вважають, що психологія ще не знайшла свою парадигму, інші наполягають на тому, що особливістю психології є мультипарадигмальність, треті схиляються до думки, що час парадигм у науці принципово минув [31], тоді як четверті, крім парадигм, виділяють *метадиग्ми і соціодигми*. “Метадиग्ми – когнітивні системи, або світоглядні картини світу, що спираються на різного типу побудови знання (західна наука, східна наука, парапсихологія, релігія)” [14, с. 278]. Соціодигми диференціюють психологічне співтовариство на ґрунті приналежності науковця до академічної чи до практико зорієнтованої психології.

Отож, уявлення про неминучу плюралістичність психологічного знання (незалежно від негативної або позитивної констатації даного стану речей) на сьогоднішній день так чи інакше поділяється більшістю психологів. Проте і плюралізм у психології як такий зазнає власної внутрішньої еволюції: від простого плюралізму як усвідомлення різноманітності психологічних теорій до метаплюралізму як свідомого пошуку способів інтеграції психологічного пізнання на більш онтологічно і гносеологічно складному етапі.

Саме по собі налаштування на розвиток метаплюралізму свідчить про подолання теоретичних або дисциплінарних меж і є, з одного боку, ухваленням факту плюралістичності психологічного знання як такого, а з іншого – спробою зайняти в новопосталій ситуації активну і супервізорську позицію й відтак розвинути аналітичну оптику герменевтики⁴. У такий спосіб прийняття метаплюралізму надає вченому безліч конструктивних можливостей, хоча й накладає на нього тягар відповідальності. Методологія психологічної науки у зв'язку з цим, як вже наголошувалося, набуває додаткового антрополого-екзистенційного виміру, й тому не може залишатися осторонь від обговорення проблем суб'єктності, довір'я, когнітивної складності самого вченого, від аналізу його світоглядних настановлень і готовності працювати над собою.

Постнекласична наука, зважаючи на зміни сучасного світу, вимушена мати справу як з контекстуальними та аксіологічними чинниками [41], так і з більш гнучкими дослідницькими стратегіями. На переконання Дж. Пітерсона, здатність навчатися і змінюватися є однією з істотних ознак інтелекту, а науковець, який не здійснює ревізії власних поглядів і позицій, навряд чи відповідає вимогам сучасності [59]. Іншими словами, той учений, хто вивчає сьогодні зміни у світі, вимушений не тільки сам змінюватися, але й осмислювати зміни, які з ним відбуваються. У сьогочасній науці вкрай рідко вдається жорстко дотримуватися певної і незмінної позиції, а окремішній розгляд методологічних настановлень нагадує ситуацію, як присутні у темряві обмацували слона з різних сторін у горезвісній притчі про неповноту знання.

Таким чином, *методологічний монізм і методологічний плюралізм лише на перший погляд протистоять один одному: в ідеалі кожний дослідник прагне теоретичного монізму, але його методологічні горизонти виявляються тим багатшими, чим більш толерантніше він ставиться до наявної теоретичної різноманітності, тим самим будучи у власній пошуковій практиці вимушеним або усвідомленим плюралістом.*

В оптиці (з позиції супервізорства) герменевтики і методологічний монізм, і методологічний плюралізм становлять частини єдиної пізнавальної системи, а відносини між

⁴ Мовиться про аналітичний погляд, який ґрунтується на принципах герменевтичного кола, множинності інтерпретацій і який ставить свідомою метою досягнення порозуміння.

ними характеризуються справжньою діалектичністю. Поясню цю думку за допомогою конкретних прикладів. Так, розвиваючи системно-суб'єктний підхід, Є.О. Сергієнко, з одного боку, спирається на ідеї методологічного плюралізму й охоплює дослідницькою увагою різні психологічні концепції, наявні в сучасному полі науки, з другого ж боку, в прагненні досягти теоретичного монізму вона вибудовує цілісну психологічну систему на засадах категорії суб'єкта (“моделі психічного”), одночасно сполучаючи когнітивні виміри психології з екзистенційними і соціальними [38]. Вельми показово, що назва однієї з її статей безпосередньо вказує на внутрішню еволюцію: “Від когнітивної психології – до психології суб'єкта” [37]. До прикладу, аналогічну еволюцію здійснив у власній науковій біографії М. Коул [57], просуваючись від когнітивної психології спочатку в сферу кроскультурної, а згодом і культуральної психології (cultural psychology). Такі, здавалося б, локальні спостереження виявляють цілком певні тенденції у розвитку методології психологічного пізнання в цілому. “Я і на власному інтелектуальному досвіді відчуваю, що починаю щось розуміти, чого я раніше не розуміла, і починаю щось приймати, чого я раніше не приймала – ось цю багатоплярність або багатозначність і світу, і психології. Але що це – мої особистісні зміни? Це я стала тепер відкритіша різним точкам зору, чи все-таки щось відбувається із професійним мисленням, коли зміни ситуації в країні і в психології мимовільно приводять нас до “мережевого” мислення?” – резонно ставить питання в інтерв'ю про майбутнє психології Т.В. Корнилова [12, с. 265–266].

Ні методологічний монізм, ні методологічний плюралізм не зустрічаються на конкретному шляху дослідника у чистому вигляді. Значення плюралізму полягає в тому, що він забезпечує вченому можливість і свободу вибору. Однак із різноманіття наявних у полі психологічного пізнання підходів і теорій кожний дослідник прагне скласти якийсь прийнятний для нього і для наукового співтовариства “гештальт”, тим самим явно чи неявно бажаючи теоретичного монізму. Очевидно, що подібними діалектичними ритмами – від монізму до плюралізму і від плюралізму до монізму – в “човниковому” русі розвивається психо-

логічна наука як така.

Проте зафіксуємо для нас очевидне: існує певна плутанина і з самим терміном “монізм”. Методологічним монізмом називають не тільки прагнення до універсального епістемологічного принципу, або до єдиної психологічної теорії, але і сам *спосіб дивитися через оптику однієї теорії на різноманітність інших теорій*, або ж навіть через оптику однієї культури на безліч культур. Саме в таких ситуаціях безперечним є еволюційний сенс методологічного монізму – домогтися інтеграції знання на підставі єдиного принципу, концепції, категорії. Проте останнім часом у методологічних дискусіях знову задіяний конструкт “фасетне бачення” [35], хоча в цілому питання про конкретні напрямки чи способи реалізації подібного механізму поки що залишається відкритим. Для нас тут важливо підкреслити, що побудова цілісної картини психологічного знання за допомогою зміни методологічної оптики – це результат взаємодії плюралізму і монізму в пізнанні. Саме здатність змінювати, комбінувати і чергувати різну методологічну оптику становить унікальну надрефлексивність (складність рефлексії) постнекласичної науки [6].

Отже, в еволюції наукового пізнання монізм постає як методологічне настановлення, котре прагне досягнути бажаної інтеграції психологічного знання. Проте шляхи досягнення наміченої мети можуть бути вельми плюралістичними: мережевий спосіб організації знання є тут таким же продуктивним механізмом, як і більш звичний для дослідницької свідомості – системний. У плані саморефлексії пізнавальної діяльності щоразу важливо усвідомлювати, які завдання кожний з цих способів вирішує найбільш плідно в локальності того чи іншого контексту і в тому чи іншому цілком конкретному дослідженні. Відтак ми повертаємося до реалізації мережевого плюралізму на засадах методологічного ситуативізму: вирішення задачі стає гранично творчим, але через плінність і неконтрольованість безлічі супутніх чинників його навряд чи вдасться стандартизувати і повторити. Парадокс унікальності⁵ – зростання мінливості і складності феноменів, що супроводжується зниженням точності та відтворюваності результатів дослідження – примушує психологію, яка вивчає не окремі психічні процеси в лабораторних умовах, а мінливу

⁵ Т.В. Зеленкова формулює цю методологічну проблему для психології так: “Чим складніша система, тим менш осмисленою стає точна дослідницька модель” [31, с. 96].

людину в швидкозмінному світі, звернутися до методології соціогуманітарних наук, до різновидів мережевої методології⁶.

У вивченні процесів підвищеної плинності і складності мережевий плюралізм стає сукупністю методологічного ситуативізму, методологічного плюралізму, мережевої методології і трансдисциплінарності. Проблеми ж достовірності і доказовості знання цей плюралізм вирішує на засновках комунікативної раціональності, принципу когерентності, ідеалів цілісності і повноти. Так розрізнені укріплення на полотнах пуантилістів перетворюються при знайденому певному ракурсі у сповненні життя і значення картини⁷.

У сучасній пізнавальній ситуації із зростаючою онтологічною і гносеологічною складністю світу, із нахлинутими на вченого ледь чи не щоденними потоками нової інформації *психологічне знання все важче звести до єдиної теорії*. Психологічні теорії утворюють цілком реальну множину, а еволюційне значення цього примножуваного різноманіття полягає не в тому, що більш “правильні” з них перемагають та інтегрують менш досконалі, а в тому, що все більш ускладнювана і збільшувана предметна сфера психології не спроможна вміститися в межі однієї і єдиної теорії. Тут важливо також відзначити, що сама психологічна наука стає все більш відкритою для суміжних галузей знання і не фіксується винятково на власних дисциплінарних рамках.

Вочевидь це не відмінняє прагнення ні психології як науки до інтеграційної цілісності, ні окремих дослідників до теоретичного монізму в їх інтелектуальній еволюції. Більше того, на цьому шляху народжуються нові форми більш когнітивно складнішого “монізму”, в підґрунті якого може перебувати і мережевий принцип, і мультидисциплінарність, і ситуативний підхід, і навіть постмодернізмом

практики “колажу” й т. ін. У зв’язку з цим термін “монізм” потребує сьогодні більш тонкої понятійної диференціації у його використанні. *Монізм як уявлення про єдину теорію і єдиний підхід та монізм як прагнення інтегрувати різноманітність знання у цілісну картину психологічного світу – це принципово різні дослідницькі настановлення.*

Одночасне ускладнення і диверсифікація нашої онтологічної і гносеологічної реальності має наслідком проблему психологічного словника, а саме відсутність у науковій мові тих термінів, які допомагають зафіксувати новопосталі нюанси і зміни. У цій реальності виникають нові (часто пошукові, унікальні) дослідницькі стратегії, а також особливі способи бачення. Наведена нижче цитата свідчить, наскільки важко висловити і тим самим ухопити словом ці методологічні знахідки: так, автор пропонує “затримати свій погляд, попутно озброївши його навичками “ковзання”, такими потрібними при роботі із сучасністю, по не вартих уваги матеріальних означеннях, тим самим окреслюючи сферу дійсно важливого” [1, с. 265]. Вже згадана вище Т.В. Корнилова звертає погляд на “поколінневі зсуви”, у результаті яких в науку приходять молоді дослідники, не обтяжені щепленим радянською моделлю науки одноманітністю мислення, але для яких цілком природним є “читати різні книжки, по-разному мислити” [12, с. 256]. Схильність до методологічного ригоризму або методологічного лібералізму до певної міри диктує контекст – епістемологічний, аксіологічний, соціокультурний. З одного боку, сама по собі ситуація трансдисциплінарності, відповідна динамічності, онтологічній і гносеологічній складності сучасного світу, спонукає “мислити різними закономірностями на різних рівнях”, а це сприяє “когнітивній складності самих психологів” і, своєю чергою, веде до

⁶ Про евристичність та різноманітність мережевих моделей в сучасному світі див. [30].

⁷ Перебуваючи в основі мережевого плюралізму принцип когерентності (мережевого взаємозв’язку) є модифікацією принципу герменевтичного кола. Він розроблений з опорою на вчення П. Сорокіна про триаду особи, суспільства і культури, тобто про взаємозв’язок особистісного/персонального, соціального і культурного. “Жоден із складників цієї нероздільної тріади (особистість, суспільство і культура) не може існувати без двох інших. Не існує особистості без соціуму, себто як носія, творця і користувача значень, цінностей і норм, без кореспондуючих культури і суспільства. За відсутності останніх можуть існувати лише ізольовані біологічні організми. Так само немає надорганічного суспільства без взаємодіючих осіб і культури; і немає живої культури без взаємодіючих особистостей і суспільства. Тому жодне із цих явищ не можна досліджувати належним чином без розгляду інших складників тріади. Неадекватна будь-яка теорія, яка концентрується лише на одному з них, досліджуючи соціокультурний світ. З дидактичних міркувань їх можна вивчати окремо, але тоді, коли аналіз кожного складника тріади завершений, цей компонент повинен бути співвіднесений з потрійною різноманітністю, або матрицею, у якій він існує” [40, с. 218-219].

практик поліметодології, до комплексних і мультипарадигмальних досліджень [11, с. 255]. З другого боку, “можливість мислити не в рамках єдиної теорії” стала неявною (через повсякденність) цінністю для пострадянської психології. “Поступово стало необов’язково доводити, що твоя модель якось неодмінно повинна співвідноситися із загальноприйнятою теорією (а саме світ теорій у радянській психології був ідеологічно обмежений), і стало можливим використовувати інші конструкти. Дотепер це явно мало якісь переваги” [Там само]. Нарешті, різноманіття психологічної реальності досить важко звести до єдиної теорії, тому що будь-які обмеження погляду заради єднання ведуть до “відсікання якихось інших шляхів роздуму” [Там само]. У складнішому і динамічнішому світі до шуканих інтеграції і цілісності знання веде вже не стільки єдність, ґрунтована на “теорії всього” (системний монізм), скільки єдність, у засновку якої перебувають когерентність і комунікативна раціональність (мережевий плюралізм). Сучасне знання існує в русі, воно не завершується, не застигає на одному з полюсів: і системний монізм, і мережевий плюралізм – лише кроки наближення до горизонту пізнання, що постійно відсовується, а отже не становить кінець шляху.

Оптика герменевтики і комунікативна раціональність [49] – неочевидні передумови інтеграційних стратегій, у яких гостро мають потребу як співтовариства, так і психологічна наука наших днів. Непорозуміння між представниками різних психологічних шкіл, послідовниками інтелектуальних традицій, носіями методологічних настановлень часто є продуктом різномислення понять, а також некогерентності і неповноти картини світу. Методологічний монізм і методологічний плюралізм в оптиці герменевтики постають не як протилежні дослідницькі настановлення, а як етапи або сторони єдиної діяльності пізнання, що функціонують на зразок аналізу і синтезу.

В цьому вимірі теоретизування прикладом цілком успішної інтеграції психологічного знання, здійсненої особистими інтелектуальними зусиллями вченого, є історико-психологічна система В.А. Роменця [36], який рухався до теоретичного монізму через емпіричний плюралізм (розуміючи в даному випадку під останнім – творчий діалог самого автора з різноманітністю психологічних учень). “Канон аксіоматичний, психологічне пізнання – нескінченне, його (Володимира Роменця – М.Г.)

шлях і логічний, і психологічний, позначений індивідуальними внесками нескороминущої вагомості”, наголошує П.А. Мясойд [25, с. 57]. І методологи, й історики психології прагнуть організувати психологічне знання в єдину картину світу, долаючи так званий опір матеріалу, тоді як останній на новому епістемологічному повороті трансформується і з утвореного ґешталту вислизає. Всяка теоретична система при погляді зсередини, з перспективи її автора, – моністична, якщо сам автор вирішує завдання інтеграції знання і створює певний спосіб її розв’язку (будь-то системний монізм чи мережевий плюралізм, парадигмальний або поліпарадигмальний підхід). Тут монізм зумовлений уособленим методологічним надзавданням – інтеграцією психологічного знання. Одночасно з цим на творчість навряд чи не кожного засновника тієї чи іншої психологічної системи можна поглянути не тільки через оптику монізму (так, вже згаданий В.А. Роменець створив систему, в якій розмістив *усю історію психології на фундаменті аналізу категорії вчинку*), але і через оптику плюралізму (він же вступав з наявним психологічним знанням у творчий діалог, а його система ставала все більш цільною і всеохопною завдяки різноманітності і розширенню відцентрованих кіл цього знання).

Таким чином, монізм і плюралізм являють собою взаємодіючі настановлення у житті і пізнанні. Лише в абстрагуваннях методологічного мислення має місце їх протиставлення один одному. Проте в оптиці герменевтики вони знов відкриваються в діалектиці, в динаміці, у цілісності, в єдності напруження антиномії. Вочевидь є можливість поглянути на історію психології як на зібрання різних картин в уявному музеї науки, де кожний мислитель вивчав психологічну реальність з певного ракурсу, в певній перспективі. Тому для аналізу герменевтики тут пріоритетна сама імовірність встати на його точку зору, зрозуміти вирішувані ним завдання, реконструювати епістемологічні горизонти, одночасно віддаючи собі звіт у тому, що чим пильніше фокусувався погляд на окремому феномені (ефект спеціалізації), тим легше вислизали з поля уваги інші аспекти. Проте упущене одним дослідником тут же заповнювали зі своїх пізнавальних позицій інші автори. І ось з безлічі таких авторських точок відліку, різноманітних перспектив і ракурсів за допомогою комунікативної раціональності вибудовується цілісна картина знання (де окремі елементи мозаїки склада-

ються в панно)⁸.

Непряму, але інтеграційну роль історії науки у процесі саморефлексії пізнання навряд чи можливо переоцінити. Вирішуючи своє дослідницьке завдання, вдумливий учений звертається до історії питання, аналізує, яким чином, з яких ракурсів і позицій подібні проблемні завдання розв'язувалися, а потім результати виконаного аналізу переосмислює, виходячи з тієї нової пізнавальної ситуації, в поле якої він занурений. *Ситуативний монізм* як унікальна конфігурація пізнавальних практик і знахідок навколо розв'язуваної проблеми обертається *екзистенційним монізмом* (усвідомленням унікальності оприявнюваного досвіду в даній точці творчого життя). Монізм як упорядкування постає тут як ситуативне оволодіння плюралізмом (хаосом знань), але оскільки конфігурація складається під вирішення певного завдання, то із зміною останньої доводиться вибудовувати інший “монізм”, шукати новий у своїй конкретності *спосіб поєднання різноманітності в динамічну і нестійку єдність*. Відтак монізм *вельми конструктивний як пізнавальний принцип, але не як універсальний принцип пізнання*.

У зв'язку з цим найперспективнішою для роботи з антиномійними, мінливими й ускладнюваними реальностями на сьогоднішній день є розробка *мережевого плюралізму* – інтеграції психологічного знання на основі методологічного ситуативізму, методологічного плюралізму і мережевої методології, яка володіє сильним комунікативним ресурсом (1), більш гнучка до обхвату даних різного порядку (2), за певних умов мережа може бути організована як система, як гетерархія або ієрархія (3), і тим самим спрямуватися до теоретичного монізму в цілеорієнтованому вирішенні серії конкретно поставлених завдань (4). Методологічний монізм, методологічний плюралізм і методологічний лібералізм становлять у цьому розрізі *взаємодоповнювальні стратегії*. Водночас позицію супербачення, що дозволяє оперувати різними дослідницькими стратегіями, осмислюючи пізнавальні дії і результати, що досягаються з їх допомогою, слушно позначити як *метаплюралізм*, тобто як вихід за межі плюралізму в простір надрефлексивного охоплення матеріалу і пізнавальної невизначеності, осягненої як відкритість до новизни.

Заразом значущою методологічною стратегією, спрямованою на інтеграцію психологічного знання не тільки усередині психології, але і на стику психології та суміжних наук, є *трансдисциплінарність* [9; 44]. Трансдисциплінарний підхід тут не просто націлений на інтеграцію тих чи інших психологічних досліджень, його надзавдання – відтворити феномен людини, який вивчається як психологією, так і іншими науками, причому в його цілісності та повноті.

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ І ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Самодостатнє обговорення термінологічних відмінностей трансдисциплінарності, трансдисциплінарних підходів, трансдисциплінарних стратегій і трансдисциплінарних досліджень вимагає окремого розгляду. Проте саме контекст визначає чи використовують ці поняття автори як синоніми чи потрібно додаткове обговорення того факту, що й трансдисциплінарні підходи бувають різними, трактуються як у широкому, так і у вузькому значеннях слова.

Вочевидь *трансдисциплінарністю* можуть бути названі як ситуація пізнання (з позиції її оцінювачів-експертів), так і свідоме настановлення (позиція конкретного вченого), що урівнює можливість аналізу досліджуваної проблеми зовні дисциплінарних рамок. На думку Є.М. Князевої, “трансдисциплінарність – це дослідницька стратегія, яка перетинає дисциплінарні межі і розвиває холистичне бачення” [44, с. 284]. До того ж *трансдисциплінарні дослідження* не тільки виконували з точки зору трансдисциплінарності, але й передбачають гнучке використання інструментарію різних наук.

Трансдисциплінарний підхід – це система ідей, принципів, положень, методів, дослідницьких прийомів і пізнавальних практик, у підґрунті яких перебуває уявлення і/чи прагнення до трансдисциплінарності. Він здебільшого реалізується за допомогою різних пізнавальних стратегій (де власне трансдисциплінарні стратегії найбільш гнучко підлаштовуються під змінну реальність). Водночас ці стратегії слугують базою уможливлення для різних трансдисциплінарних підходів. Подібна термінологічна неоднозначність часто вимагає додаткових пояснень, котрі однак можуть виявитися тавтологіями.

⁸ До прикладу О.Є. Войскунський “описує, як фізики довго й наполегливо не могли розв'язати якусь фізичну проблему, а додали її хакери з різних країн, коли розв'язували її частинами, і врешті-решт виходило повноцінне наукове відкриття” (Інтерв'ю із В.В. Знаковим // Інститут психології РАН: URL: <http://ipras.ru/cntnt/rus/media/on-layn-bibliote/intervu-o-budush/intervu-s-v-v-znakovim.html>).

Тут важливо зауважити, що глобальну рамку, що створює широту охоплення проблеми сучасної людини, враховує її багатовимірність і контекстуальну мінливість, забезпечує сьогодні *трансдисциплінарний підхід*, який постає також у ролі комунікативного простору для обміну різними дискурсами і дослідницькими прийомами психології і суміжних наук. Отож трансдисциплінарність становить рух-поступ крізь дисципліни; принципова відкритість дисциплінарних меж і кінець парадигм у тому сенсі, що готової матриці дослідницького мислення не існує, а методи, шлях, методологія вибудовуються гнучко і безпосередньо під час самого дослідження [23; 44]. При цьому взаємодоповнювальне поєднання різних дослідницьких підходів є тут окремим методологічним завданням. З одного боку, складні соціогуманітарні і психологічні дослідження прагнуть мультидисциплінарності і поліпарадигмальності, з іншого – останні спонукають до відмови від готових і наперед заданих методологічних схем. Тому кожного разу виникає потреба конструювати унікальний *дизайн дослідження* для вирішення конкретної низки поставлених завдань.

Новопосталі в наші дні дослідницькі напрями, такі як психологія повсякдення, психологія глобальних ризиків, антропологія сучасності, вітакультурна методологія та інші, явно чи неявно спираються на настановлення метаплюралізму і на принципи трансдисциплінарності [4; 33; 34; 54]. Трансдисциплінарний підхід постає, по-перше, у ролі інтегратора пізнання в комунікаціях психології із суміжними науками про людину; по-друге, концептуальною рамкою для синтезу окремих досліджень усередині психології; по-третє, епістемологічним супервізором, який контролює використання у психології нових дослідницьких стратегій і запозичень із сфери загальнонаукової методології.

Отже, трансдисциплінарність розглядається нами як методологічна стратегія у вивченні складного, багатозарового і нюансованого буття людини у ситуації соціокультурних трансформацій [7; 9]. У психологічних дослідженнях трансдисциплінарний підхід як пропедевтична концептуальна рамка поєднує різні аспекти вивчення сучасної людини та її життєвих світів. Постматеріалістичні цінності, цифрова грамотність, усвідомленість, етичне споживання, планетарна ідентичність, проблематизація екологічної самосвідомості і громадянської суб'єктності – всі ці феномени вивчаються сьогодні

представниками різних наук, хоча й можуть бути узагальнені у психології як поточні трансформації соціального, особистісного і когнітивного розвитку людини за допомогою трансдисциплінарного підходу. В ситуації поляризації сучасності за критеріями складності і простоти, готовності до ризику, очікування змін, з одного боку, і ригідності, прихильності до звичного способу життя – з іншою. Відтак гнучкість і різноманітність дослідницької методології – це один з опосередкованих наслідків розвитку сучасного суспільства [8]. Глобальним завданням і змістом трансдисциплінарного підходу в цих умовах стає відновлення цілісного мислення про людину, а також подолання фрагментації в картині світу сучасних людей.

У будь-якому разі трансдисциплінарний підхід є методологією і водночас пізнавальною практикою, котра пов'язує різні аспекти досліджень про людину і про трансформації її життєвого світу. Нові напрями психології, які розширюють її межі, довільно або мимовільно спираються на принципи трансдисциплінарності, навіть якщо не звертаються до схожих дискурсу і термінології. Розвиваючи і підтримуючи у психології настановлення мережевого плюралізму, метаплюралізму, мультипарадигмальності і поліметодології *трансдисциплінарний підхід допомагає вирішувати такі завдання:*

1) встановлює когерентні взаємодії між різними дослідженнями і рівнями аналізу реальності усередині психології як наукової дисципліни з неусталеним (проблемно зорієнтованим) предметом дослідження;

2) сприяє комунікації, обміну емпіричними матеріалами, теоретичними конструктами і дослідницькими стратегіями між психологією і суміжними науками (як природничо-наукового, так і соціогуманітарного кола);

3) долає розрив між академічною психологією і психологічною практикою, фокусуючись на проблемах цілісного буття людини в локальних контекстах тієї чи іншої культури;

4) дозволяє нюансувати досліджувану феноменологію, тобто враховувати множинні чинники впливу і різні особливості розвитку людини в ситуативних і змінюваних соціокультурних контекстах.

У цьому пункті методологування важливо підкреслити антиномію макро- і мікроаналізу: з одного боку, має місце цілісність розгляду феномена людини, яка забезпечується трансдисциплінарним підходом, з іншого – наближення

до повсякденності і фокусування на конкретності життя в локальному соціокультурному середовищі. Послідовним чином такий підхід стає теоретичною рамкою для появи нових напрямів психології, відомих як психологія повсякдення, психологія сучасності, нова культурна психологія, психологія екзистенційного буття, антропологічна психологія і т.п. Таким чином логічним розвитком трансдисциплінарного підходу в психології є *розширення предмета психологічних досліджень у ті сфери аналізу соціокультурного трансформаційного довкілля, культурно-психологічних змін повсякденності, що зумовлені цими трансформаціями, а у підсумку – прибирання дисциплінарних меж між психологією і науками про людину*. В зв'язку з цим постає п'яте завдання: трансдисциплінарний підхід дозволяє продуктивно працювати з феноменами мобільності і множинності наявних у сучасності змін, які отримали концептуалізацію в уявленнях про транзитивне суспільство [19] і про людину, котра змінюється впродовж усього життя [35].

Нарешті, ще однією особливістю трансдисциплінарного підходу, характерного для даного етапу розвитку постнекласичної науки, є його унааявленість у різноманітні теоретичних форм і практичних дослідницьких стратегій. Так, у сучасних методологічних дослідженнях існують різні трактування трансдисциплінарності: від розуміння її як різновиду постнекласичної науки до простору перетинів всеможливих дискурсів природничих і соціогуманітарних наук із повсякденними життєвими світами людини [44].

Крім окреслених вище методологічних завдань, трансдисциплінарний підхід має цілком певні побічні соціально-психологічні наслідки. Він сприяє холистичному мисленню про людину в науці, а також *повертає цілісність мислення як онтологічну і психологічну властивість, тим самим долаючи тенденції до фрагментації картини світу сучасної людини*.

Трансдисциплінарні стратегії можуть бути ефективно використані (і використовуються) як у психологічній практиці, так і в освітній політиці. З цих позицій слушно стверджувати, що розширення горизонтів свідомості, активна громадянська позиція і планетарна ідентич-

ність виступають *світоглядним наслідком практики трансдисциплінарного підходу як різновиду постнекласичної методології* [8].

Підкреслимо, що в методологічному плані різноманітність життєвого середовища припускає не тільки використання безлічі дослідницьких підходів і вдумливу побудову їх конфігурації стосовно змінних контекстів і ситуацій, а й гнучкість і готовність до творчості та інноваційних рішень дослідника в опануванні ним нових пізнавальних стратегій. Часто *відповідь на виникаючі нові виклики і питання не може бути знайдена в уже накопиченому досвіді і за допомогою готового інструментарію, а тому все необхідне треба знаходити безпосередньо у процесі дослідження*. Скажімо, у підході Е. Морена відсутній метод у його класичному розумінні, тоді як існує *не-метод*: “просування вперед без дороги, прокладення дороги під час її проходження” [23, с. 44]. У цьому ракурсі нові методології становлять не конкретну дослідницьку програму, а загальну пізнавальну стратегію, де метод – це не “дорожня карта” і не інструкція, а не позбавлене ризиків і невизначеності “прокладення дороги”. Релевантний підхід виникає і вибудовується в безпосередньому дослідженні принципово нової реальності [23]⁹.

Важливо відзначити, що разом із великими й очевидними трендами трансдисциплінарний підхід (з опорою на принцип антиномійності, мережевий плюралізм і методологію латентності) звертається до антитрендів або прихованих рухів культури, які можуть бути непомітними, але від цього не стають менш значущими за своїми наслідками [8]. Відтак із позиції *трансдисциплінарного підходу в більш явному вигляді оприявнюється той факт, що різні темпи наявних змін з різною швидкістю і проникненням зачіпають різні рівні соціальної реальності* й тому суспільство як таке облаштоване складноструктуровано і багатшарово. Відсутність зсувів на його поверхневих і чітко фіксованих рівнях нерідко приховує динаміку і різноспрямований підводний перебіг більш глибоких нашарувань.

Різні дослідники наголошують на поляризації сучасного суспільства за критеріями складності і простоти, готовності до ризику, очікуваних змін, з одного боку, і ригідності,

⁹ Пор.: “Немає жодних експертів, які б розбиралися в майбутньому, стверджує засновник китайської компанії Alibaba Джек Ма. – Всі експерти розбираються у вчорашньому дні” (<https://hbr-russia.ru/liderstvo/lidery/810934>).

прихильності до звичного способу життя – з іншого¹⁰. А це означає, що сучасне суспільство вимушено наново пізнавати само себе. Накопичений історією культури досвід як допомагає усвідомлювати зміни, так і перешкоджає цьому осмисленню, нерідко підмінюючи аналіз принципово нових феноменів відсиланням до аналогій. У зв'язку з цим *продуктивною аналітичною стратегією трансдисциплінарного підходу стає його оперття на принцип антиномійності, який показує, що в кожного нового феномену, є щонайменше дві сторони: (1) те, що є (або сприймається) негативним на даному історичному етапі, (2) і те, що здатне стати позитивним і навіть необхідним на наступному. Подібні феномени осмислюються сьогодні у психології в категоріях латентних змін [8].*

ВИСНОВКИ

1. Проблема інтеграції пізнання в сучасній психології має як конкретно-науковий ракурс, де обговорюються метатеоретичні конструкції і підходи, так і загальнонауковий, де психологічне знання розглядається у єдності з іншими науками, які вивчають людину.

2. Багато феноменів, зокрема й *поліметодологія*, обговорюються в психології під різними назвами. Це засвідчує життя науки, де одночасно відбуваються активні пошуки нової термінології і конструюються нові підходи. Якщо у західній науці поліметодологічні пошуки відображені в уявленнях про змішані методи, триангуляцію і т. ін., то в російській психології частіше використовуються метафори – від “методологічної оптики” чи “методологічного колажу” до “естетичної парадигми”, проте самим релевантним для цих пошукувань є уявлення про *трансдисциплінарний підхід*.

3. Психологія наших днів стає все більш відкритою наука. Це виявляється не тільки у її сприйнятливості до нових віянь та епістемологічних поворотів, а й чутливості відносно того, що відбувається в соціокультурному просторі і повсякденному плині життя. На цьому шляху інтеграція психологічного знання не тільки охоплює когерентність різних психологічних теорій і підходів, але й уможливає зближення академічної і практичної (тоб-

то зорієнтованої на проблеми щоденного існування людей) гілок психології.

4. Сучасне суспільство характеризується сьогодні як таке, що трансформується, ускладнюється, урізноманітнюється, поляризується, умережнюється. Зміна життєвого світу людини послідовно приводить у психології до більш диференційованого вивчення чинників соціального, особистісного, когнітивного розвитку людини, а також до вивчення змінних способів її соціалізації та окультурення. Звідси логічно слідує, що пріоритетним методологічним завданням всякого психологічного дослідження стає побудова цілісного і несуперечливого уявлення про різноманіття цих, часто різноспрямованих й амбівалентних, процесів.

5. У процесі сьогочасних системних досліджень виявляється наскільки перетинаються і пов'язані між собою собистість і культура, глобальне і локальне, транскультуральні і регіональні рухи. До того ж учені стикаються з проблемами, одні з яких розв'язуються більшою мірою на методологічному рівні їх осмислення, інші – на організаційному чи оргдіяльнісному. Зміни культури і суспільства вивчають антропологі, соціологи, політологи та історики культури, тоді як дослідницькою сферою психології все ще продовжує вважатися традиційне вивчення психіки, особистості, вікових особливостей тощо. Проте при аналізі соціального, особистісного і когнітивного розвитку людини в сучасному світі ці сфери пізнання і діяльності розмежувати чи роз'єднати неможливо. І тут на допомогу психології приходить трансдисциплінарний підхід, який постає концептуальною рамкою для інтеграції різних рівнів проведення культурно-психологічних досліджень.

6. Трансформації, які нині відбуваються у психологічній науці і які надають вагомості одному із вимірів сучасності, зачіпають, з одного боку, її методологічний і дисциплінарний статус, а з іншого – активізують взаємовідношення із соціокультурною реальністю і повсякденними життєвими світами людини. Перший тип трансформацій був позначений як *гносеологічні та епістемологічні*, другий – як *онтологічні та екзистенційні*. Продуктивною відповіддю в методології психології на гносеологічні, епістемологічні, онтологічні та екзистенційні зміни, що відбуваються у світі,

¹⁰ Див., до прикладу, висловлювання І. Крастева: “Старий розподіл на класи та економічні інтереси не зник, на нього накладлося інше, більш масштабне і розмите: це розмежування між людьми, котрі дивляться на світ Звідусіль, і тими, хто дивиться на нього Звідкись” [15, с. 48].

в науці, у повсякденні людей, і є трансдисциплінарний підхід, який дозволяє співвіднести різні рівні методології науки, гнучко використати різний інструментарій та охопити множинні виміри існування феномена людини (когнітивні, соціальні, екзистенційні, свідомісні).

7. Насамкінець лаконічно сформулюємо основні принципи трансдисциплінарного підходу:

- принцип поліметодології, тобто використання змішаних методів і методологій;
- принцип триангуляції як прагнення до балансу емпіричного і теоретичного знання, як зіставлення кількісних і якісних досліджень;
- принцип саморозвитку і самоорганізації як властивість живих систем самоудосконалюватися у процесі мережевих взаємодій¹¹;
- принцип когерентності як посилення цілісності і повноти знання, що виникає у процесі мережевої самоорганізації;
- принцип антиномій як прагнення до цілісності, сукупного охоплення позитивних і негативних тенденцій та у їх єдності із пристрастями, мотивованістю, із задіянням трендів та антитрендів;
- принцип довір'я як продуктивної і взаємної відвертості суб'єкта і співтовариства;
- принцип раціональності як основи ділової мислекомунікації.

Деякі з цих принципів уже описані в наших роботах, тоді як інші – принципи довір'я, саморозвитку, раціональності – вимагають більш глибокого занурення у їхній зміст і детального розкриття їх суті.

8. Від загальної ідеї трансдисциплінарності до конкретної пізнавальної практики дослідник так чи інакше проходить власний шлях, причому в різний спосіб: у діалектиці свободи і відповідальності; в антиномії самореалізації та бажаних очікувань від референтних співтовариств; у конструюванні пізнавальної стратегії, що враховує як вимоги завдання, так і методологічний арсенал, що наявний у його розпорядженні. Важливо також, що передумови мережевого плюралізму в психології поєднують світоглядні, соціокультурні та екзистенційні аспекти: *комунікативну раціональ-*

ність (готовність конструктивно обговорювати інші теорії, зважати на протилежні позиції, погоджувати з ними власні уявлення), *складність* (здатність брати до уваги текучість контекстів, співвідносити в думці різні ракурси і динамічні аспекти у вирішенні того чи іншого завдання), *відкритість до змін* (звичку переглядати власні постулати залежно від оволодіння новими фактами і знаннями).

Проте хотілося б зауважити, що винятково вищезазначеного для методологічного самооновлення досліднику все-таки недостатньо. Необхідна практика особистого зусилля, про яке свого часу писав М.К. Мамардашвілі¹², – зусилля відмовитися від готових схем інтерпретації, винести за дужки вже наявне і наперед встановлене знання, постаратися почути голоси невідомого майбутнього в уявлюваній різноманітній феноменології змін сучасного глобалізованого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасов Н.Б. В поисках утраченной современности. *Социологическое обозрение*. 2019. Т. 18. №1. С. 256–265.
2. Балл Г. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 25–53.
3. Бауман З. Текущая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
4. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.
5. Гидденс Э. Последствия современности. Москва: Праксис, 2011. 352 с.
6. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 4 (70). С. 39–55. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
7. Гусельцева М.С. Принцип развития в современной психологии: вызовы полипарадигмальности и трансдисциплинарности. *Разработка и реализация принципа развития в современной психологии* / под ред. А.Л. Журавлева, Е.А. Сергиенко. Москва: Институт психологии РАН, 2016. С. 31–51.
8. Гусельцева М.С. Психология повседневности в свете методологии латентных изменений: монография. Москва: Акрополь, 2019. 375 с.

¹¹ Даний принцип був продемонстрований Т. О'Райлі в інтернет-просторі відносно Web 2.0 як платформа, яка тим успішніше розвивалася, чим більше людей користувалося [58]. У самоорганізації мережевої реальності розвивається також така важлива психологічна якість, як суб'єктність [8].

¹² На переконання М.К. Мамардашвілі, саме особисте зусилля є глибинним механізмом і трансляції культури, і саморозвитку людини: життя є “зусилля в часі” [17, с. 7], “людина є зусилля бути людиною” [Там само, с. 119]; такі соціокультурні феномени, як “закон або беззаконня і т.д., залежать від зусиль, скоюваних кожною окремою людиною” [Там само, с. 235].

9. Гусельцева М.С. Трансдисциплінарний підхід у сучасній психології. *Вопросы психологии*. 2018. № 5. С. 3–12.
10. Зеленкова Т.В. О сетевой парадигме в психологии. *Методология и история психологии*. 2007. Т. 2. Вып. 3. С. 18–28.
11. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня та ін.]; за ред. Г.О. Балла. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 206 с.
12. Интервью с Т.В. Корниловой о будущем психологии. *Социальная и экономическая психология*. 2019. Том 4. № 4(16). С. 224–271. <http://soc-econompsychology.ru/engine/documents/document744.pdf>
13. Ключко В.Е. Постнеклассическая трансспектива психологической науки. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 305. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/postneklassicheskaya-transspektiva-psihologicheskoy-nauki>.
14. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с.
15. Крастев И. После Европы. Москва: Изд. дом “Дело” РАНХиГС, 2018. 144 с.
16. Мазилев В.А. Коммуникативная методология психологической науки: возможный путь интеграции знания. *Эпистемология и философия науки*. 2006. Т. VIII. № 2. С. 140–156.
17. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 1997. 568 с.
18. Марцинковская Т.Д. *Психология в современном мире*. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А.Л. Журавлев, А.В. Юревич. Москва: Институт психологии РАН, 2007. С. 33–44.
19. Марцинковская Т.Д. Современная психология – вызовы транзитивности. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8, № 42. URL: <http://psystudy.ru>.
20. Межуев В.М. Гуманизм и современная цивилизация. *Центр гуманитарных технологий*. 2013. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5868>.
21. Мельникова О. Т., Хорошилов Д. А. Валидность качественных исследований в ракурсе полипарадигмальности современной психологии. *Вопросы психологии*. 2014. № 1. С. 28–37.
22. Метамодернизм. Историчность, Аффект и Глубина после постмодернизма / под ред. Р. Ван ден Аккер. Москва: РИПОЛ классик, 2019. 494 с.
23. Морен Э. *Метод. Природа природы*. Москва: Прогресс-Традиция, 2005.
24. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности. *Вопросы психологии*. 2004. № 6. С. 3–18.
25. Мясоед П.А. Творческое наследие В.А. Роменца в историко-психологическом знании. *Психологический журнал*. 2013. Том 34. № 3. С. 51–59.
26. М’ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 54–82.
27. М’ясоїд П. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>
28. М’ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
29. Нестик Т.А., Журавлев А.Л. Психология глобальных рисков. Москва: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2018. 402 с.
30. Олескин А.В., Курдюмов В.С. Сетевые структуры: опции в мире живого и человеческом социуме. *Экономические стратегии*. 2015. № 7. С. 74–85.
31. Парадигмы в психологии: науковедческий анализ / отв. ред. А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич. Москва: Институт психологии РАН, 2012. 468 с.
32. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии. Москва: ИНФРА-М, 1999. 528 с.
33. Психология неопределенности и вызовы современности [Спецвыпуск]. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8. № 40. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40.html>.
34. Психология повседневности [Спецвыпуск]. *Психологические исследования*. 2017. Т. 10. № 56. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n56.html>.
35. Психология человека как субъекта познания, общения и деятельности / отв. ред. В.В. Знаков, А.Л. Журавлев. Москва: Институт психологии РАН, 2018. 2216 с.
36. Роменец В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6–27.
37. Сергиенко Е.А. От когнитивной психологии – к психологии субъекта. *Психологический журнал*. 2007. Т. 28. № 1. С. 17–27.
38. Сергиенко Е.А. Системно-субъектный подход: обоснование и перспектива. *Психологический журнал*. 2011. Т. 32. № 1. С. 120–132.
39. Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии. *Вопросы психологии*. 2005. № 4. С. 3–8.
40. Сорокин П.А. *Человек, цивилизация, общество*. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
41. Стёпин В.С. *Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция*. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.
42. Теория и методология психологии. Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А.Л. Журавлев, А.В. Юревич. Москва: Институт психологии РАН, 2007. 528 с.
43. Титов И.Г. Принципы постнеклассической психологии. *Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / сост. В.О. Медінцев*. Том VII. 2019. С. 150–176. DOI: 10.24411/2616-6860-2019-00005
44. Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы / под ред. В. Бажанова, Р.В. Шольца. Москва: Изд. дом “Навигатор”, 2015. 564 с.
45. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и создание благосостояния. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология*. Москва: Издательство “Academia”, 1999. С. 123–162.
46. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. *Психологія і суспільство*. 2019. № 3-4 (77-78). С. 5-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>
47. Фурман А.А. Методологічна оптика постнеклассического психологического пізнання. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди “Психологія”*. 2018. № 56. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.888798>. <http://>

journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/37.

48. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля каноничної психології. *Психологія особистості*. 2019. № 1 (10). С. 5-17. DOI:<https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-21>

49. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Москва: Весь мир, 2003. 416 с.

50. Хокинг Дж. Доверие: История. Москва: Политическая энциклопедия, 2016. 296 с.

51. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 176 с.

52. Штомпка П. Доверие – основа общества / пер. с пол. Н.В. Морозовой. Москва: Логос, 2012. 440 с.

53. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии. *Вопросы психологии*. 2001. № 5. С. 3–18.

54. Юревич А.В. Психология социальных явлений. Москва: Институт психологии РАН, 2014.

55. Янчук В.А. Культурно-диалогическая мета-перспектива интеграции психологии в условиях неопределенности и конструктивистского многообразия. *Методология и история психологии*. 2018. Вып. 1. С. 124–154.

56. Feyerabend P. Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge. London: New Left Books, 1993 (third edition) <https://theanarchistlibrary.org/library/paul-feyerabend-against-method> (дата обращения: 15.01.2020).

57. Cole M. From cross-cultural to cultural psychology. *Swiss Journal of Psychology*. 1995. Vol. 54 (4). P. 262–277.

58. O'Reilly T. WTF? What's the future and Why it's up to us. N.Y.: Harper Business, 2017. 409 p.

59. Peterson J.B. 12 Rules for Life: An Antidote to Chaos. Canada: Penguin Random House, 2018. 403 p.

60. Pinker S. Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress. N.Y.: Penguin, 2018. 556 p.

REFERENCES

1. Afanasov N. B. (2019). V poiskah utrachenoj sovremennosti [In search of lost modernity]. *Sociological review*. (Vol. 18, pp. 256–265) [in Russian].

2. Ball G. (2009). Integrativno-osobistisnuy pidhid y psikhologii vporjadkyvannja golovnih ponjat' [Integrative-personal approach in psychology: ordering the main concepts]. *Psychology and Society – Journal of Psychology*, 4, 25–53 [in Ukrainian].

3. Bauman Z. (2008). Tekychaja sovremennost' [Current modernity]. Saint-Petersburg: Peter, 240 p. [in Russian].

4. Furman A.V. (2019). Vitakyl'tyrna metodologija [Vitualcultural methodology]. Ternopil: TNEU, 980 p. [in Ukrainian].

5. Giddens E. (2011). Posledstvija sovremennosti [Consequences of modernity]. Moscow: Praxis, 352 p. [in Russian].

6. Guseltseva M. S. (2017). Metodologichna optika jak instrument piznannja [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psychology and Society – Journal of Psychology*, 4 (70), 39–55. doi: 10.35774 / pis2017.04.039 [in Ukrainian].

7. Guseltseva M. S. (2016) Princip razvitija v sovremennoj psihologii: vizovi polyparadigmal'nosti i transdisciplinarnosti. Razrabotka i realizacija principa razvitija v sovremennoj psihologii [The principle of development in modern psychology: the challenges of polyparadigm and transdisciplinarity. Development and implementation of the principle of development in modern psychology. Zhuravleva A. L. & Sergienko E. A. (Ed.), (Pp. 31–51). Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences [in Russian].

8. Guseltseva M. S. (2019). Psihologija povsednevnyj v svete metodologii latentnih izmenenij [Psychology of everyday life in the light of the methodology of latent changes]. (Monograph). Moscow: Acropolis, 375 p. [in Russian].

9. Guseltseva M. S. (2018). Transdisciplinarnij podhod v sovremennoj psihologii [Transdisciplinary approach in modern psychology]. *Questions of psychology – Journal of Psychology*. 5, 3–12 [in Russian].

10. Zelenkova T.V. (2007). O setevoy paradigme v psihologii [On the network paradigm in psychology]. *Methodology and History of Psychology – Journal of Psychology*, 2 (3), 18–28 [in Russian].

11. Ball G.O., Gubenko O.V. & Zavgorodnya O.V. (2012). Integrativno-osobistisnuy pidhid y psihologichnij nauki ta praktici. [Integrative-personal approach in psychological science and practice]. (Monograph). Bal G.O. (Ed.), Kirovograd: Imex-LTD, 206 p. [in Ukrainian].

12. Intervju s T.V. Kornilova o buduschem psihologii [Interview with T.V. Kornilova about the future of psychology]. *Social and economic psychology – Journal of Psychology*. (2019), 4 (16), 224–271. Retrieved from <http://soc-econom-psychology.ru/engine/documents/document744.pdf> [in Russian].

13. Klochko V.E. (2007). Postneklassicheskaya transspetsiva psichologicheskoy nauki [Post-classical transpective of psychological science]. *Bulletin of Tomsk State University*, 305. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/postneklassicheskaya-transspetsiva-psichologicheskoy-nauki> [in Russian].

14. Kornilova T.V. & Smirnov S.D. (2006) Metodologicheskie osnovy psihologii [Methodological foundations of psychology]. Saint-Petersburg: Peter, 320 p. [in Russian].

15. Krastev I. (2018) Posle Evropu [After Europe]. Moscow: Ed. house “Delo” RANKhIGS, 144 p. [in Russian].

16. Mazilov V.A. (2006) Kommunikativnaja metodologija psichologicheskoy nauki: vozmozhnyj put' integracii znaniya [Communicative methodology of psychological science: a possible way to integrate knowledge]. *Epistemology and philosophy of science*. (Vol. VIII. № 2. pp. 140–156) [in Russian].

17. Mamardashvili M.K. (1997). Psihologicheskaya topologija pyti [Psychological topology of the path]. Saint-Petersburg: RHGI Publishing House, 568 p. [in Russian].

18. Marcinkovskaya T.D. (2007). Psihologiya v sovremennoj mire. Tejrija i metodologija psihologii: Post-neklassicheskaya perspektiva [Psychology in the modern world. Theory and methodology of psychology: Post-nonclassical perspective]. Zhuravlev A.L. & Yurevich A.V. (Ed.), (Pp. 33–44.). Moscow: Institute of Psychology,

- Russian Academy of Sciences [in Russian].
19. Marcinkovskaya T.D. (2015) Sovremennaya psihologiya – vuzovu tranzitivnosti [Modern psychology - the challenges of transitivity]. *Psychological research – Journal of Psychology*. 8 (42). Retrieved from: <http://psystudy.ru>. [in Russian].
20. Mezhuiev V.M. (2013). Gymanizm i sovremennaja civilizaciya [Humanism and modern civilization]. Center for Humanitarian Technologies. Retrieved from: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5868>. [in Russian].
21. Melnikova O.T. & Khoroshilov D.A. (2014). Validnost' kachestvennyh issledovaniy v rakyse poli-paradigmal'nosti sovremennoy psihologii [The validity of qualitative research in the perspective of the poly-paradigm of modern psychology]. *Questions of Psychology – Journal of Psychology*, 1, 28–37 [in Russian].
22. Metamodernizm. istorichnost', affekt i glybina posle postmodernisma [Metamodernism. Historicity, Affect and Depth after Postmodernism]. (2019). R. Van den Acker (Ed.). Moscow: RIPOL classic, 494 p. [in Russian].
23. Moren E. (2005). Metod. Priroda prirodu [Method. The nature of nature]. Moscow: Progress-Tradition [in Russian].
24. Myasoed P.A. (2004) Psihologiya v aspekte tipov naychnoy nacional'nosti [Psychology in the aspect of types of scientific rationality]. *Questions of Psychology – Journal of Psychology*, 6, 3–18 [in Russian].
25. Myasoed P.A. (2013). Tvorcheskoe nasledie V. A. Romentsa v istoriko-psihologicheskom znaniy [Creative heritage of VA Romantsa in historical and psychological knowledge]. *Psychological Journal – Journal of Psychology*, 34 (3), 51–59 [in Russian].
26. Myasoed P. (2009) Metateoretichnyy analiz y psihologii [Metatheoretical analysis in psychology]. *Psychology and Society – Journal of Psychology*, 4, 54–82 [in Ukrainian].
27. Myasoed P. (2019). Printsip istorizmy i muslennya y psihologii [The principle of historicism and thinking in psychology]. *Psychology and Society – Journal of Psychology*, 3-4, 38–72. doi: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038> [in Ukrainian].
28. Myasoed P.A. (2016). Psihologichne piznannya: istoriya, logika, psihologiya [Psychological cognition: history, logic, psychology]. Kyiv: Lybid, 560 p. [in Ukrainian].
29. Nestik T. A. & Zhuravlev A. L. (2018). Psihologiya global'nyh riskov [Psychology of global risks]. Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences, 402 p. [in Russian].
30. Oleskin A. V. & Kurdyumov V. S. (2015). Setevie struktury: optsii v mire zhivogo i chelovecheskom sociume [Network structures: options in the world of living and human society]. *Economic Strategies*, 7, 74-85 [in Russian].
31. Zhuravlev, A.L., Kornilova, T.V., & Yurevich A.V.(2012). Paradigmy' v psihologii: naukovedcheskiy analiz. [Paradigms in Psychology: Science Analysis]. Moskva: Institut psihologii RAN, pp.468 [in Russian].
32. Petrovskij, A., & Yaroshevskij M. (1999) Osnovy' teoreticheskoy psihologii. [Foundations of theoretical psychology]. pp.528, Moscow: INFRA-M [in Russian].
33. Psihologiya neopredelennosti i vyzovy sovremen-nosti. (2015).Speczvy'pusk. Psikhologicheskie issledovaniya - Psychological research (Vols,8, №40). Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40.html> [in Russian].
34. Psikhologiya povsednevnosti (2017). Speczvy'pusk. Psikhologicheskie issledovaniya. - Psychological research (Vols,10, №56). Retrieved from : <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n56.html>. [in Russian].
35. Znakov, V.V., & Zhuravlev A.L.(2018) Psikhologiya cheloveka kak sub'ekta poznaniya, obshheniya i deyatel'nosti [Human psychology as a subject of knowledge, communication and activity] Moscow: Institute of Psychology RAN, pp.2216. [in Russian].
36. Romenez', V. (2013) Predmet i pryntsyipy istoryko-psykhologichnoho doslidzhennia.[Subject and principles of historical-psychologic doslijennya.] *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*. 2. pp. 6-27. [in Ukrainian].
37. Sergienko, E.(2007) Ot kognitivnoy psihologii – k psihologii sub'ekta. [From cognitive psychology to the psychology of the subject]. *Psikhologicheskij zhurnal – Psychological journal* (Vols,28(1), pp. 17–27.) [in Russian].
38. Sergienko, E.(2011) Sistemno-sub'ektny'j podkhod: obosnovanie i perspektiva. [Systematic approach: justification and perspective.] *Psikhologicheskij zhurnal – Psychological journal*. (Vols,32(1), pp. 120–132.) [in Russian].
39. Smirnov, S. (2005). Metodologicheskij plyuralizm i predmet psihologii. [Methodological pluralism and the subject of psychology] *Voprosy' psihologii - The question of psychology*.№4. pp. 3–8. [in Russian].
40. Sorokin, P.(1992) Chelovek, czivilizaciya, obshhestvo. [People, civilization, society]. Moscow political publishing house. pp. 543 [in Russian].
41. Styopin V.(2000). Teoreticheskoe znanie: Struktura, istoricheskaya e'volyuciya. [Theoretical knowledge: structure, its historical evolution]. Moscow: Progress-Tradition. pp.744 [in Russian].
42. Zhuravlev, A., & Yurevich, A. (2007) Teoriya i metodologiya psihologii. Postneklassicheskaya perspektiva [Theory and methodology of psychology. Postnonclassical perspective] Moscow: Institute of Psychology RAN [in Russian].
43. Titov, Y.H. (2019). Pryntsyipy postneklassycheskoi psykhologyy. [The principles of postnon-classical psychology] In V.O. Miedintsev. Teoretychni doslidzhennia u psykhologii: monohrafichna seriia – Theoretical dosages of psychologia: monochrophic series.. (Vols,7(1), pp. 150–176) . doi: 10.24411/2616-6860-2019-00005 [in Ukraine].
44. Bazhanova, V.& Sholcza R. (2015) Transdisciplinarnost' v filosofii i nauke: podkhody', problemy', perspektivy' [Transdisciplinarity in philosophy and science: approaches, problems, perspectives]. Moscow Publishing House “Navigator”, . pp. 564 [in Russian].
45. Fukuyama, F. (1999) Doverie: soczial'nye dobrodeteli i sozidanie blagosostoyaniya. [Trust: Social Virtues and Welfare Building.] Novaya postindustrial'naya volna na Zapade – New postindustrial wave in the West. Moscow: Publishing house 'Academia". Antologiya. pp.123-162. [in Russian].
46. Furman, A.V. (2019) Metodologichne obruntu-vannyya predmetnogo polya teoretichnoy psihologiyiyi. [Methodologically priming the subject field of theoretical

and psychology]. *Psikhologiya i suspil'stvo. – Psychology and society*, 3-4(77-78),. 5-37. <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005> [in Ukraine].

47. Furman, A.A. (2018) Metodologična optika postneklasichnogo psikhologičnogo pi'znannya. [Methodological optics of post-nonclassical psychological cognition]. *Vi'snik KhNPU i'meni' G.S. Skovorodi 'Psikhologiya'*. – Bulletin of KhNPU named after GS Frying pans “Psychology”, 56. <https://doi.org/10.5281/zenodo.888798>. <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/37>. [in Ukraine].

48. Furman, A.V. (2019) Metateoretichna rekonstrukciya predmetnogo polya kanonichnoyi psikhologiyi [Metatheoretical reconstruction of the subject field of canonical psychology.] *Psikhologiya osobistosti – Psychology of personality*, 1 (10), 5-17. <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-21>[in Ukraine].

49. Khabermas, Yu. (2003) *Filosofskij diskurs o moderne.*[Philosophical discourse about modernity]. Moscow: Worldwide, pp. 416. [in Russian].

50. Khoking, Dzh. (2016) *Doverie: Istoriya.* [Trust: History] *Politicheskaya e'ncziklopediya – Political encyclopedia* Moscow, pp. 296 [in Russian].

51. Shvyrev, V.S. (2003) *Racjonal'nost kak czennost kul'tury. Tradicziya i sovremennost.* [Rationality as a cultural value. Tradition and modernity]. Moscow: Progress-Tradiciya, pp.176 [in Russian].

52. Shtompka, P. (2012) *Doverie – osnova obshhestva* [Trust is the foundation of society]. N.V. Morozovoj. Moscow: Logos, pp. 440[in Russian].

53. Yurevich, A.V. (2001) *Metodologicheskij liberalizm v psikhologii.* [Methodological liberalism in psychology]. *Voprosy' psikhologii. The question of psychology*, 5. . 3–18. [in Russian].

54. Yurevich, A.V. (2014) *Psikhologiya soczial'ny'kh yavlenij.* [Psychology of social phenomena.] Moscow: Institute of Psychology RAN, 2014. [in Russian].

55. Yanchuk, V.A. (2018) *Kul'turno-dialogicheskaya metaperspektiva integracii psikhologii v usloviyakh neopredelennosti i konstruktivistskogo mnogoobraziya.* [Cultural-dialogical meta-perspective of the integration of psychology in conditions of uncertainty and constructivist diversity] *Metodologiya i istoriya psikhologii. - Methodology and history of psychology*, 1. pp 124–154. [in Russian].

56. Feyerabend, P. (1993) *Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge.* London: New Left Books, (third edition) <https://theanarchistlibrary.org/library/paul-feyerabend-against-method> (date off the application: 15.01.2020).

57. Cole, M. (1995) *From cross-cultural to cultural psychology.* *Swiss Journal of Psychology*. Vol. 54 (4). pp. 262–277.

58. O'Reilly, T. (2017) *WTF? What's the future and Why it's up to us.* N.Y.: Harper Business, ,pp 409

59. Peterson, J.B. (2018) *12 Rules for Life: An Antidote to Chaos.* Canada: Penguin Random House, pp 403

60. Pinker, S. (2018) *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress.* N.Y.: Penguin, pp556.

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Мережевий плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності.

Наявні у психологічній науці сьогочасні трансформації, з одного боку, зачіпають її методологічний і дисциплінарний статус, з іншого – змінюють взаємовідношення із плінною соціокультурною реальністю і повсякденними життєвими практиками людини. Проблема інтеграції психологічного знання знову виникає і переосмислюється на цьому новому етапі розвитку психології. Протилежні дослідницькі настановлення, такі як методологічний монізм і методологічний плюралізм, методологічний ригоризм і методологічний лібералізм, пропонують різні стратегії епістемної інтеграції. Однак з позиції мережевого плюралізму ці настановлення бачаться як частини єдиного процесу пізнання, де діалектичні відношення між ними сприяють досягненню цільного знання. На допомогу психологічній науці, яка прагне до інтеграції досліджень в онтологічно і гносеологічно ускладненому світі, приходять гнучкі, мережеві, пошуково лабільні методологічні стратегії. В епістемологічному плані виникають поліметодології і метатеоретичні конструкції, що дозволяють використовувати для вирішення того чи іншого завдання безліч теорій і підходів. Антиномію незавершеності та цілісності пізнання найбільш продуктивно вирішує сьгодні мережева методологія. Мережевий плюралізм – дослідницька позиція, яка підтримує різноманітність психологічних підходів, концептуальних уявлень і теорій, що осмислюються в перспективі герменевтичної оптики, принципу когерентності і з можливістю інтеграції полярних настановлень в ідеалі цілісного знання. Інтеграція психологічних досліджень відбувається на різних рівнях методології науки: на філософському і загальнонауковому мовиться про трансдисциплінарний підхід, який долає дисциплінарну модель організації знання, замінюючи її проблемно зорієнтовану версію мережеву; на конкретно-науковому рівні використання поліметодології веде до пошукових рефлексивних стратегій, що вибудовуються на підвалинах наявних в арсеналі науковця підходів і методологій; у концептуальному плані тут опрацьовуються метатеоретичні конструкції, котрі є в наші дні як полем його вільного вибору, так і особистої відповідальності. Здатність у пізнавальній діяльності до саморефлексії, критичного мислення і комунікативної раціональності – важливі риси-якості сучасного дослідника, які довершують його професіоналізм і соціокультурну компетентність.

Ключові слова: сучасна психологія, методологія, пізнання, психологічне знання, методологічний монізм, мережевий плюралізм, поліметодологія, трансдисциплінарний підхід, комунікативна раціональність.

ANNOTATION

Marina Guseltseva.

Network pluralism in psychology: the perspective of polymethodology and transdisciplinarity.

The current transformations present in psychological science, on the one hand, affect its methodological and disciplinary status, on the other, they change the relationship with the current socio-cultural reality and everyday human life practices. The problem of integration of psychological knowledge arises again and is rethought at this new stage of psychology development. Opposing research orientations, such as methodological monism and methodological pluralism, methodological rigorism and methodological liberalism, offer different strategies for epistemic integration. However, from the standpoint of network pluralism, these orientations are seen as part of a unified process of cognition, where the dialectical relationships between them contribute to the achievement of integral knowledge. Flexible, networked, searchably labile methodological strategies are coming to the aid of psychological science that seeks to integration of researches in an ontologically and epistemologically complicated world. In epistemological terms, there are polymethodologies and metatheoretical constructs that allow us to use many theories and approaches to solve a particular problem. The antinomy of incompleteness and the integrity of cognition is most effectively solved today by *the network methodology*. Network pluralism is a research position that supports a variety of psychological approaches, conceptual representations and theories, comprehended in the perspective of hermeneutical optics, the principle of coherence and with

the ability of integration of polar attitudes in the ideal of holistic knowledge. The integration of psychological research takes place at different levels of the methodology of science: the philosophical and general scientific refers to a transdisciplinary approach that overcomes the disciplinary model of knowledge organization, replacing its problem-oriented version of the network; at the specific scientific level, the use of polymethodology leads to search methodological strategies, which are based on the approaches and methodologies available in the scientist's arsenal; in the conceptual plan the metatheoretical constructs which are nowadays both a field of his free choice and personal responsibility are being processed here. The ability in cognitive activity to self-reflection, critical thinking and communicative rationality are important features-qualities of the modern researcher, which complete his professionalism and socio-cultural competence.

Keywords: *modern psychology, methodology, cognition, psychological knowledge, methodological monism, network pluralism, polymethodology, transdisciplinary approach, communicative rationality.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

**Переклад з російської
із дозволу авторки
проф. Анатолія В. ФУРМАНА**

**Надійшла до редакції 06.02.2020.
Підписана до друку 20.02.2020.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Гусельцева М.С. Мережевий плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності. Психологія і суспільство. 2020. №2. С. 52–69.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.052>**

ВІКТОРУ МОСКАЛЬЦЮ – СІМДЕСЯТ!

Віктор Петрович Москалець – відомий український психолог, завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор психологічних наук, професор. Народився 22 лютого 1950 року в селі Стрільковичі Самбірського району Львівської області. У 1976 році закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка за спеціальністю “Психологія” й одержав кваліфікацію “Психолог. Викладач психологічних дисциплін”. У 1996 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук на тему: “Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі” в Українському національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова (м. Київ).

Під керівництвом В.П. Москальця розроблено та успішно захищено 18 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук.

На сьогоднішній день ювіляр є членом докторських спеціалізованих вчених рад: 1) Д 26.001.26 Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Віктор Петрович МОСКАЛЕЦЬ

2) Д 20.051.04 ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. Він – автор двох індивідуальних, семи колективних монографій, 57 статей у фахових виданнях із психології. Своє головне науково-педагогічне досягнення вбачає у підручниках для студентів психологічних спеціальностей: 1. Москалець В.П. Загальна психологія. – К.: Ліра-К, 2020. – 564 с. (32,78 др. арк.). 2. Москалець В.П. Зоопсихологія і порівняльна психологія. – 2-ге видання, перероблене, доповнене. – К.: Ліра-К, 2020. – 222 с. (12,63 др. арк.). 3. Москалець В. П. Психологія особистості. – 3-тє вид., переробл., доповн. – К.: Ліра-К, 2020. – 436 с. (28,43 др. арк.). 4. Москалець В. П. Психологія релігії. – 3-тє вид., переробл., доповн. – К.: Ліра-К, 2020. – 222 с. (12,36 др. арк.).

Головними і найбільшими винагородами вважає своїх двох донечок, сина, двох внучок, двох внуків, дружину, колектив кафедри, яку має честь очолювати протягом чверті століття, учнів (докторів, кандидатів наук, магістрів) і чисельних випускників, які при зустрічі привітно вітаються, виявляють приязнь і дякують за науку.

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

ПСИХОЛОГІЯ ГРИ ТА ІГРОВОГО ЗМІСТУ ІНШИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Viktor MOSKALETS

PSYCHOLOGY OF THE GAME AND GAME CONTENT OF OTHER ACTIVITIES

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.071>

УДК: 159.9.01

“Вся теоретична фізика й математика –
дитячі іграшки порівняно з тими іграми дитини,
які вивчає професор Піаже.”
(Альберт Ейнштейн)

“Гру слід розглядати
як цілковито своєрідну діяльність,
а не як збірне поняття.”
(Лев Віготський)

Актуальність проблемного поля дослідження. Мислення й мовлення, свідомість, особистість формуються, розвиваються, функціонують у процесі діяльності. На кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у цьому формувально-розвивальному процесі (Л. С. Віготський). Отож концептуальне обґрунтування генези свідомої здатності як способу функціонування “життя свідомості” суб’єкта (А. В. Фурман) вимагає аналітичного виокремлення ключових психологічних аспектів цього процесу.

Всі види діяльності нерозривно пов’язані функцією обопільного взаємного забезпечення, що найбільш виразно постає у спілкуванні (комунікативній діяльності). Саме спілкування, а відтак ігри (ігрова діяльність) є умовою, способом і чинником формування й розвитку основ і ноєзних, і ноємних утворень свідомої здатності дітей раннього і дошкільного віку. Дискурс цих формувально-розвивальних про-

цесів буде поданий не в цьому, як вказано в попередньому [11, с. 47-48], а в наступному повідомленні автора, тому що постало нагальне завдання спочатку виразно окреслити *семантичне поле ігрової діяльності (гри)* через те, що у її психологічній парадигмі ще чимало “туману”, який треба “розвіяти” не лише у зв’язку з теоретичним обґрунтуванням виникнення свідомої здатності як способу функціонування “життя свідомості”, а й тому, що це – актуальна наукова проблема.

Адже гра – складний, поліфункціональний і полісемантичний пласт культури, один з основних видів діяльності як способу існування людини, засаднича умова і потужний чинник розвитку особистості, а відтак і культури, і цивілізації. Тому наукове дослідження *феноменології гри* є і завжди буде актуальним. Скажімо, вивчення психологічної проблематики ігрової діяльності в сучасних умовах помітно актуалізується утвердженням парадигми

гуманістичного напрямку в психології, соціальній роботі, педагогіці, що скеровує на гуманізацію та гуманітаризацію суспільних стосунків, взаємин, освіти, дозвілля, стратегічною метою яких є створення сприятливих умов для всебічного розвитку, самоактуалізації, психічного здоров'я і почування благополуччя особистості. Царина гри, що психологічно характеризується насамперед щирою втіхою від участі в ній, – цілковито в семантичному полі таких умов.

Відтак гра була об'єктом досліджень могутніх мислителів, видатних і відомих учених: Платона, Аристотеля, Августина Блаженного, Ж. Піаже, Л. С. Виготського, Й. Гейзінги, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, М. М. Бахтіна, К. Ясперса, К. Лоренца, Р. Кайюа, О. Фінка, І. Батаїї, Г. Бейтсона, Д. Б. Ельконіна, Г.П. Щедровицького та ін. Психологічну феноменологію гри плідно досліджують українські вчені: К. Б. Сігов, А. В. Фурман, С. К. Шандрук, О. М. Хайрулін та ін. Вони виявили істотні властивості гри, розробили фундаментальні концепти ігрової діяльності.

Окремо відмітимо фундаментальні напрацювання у філософсько-психологічному пізнанні *світу гри* двома відомими науковими школами: Г.П. Щедровицького (С.В. Попов, Л.М. Карнозова та ін.) й А.В. Фурмана (С.К. Шандрук, О. М. Хайрулін). Фундатором і представниками першої не лише відкрита у 1979 році і в наступні десятиліття теоретично висвітлена та практично освоєна *оргдіяльнісна гра* як засіб і метод розв'язання міждисциплінарних і важливих суспільних проблем й одночасно як спосіб та інтегральна умова розвитку колективної мислєдіяльності, а й у контексті самотнього методологічного практикування обґрунтована сутність та інваріанти таких ігор у форматі сучасної культури (див. [19], а також [14]). Лідером і наступниками другої школи в останнє десятиліття запропонована *онтологічна концепція гри як учинення* [13; 15], а у її теоретико-прикладному форматі створена нова циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної даності [13; 14; 15], розроблена *типологія* буттєвого світу гри за методологічно вивіреними критеріальними ознаками (див. [12; 14]), нарешті, висвітлені методологічні засади і психологічні виміри *ігрового моделювання* життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності та соціального конфлікту [6, с. 560-702; 16; 17].

Але в *теорії гри* загалом і в психології ігрової діяльності зокрема існує ще чимало “білих

плям”, невизначеного, суперечливих положень і трактувань. Насамперед не визначено її денотат, тому замість нього “підсовують” всілякі конотати: удавання; імітації (“придурювання”); пастки; інтриги; улесливу компліментарність і завуальовану оману з метою маніпулювання (“оценіте красоту ігри”, – милувався своїм талантом афериста “великий комбінатор” Остап Бендер); тренування на професійних тренажерах; шифрування; моделювання; фантазування; конвенційно встановлені правила поведінки, зокрема ритуали, і т. ін. і т. п.

Метою статті є дефінітивна характеристика власне ігрової діяльності на основі аналітичного встановлення її *differentia specific* – тих властивостей, які притаманні їй і тільки їй (всілякій, будь-якій власне грі і лише грі), й відтак відрізняють і виокремлюють її від усіх інших видів діяльності. Одразу зауважимо, що терміни “гра” та “ігрова діяльність” вживаємо як синоніми задля зручності викладу наукового матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Ще Геракліт з Ефесу зауважив, що все тече і все міняється, відтак неможливо двічі увійти в ту саму річку. Це означає, що способом існування світу, в якому ми живемо, є рух. Сутність руху полягає в постійних, безперервних змінах у просторовому й часовому вимірах усіх проявів буття, відкритого людині. Механічні, фізичні та хімічні форми руху матерії – це переміщення у просторових параметрах, фізичні процеси, взаємодії, взаємовпливи предметів і явищ, неорганічні й органічні хімічні реакції тощо, що розгортаються в часі – з минулого через теперішнє в майбутнє. На біологічному рівні організації матерії рух – це активність живих організмів, сутнісний зміст якої постає у функціональній квінтесенції життя: це спосіб існування білкових (протеїнових) тіл, істотним моментом якого є обмін речовин (метаболізм). Живі організми ведуть постійний активний пошук необхідного для підтримки їх існування, міжвидову та внутрішньовидову боротьбу за таке потрібне й уникають несприятливого, загрозливого, протидіють йому. Сукупно ці два головні вектори активності живого являють собою адаптацію до середовища, регуляторами якого є нервова система і психіка [8, с. 7-18].

Активності виду *Homo sapiens* (людей) притаманні істотні особливості, які суттєво відрізняють її від активності усіх інших живих

істот на нашій планеті (*differentia specific*). Рух-активність людини як виду називається *діяльністю*. Звідси *діяльність* – це *рух-активність людства, тобто спосіб існування усіх соціальних груп та кожної окремої особистості, який являє собою не лише активну адаптацію до світу як на біологічному рівні організації матерії, так і на рівні адаптування світу до своїх потреб – перетворення його, спрямоване на їх задоволення*.

У такому онтологічному розумінні діяльність – дуже складна система, яка охоплює все, що роблять люди на всіх рівнях свого буття в усьому величезному розмаїтті його проявів. Однак це розмаїття можна і треба класифікувати – поділити на види за науково обґрунтованим критерієм. Згідно з базисним методологічним принципом досліджень складно організованих систем, щоб адекватно систематизувати й класифікувати складові такої системи, потрібно насамперед аналітично вичленувати її системоутворювальне дедуктивне ядро – ту базисну або “каркасну” функціональну структуру, що об’єднує її складові у системну цілісність попри всі їх відмінності (*differentia specific deductio*). Такою структурою в складній системі “діяльність”, на наше переконання, є “*суб’єкт – об’єкт*” (в розумінні, суб’єкт – той, хто свідомо діє; те, на що спрямовані його дії, – об’єкт) [7, с. 66-67].

Отож найбільш істотні, сутнісні психологічні властивості будь-яких, всляких проявів діяльності людини зумовлюються її свідомою мотивацією, стрижнем якої є ті потреби, котрі суб’єкт намагається задовольнити за її допомогою, та мета й ті цілі, що спонукають його до цієї діяльності, привертають до її об’єкта. Тому вбачаємо у мотивації основний загальнопсихологічний критерій поділу діяльності на види.

Нагадаємо, що вивчення мотивації є основою *мотиваційно-динамічного підходу в психології* – найбільш розлогого і потужного напряму персонологічних досліджень. Він охоплює всі об’єктивні й суб’єктивні (зовнішні та внутрішньо-психічні) фактори, котрі так чи інакше позначаються на мотивації особистістю своєї діяльності, поведінки і на формуванні й функціонуванні *мотиваційної матриці* – ноем, утворень сфери спрямованості свідомості особистості [11, с. 38-41]. Причому мотивація діяльності (ті цілі, результати, котрі суб’єкт переслідує, прагне досягнути за її допомогою) здебільшого усвідомлюється ним уповні. Однак усвідомлюється (свідомо рефлексується)

лиш частково, або й цілковито не усвідомлюється те, що саме насправді спонукає особу діяти, тобто знання про внутрішні рушійні сили цих своїх дій (потреби, прагнення, бажання тощо). І це не тільки мотиви, приховані у несвідомій сфері механізмами психічного захисту (витіснення, раціоналізації, заміщення та ін.), а й ті спонуки, над якими вона або не замислюється, бо не має такої потреби, або не спроможна збагнути.

Щоб виявити істотні мотиваційні спонуки ігрової діяльності, щонайперше потрібно виокремити її феноменологічне поле – ті явища, які вона охоплює. Межі цього поля і мотиваційний аспект цих явищ загалом влучно окреслив Роже Кайюа, який поділив усі ігри на чотири категорії: 1) *agon* (гр. – *змагання*); 2) *alea* (лат. – *удача, везіння*); 3) *imitatio* (англ. – *імітація*); 4) *ilinx* (англ. – *запаморочення*), а ті їх аспекти, які вочевидь носять виразний мотиваційний характер, на два види: 1) *paidia* (гр. – *дитинність, дитяче, гра*) – веселощі, приємне збудження; 2) *ludus* (лат. – *гра*) – вдоволення від доброхітного змагання, боротьби, подолання труднощів за певними правилами, і запропонував відповідну **таблицю** (див. [20]).

Отже, згідно з Р. Кайюа, виходить, що основою *спонукально-мотиваційного змісту ігрової діяльності є позитивно забарвлені емоційні переживання, які виникають у суб’єкта у її процесі: вдоволення, насолоди від захоплюючого азарту, піднесення, наснаги, заповзятого, веселого, радісного збудження тощо* [5, с. 35-37]. Зауважимо, що на цю основу так чи інакше вказали практично всі потужні дослідники гри. Вочевидь, що саме про неї йдеться у вдалій образній характеристиці гри як “...оази щастя в пустелі так званого серйозного життя” Ейгена Фінка [Там само, с. 14].

Однак процес інших видів діяльності також може приносити їх суб’єктам таке вдоволення, таку насолоду: правдива творчість в усіх її видах та проявах; спілкування, засноване на любові та/або інтересі, зацікавленості; захоплювальне пізнання; праця, що відповідає задаткам та здібностям людини, та ін. Нагадаємо, що згідно з вченням про самоактуалізацію особистості А. Х. Маслоу будь-яка діяльність, котра відповідає здібностям суб’єкта, може і має бути творчою, а її процес становитиме не лише результати, а й даруватиме йому натхнення, радісне піднесення. Варто також нагадати, що за 200 років до створення цього

Класифікація ігор за теорією Роже Кайюа

paidia	agon (змагання)	alea (удача, везіння)	mimicry (імітація)	ilinx (запаморочення)
галас збудження сміх паперовий змій успіх кросворд	перегони боротьба тощо бокс фехтування футбол шашки шахи	лічилки «орел – решка» закладання рулетка лотерея	дитяча імітація машкара перевдягання театр	карусель гойдалки ярмаркові розваги лижі альпінізм
ludus				

потужного гуманістичного вчення Г.С. Скворорода лаконічно й влучно висловив його ключову ідею: “*Кураж прєбивает в деяніи сродном*”. Є чимало свідчень не лише видатних і відомих, а й пересічних осіб, які найприємніші, найцікавіші, найбільш зачаровувані миті їхнього життя пов’язані з творчим піднесенням у процесі праці. До прикладу, Кеплер, Ампер, Дарвін, Гаус, Пастер, Максвелл, Планк, Пуанкаре, Ейнштейн, Роменець та інші вчені порівнювали вдоволення, якого вони зазнавали у хвилини творчого злету та інсайту (наукового відкриття), з насолодою дитини від гри.

Водночас учасник гри, суб’єкт формально здійснюваної ігрової діяльності може не одержувати жодного вдоволення від участі в ній, нудьгувати, дратуватись, злитись, страждати у її процесі тощо, якщо його спонукають до неї не власне ігрові, а якісь інші мотиви. Серед неігрових мотивів участі в іграх можна виокремити:

– палке бажання заробити матеріально; скажімо, спортсмена-професіонала чи учасника телевізійного шоу-конкурсу спонукає, насамперед і головним чином, матеріальна винагорода за змагання, у яких вони беруть участь; і якби її розмір не задовольняв його, то він би й “не напружувався”. Вочевидь, що така “гра” за основним психологічним, тобто мотиваційним, змістом є вимушеною працею. Напевне, змаганням (*agon*), як і ризикованим актам, розрахованим “на удачу” (*alea*), властива психологія власне гри тільки тоді, коли їх суб’єкти вповні втішаються ще й “адреналіном”, азартом – “букетом” емоційних переживань, котрі утворюються у процесі зма-

гання, боротьби, ризику, очікування результату, а відтак *відіграють і, напевне, відіграватимуть ці ігри, попри матеріальні та інші винагороди, за участь у них;*

– намагання викликати захоплення, вразити своїми перевагами, які демонструє успішна гра: інтелектом, спритністю, силою, відвагою тощо, стати завдяки цьому популярним, шанованим; якщо *домінуючими спонуканими* до участі в грі є *такі мотиви*, то така гра – також вимушена праця, мета якої – піар, реклама і популяризація себе, задля чого також варто “напружуватися”;

– поривання сподобатись, стимулювати у значущих інших позитивне ставлення до себе; до прикладу, підлеглий заповзято бере участь у тій грі, яка його зовсім не вабить, але є улюбленою розвагою його шефа; такі ігри за мотиваційно-психологічним змістом – маніпулятивне спілкування;

– прагнення потішити, звеселити, розважити тих, кого любиш; так дорослі, зазвичай, граються з дітьми. Інший приклад: приязне, приємне спілкування, у якому гра для суб’єкта – не мета, а засіб.

Отож, хоча позитивне, захоплювальне, натхненне, приємне емоційне забарвлення процесу є істотним спонукально-мотиваційним фактором власне гри, воно, по-перше, властиве не лише грі, а й іншим видам діяльності, по-друге, суб’єкта можуть спонукати до гри інші мотиви за другорядної значущості чи цілковитої відсутності такого забарвлення.

Наведені аргументи підводять до висновку, що людина переважно грає задля самої гри, а головною спонукою до неї є бажання грати

та екзистенція самої ігрової ситуаційності, у якій утилітарно-матеріальні, соціальні, комунікативні, маніпулятивні цілі відходять на другий план. Відтак гра як така, “у чистому вигляді”, не належить ні майбутньому, ні минулому, а тільки теперішньому – самому своєму перебігові “тут і тепер”.

Але й в останньому з наведених вище неігрових мотивів гри, тобто приятного, приємного спілкування з дитиною, психологічні (емоційні, інтелектуальні, духовні) й тілесні контакти з об’єктом такого “чистого” спілкування – це самодостатня мета для суб’єкта. І справді, він домінантно не переслідує жодної іншої діяльнісної мети, окрім цих контактів, або інша діяльність виконує функцію забезпечення комунікативної, є похідною стосовно неї, підпорядкована їй, як от гра з дитиною, яку любиш і насолоджуєшся самою її присутністю, близькістю [7, с. 67]. Так само належать тільки теперішньому, самому своєму процесу, перебігу “тут і тепер” шире сприймання художніх творів, милування природою, історичними пам’ятниками, дегустування страв, алкогольних напоїв, тютюну і т. ін.

Ігрові засоби, використовувані в лоні інших видів діяльності, виразно поділяються на дві групи: а) навчально-розвивальні (тренувальні, організаційно-управлінські, рольові, ділові тощо) і б) психокорекційно-терапевтичні. У суб’єкта, котрий прагне ефективно використати такі засоби, має домінувати мотивація, котра відповідає їх призначенню. Ці засоби “належать майбутньому” в тому сенсі, що їх мета – якийсь неігровий результат, а тренувальний, розвивальний, лікувальний тощо. Тоді як засоби другої групи вкорінені ще й у минулому, адже мають допомогти їх учасникам позбутись наслідків психічних травм, яких ті зазнали, чи стимулювати у їхній психіці плідні, але колись давно загальмовані, особистісні властивості. Інакше кажучи, за критерієм мотивації ці “ігрові” засоби не належать до власне ігрових.

Ключовий зміст наведених психологічних аргументів цілком узгоджується з описом автора всесвітньо відомого культурологічного твору про ігрову діяльність “*Homo Ludens*” Йоганна Гейзінги першої, тобто найбільш істотної, на його думку, ознаки гри: “Отже, передовсім усяка гра є добровільною діяльністю. Гра за наказом – це вже не гра, а в щонайкращому випадку її силувана імітація. Вже завдяки самому цьому вільному характерові гра виходить за межі природного

процесу. Вона – це щось таке, що долучається до нього й розсіюється ним як квітання, окраса, убір. Очевидно, свободу тут треба розуміти в ширшому значенні слова, коли застається незаторкнутою філософська проблема детермінізму. Можуть заперечити: мовляв, ця свобода ще не існує для дитинчат тварин і людських дітей, вони-бо не можуть не гратися, адже так велить їм інстинкт і гра слугує для розвитку їхніх тілесних здібностей, їх здатності вибирати. Але, вводячи термін “інстинкт”, ми ховаємося за невідому величину, а припускаючи наперед корисність гри, впадаємо в *petition principii* (лат. – висновок із недоведеного). Дитя й тварина граються, бо гра дає їм втіху, і саме в цьому й полягає їхня свобода.

Так чи так, а для дорослої, дієздатної людини гра – це функція, без якої вона цілком може обійтись. Гра є така собі зайвина. Потреба в ній буває нагальною лише настільки, наскільки потребує радості від гри. Гру можна відкласти чи в будь-який момент перервати. Вона ніколи не диктується фізичною необхідністю чи моральним обов’язком. Вона не може бути завданням. Відбувається вона на дозвіллі, у вільний час. Аж коли гра стає загально визнаною культурною функцією – ритуалом, церемонією, – лиш тоді вона пов’язується з поняттями обов’язку, повинності” [4, с. 14-15].

Звернемо увагу на логічну суперечність у прикінцевих твердженнях наведених міркувань Й. Гейзінги. Якщо гра “ніколи не диктується моральним обов’язком”, то яким чином вона може пов’язуватись з поняттям обов’язку, стаючи ритуалом, церемонією? Ритуал, обряд, церемонія – це регламентована традицією урочисто-символічна форма спілкування людей, мета якого – відзначення значущих для них подій, пов’язаних з їхніми духовними цінностями, ідеалами, визначними подіями. Іншими словами, ритуальні, обрядові дії – це урочисто-піднесено-символічний вираз шанобливого ставлення до певних цінностей, ідеалів, подій, покликаний виразити, підкреслити і цим підтвердити й зміцнити це ставлення. Саме такі цілі узасаднюють їх мотивування, котре визначає їхню діяльну специфіку, яка полягає у сфері нормативно-регулятивної складової ціннісно-орієнтаційної діяльності [7, с. 72-73]. Притім символічні засоби, які є істотною властивістю ритуально-обрядово-церемоніальних форм спілкування, якщо й використовуються в деяких іграх, то тільки

як допоміжні. Однак автор “*Homo Ludens*” не бачить істотної відмінності між карнально-ігровими та ритуально-церемоніально-символічними формами свят, хоча така відмінність існує. Згідно з М. М. Бахтіним, карнавал – це ігровий феномен, мегагра [1]. А ми уточнимо: мегагра, у якій домінують розваги й забави (див. нижче). Тому твердження Й. Гейзінга, що “...людська гра у своїх вищих виявах завжди належить до свят і ритуалів – до царини священного”, не є коректним.

Всупереч твердженням Й. Гейзінга, війна, битва, всілякі чи будь-які змагання, полювання, попри виявлені ним незаперечні етимологічно-лінгвістичні зв'язки між назвами ігрових та усіх цих занять і попри активне використання в них всілякої машкари (засобів маскування і введення в оману), прихованих пасток, імітацій, удаваних ситуацій тощо сутнісно не становлять [4, с. 16, 51]. Адже всі ці імітації, удавання, махлювання створюються не для того, щоб погратись, а задля введення ворога, противника, опонента, дичину в оману, щоб відповідно перемогти його та/чи вполювати її. Іншими словами, до імітацій, створення удаваних ситуацій у процесі цих занять їх суб'єктів спонукають не ігрові, а суто практичні, прагматичні мотиви. До порівняння: від сили, умовно можна називати грою потаємні зради й брехню в подружньому житті чи імітації оргазму...

Сумнівним, на наше переконання, є термін “мовна гра”, який обстоює Л. Вітгенштайн. Мовляв, “мовні ігри” – це різноманітні й чисельні способи використання слів, символів, знаків, кодів, словосполучень, кінем та інших засобів комунікації: віддавання наказів і виконання їх; інформування про події; розмірковування про події; висування й перевірка гіпотез; розгадування загадок; дотепні висловлювання; забавні оповіді; арифметичні підрахунки; переклади з однієї мови на іншу; запитання; подяки; прокльони; привітання; молитви і т. ін. і т. п. Множинність і розмаїтість “мовних ігор” неможливо раз і назавжди виявити та зафіксувати, тому що завжди можна уявити і застосувати якісь інші, нові [2, с. 90]. Коли читаєш таке, постають питання: Яким чином усі ці предикативно-інтелектуальні, вербально-комунікативні, художньо-естетичні, магічні, релігійні за своєю природою (істотною сутністю) функції та операції пов'язані з грою? Як вони асоціюються з нею? Ми спромоглись лиш на одну відповідь: на кшталт дитинячого дефінітивного реляти-

візму трансдуктивно-синкретичного характеру [11, с. 39-48]. Притім в багатьох з них дуже важко знайти хоч якусь конотативність (див.: нижче).

Тут доречно повернутись до радісно-піднесеного емоційного забарвлення гри, котре Й. Гейзінга пояснює доброхітністю (добровільністю) участі в ній, а відтак почуванням свободи у її процесі. І знову “але” – але й інші види діяльності також можуть обиратися суб'єктом добровільно, доброхітно, з власного автентичного бажання, із цікавості, й тому у процесі їх перебігу він почуватиметься вільно, піднесено й радісно.

І знову виникає дефініційний релятивізм, який виразно постає у пафосному зіставленні *гри і свободи* Ж. П. Сартра: “Що ж таке гра, як не діяльність, зумовлена людиною, діяльність, засади якої визначає сама людина і яку лише люди можуть зробити плідною. Щойно людина усвідомлює себе вільною і хоче скористатись зі своєї волі, її діяльність стає грою: людина сама визначає цінність і правила своєї поведінки й погоджується платити за свої вчинки тільки за правилами, які вона сама встановила і визначила” [5, с. 20]. Інтелектуальне “препарування” цього пишномовного пафосу “скальпелем” елементарного формально-логічного силізму показує його сувору диз'юнкцію: якщо будь-яка, вільно обрана суб'єктом, діяльність стає грою, то *або* гра не має притаманних тільки їй мотивів, форм, засобів, а лиш цю ознаку вільного вибору, *або* цей “пасаж” видатного філософа і письменника – некоректний.

Й. Гейзінга, на відміну від Ж. П. Сартра, виразно розгледів та окреслив *differentia specific* власне ігрової свободи (істотну властивість, притаманну тільки їй). Мовляв, зі свободою, як першою істотною ознакою гри, “...безпосередньо пов'язана й друга: гра не є “звичайне” чи “справжнє” життя. Це радше вихід із рамок “справжнього” життя в тимчасову сферу діяльності, де панують її власні закони. Кожна дитина чудово знає, що це “не по-справжньому”, що вона “тільки прикидається” кимось. <...> Одначе, <...> це “тільки прикидаюся” нітрохи не заважає гравцеві віддаватися розвазі з надзвичайною серйозністю, до самозабуття, котре переходить у захоплення <...> Будь-яка гра за всіх часів була спроможна цілком захопити гравців” [4, с. 15].

Задовго до публікації “*Homo Ludens*” Л. С. Виготський влучно й лаконічно описав цю *differentia specific* власне гри як

“...своєрідне ставлення до дійсності, котре характеризується створенням *вигаданих, удаваних (рос. мнимых) ситуацій* чи перенесенням властивостей одних предметів на інші” [3, с. 348]. Саме ця властивість, на нашу думку, є змістовою, предикатно-дискурсною засадою денотату терміна “гра”. А відтак саме від неї утворюють ті її конотатні значення та інші уподібнення й асоціювання, зокрема й поверхові, які створюють дефініційний релятивізм у семантичному полі ігрової діяльності (*див. вище й нижче*). Часом складається враження, що підсвідомо керувались відомим заспівом з опери: “Что наша жизнь? Игра!” Але ж це – художній образ, в якому слово “ігра” вжито в переносному (метафоричному, алегоричному) значенні, як і в усіх випадках відносно вдалого конотатного використання цього слова, вельми багатого і щедрого щодо таких лінгвістичних операцій.

Тут доречно нагадати, що чимало слів у різних мовах мають основне значення, яке називається денотат, і декілька чи тільки одне додаткове або переносне значення – конотат. Конотати слів утворюються здебільшого посередництвом уподібнення, асоціювання за подібністю. До прикладу, англійське слово *light* має основне значення – світло – і низку додаткових значень, асоційованих за: 1) зовнішньою подобою – яскравий, блідий відтінок, білява людина (блондин/ка); 2) функцією освітлення, джерела світла – свічка, лампа, маяк, вікно, віконне скло, освітлювати, запалюватись; 3) символічним уподібненням – громадська думка, знаменитість (схоже у нас – світило).

Необхідною умовою та істотною складовою ігрових удаваних ситуацій та перенесень властивостей одних предметів на інші, ілюзійності, придурювання тощо є *правила*, які забезпечують ігровий лад. “Всередині ігрового простору, – писав Й. Гейзінга, – панує особливий беззастережний лад. І тут ми відкриваємо ще одну, вельми позитивну рису гри: вона творить лад, вона сама є лад, порядок. У недосконалий світ, у життєве сум’яття вона приносить тимчасову, обмежену довершеність. Вона вимагає абсолютного й непорушного ладу. Щонайменше відхилення від нього “псує гру”, позбавляє її власного характеру й знецінює” [4, с. 17].

Дійсно, так само, як імперативи й табу (вимоги й заборони) усіх форм нормативної регуляції (права, моралі, традицій та ін.), ігрові правила регулюють – примушують і не

дозволяють, тобто обмежують, – свободу, вимагають вольового самоподолання і самообмеження. Формальна відмінність ігрових правил полягає в тому, що покарання за порушення їх, зазвичай, не є суворими, порівняно із санкціями за недотримання імперативів і табу більшої нормативно-регулятивних кодексів. Обмеженням свободи, примусу, навіть якщо вони не сягають рівня авторитарного насильства, загалом не притаманний позитивно забарвлений, приємний, радісно-піднесений емоційний фон. А лімітування своєї свободи правилами гри суб’єкт приймає доброхітно і з вдовolenням, втіхою дотримується їх.

Річ у тому, що *ігрові обмеження – це умови, спеціально створені для “куражу”* – випробування й виставляння-демонстрації суб’єктом, передусім самому собі й відтак іншим, своїх психічних та фізичних здатностей, спроможностей, переваг (кмітливості, винахідливості, спостережливості, вправності, витривалості, швидкості й точності реакцій, сміливості, завзяття і т. ін.), свого талану, удачливості, врешті-решт як милості фортуни. Тобто *у процесі правдивої гри “грають” життєві сили, ресурси й енергії суб’єкта, якими він натхненно захоплюється, втішається, пишається*, особливо якщо ігрове випробування успішне – його гра вражає майстерністю, досконалістю, красою, викликає захоплення у значущих для нього осіб і груп, у публіки.

Щодо цього *соціально-психологічного ефекту* Й. Гейзінга зауважив: “Що ж таке “виграш”? І що “виграється”? Виграти означає взяти гору наприкінці гри. Але значення цієї доведеної переваги має тенденцію розростатися в ілюзію переваги переможця взагалі. Тим самим він виграє щось більше за гру як таку. Він виграє шану, здобуває честь, а ця честь, ця шана негайно йде на користь цілій групі, до якої належить переможець. Тут ми знов виходимо на вельми важливу ознаку гри: здобутий у ній успіх легко переходить від окремого індивіда на всю групу. Але ще важливіша ось така її характерна риса: у змаганневому “інстинкті” далеко не чільне місце посідає жадоба влади чи прагнення панувати. Первинним виступає тут бажання перевершити інших, стати першим і на правах першого удостоїтися вшанування” [4, с. 61-62].

На користь наведеного трактування мотиваційних спонук до гри переконливо свідчить той факт, що у кожній людині існують свої улюблені ігри, які її захоплюють, забавляють, звеселяють, тішать вочевидь саме тому, що

відповідають їй потенційним та вже розвиненим спроможностям, здібностям. А ті ігри, для успішної участі в яких у неї немає належного потенціалу, а звідси й милування собою, захоплення від себе самого у їх процесі для нього *унеможлиблюється*, то закономірно, що вони жодним чином не ваблять її, вона просто уникає їх. До прикладу, відповідно до свого інтелектуального потенціалу, одні грають у шахи та/чи преферанс і покер, інші – в лото і доміно.

Глибокі філогенетичні корені таких мотиваційних основ гри виразно постають в іграх тварин. “Гра давніша за культуру, адже культура, хоча б які неадекватні її визначення, неодмінно передбачає наявність людського суспільства, – писав Й. Гейзінга, – а тварини не чекали поки-то прийде людина та навчить їх гратися. Можна навіть сміливо стверджувати, що людська цивілізація не додала жодної істотної риси до загальної ідеї гри. Тварини граються достоту як люди. Досить поспостерігати хоча б за цуценятами, аби переконатися, що в їхньому веселому борюканні є всі головні риси гри людської. Вони запрошують одне одного до забави по-своєму церемонійними позами й рухами. Вони дотримуються правила, що не можна кусатися, принаймні так, щоб прокусити вухо братикові чи сестричці. Прикидаються страшенно люкими. І, що найважливіше, в усіх цих пустошах вони зазнають цілком очевидної, величезної радості й утіхи. Таке вовтузіння собачат – тільки одна з найпростіших форм тваринної гри” [4, с. 7].

Ігри молодняка хижих тварин здебільшого являють собою *імітацію видових форм поведінки*, що можна розглядати як зародки спроможності створювати *удавані ситуації*, яка є одним з проявів “протоуяви” [див.: 7, с. 123-132]. Маленькі хижачки завзято і вочевидь із задоволенням імітують локомоції (рухи тіла) та маніпуляції (операції кінцівками), спрямовані на здобування і споживання їжі, захист, втечу: підкрадання, підлітання, підповзання, стрибання, подолання перешкод, завмирання, напад, боротьбу і т. ін., а також сутички, сексуальні контакти, взаємодію у процесі переслідування.

У деяких видів виявлено спеціальні сигнали, які повідомляють про ігрові наміри. Скажімо, леви і псові закликають до ігрової боротьби, притискаючи до землі передні лапи і виляючи хвостом. Дослідники не спостерігали цю позу в жодних інших ситуаціях. Примати пропонують погратись за допомогою

специфічної міміки, так званого “ігрового обличчя” або “посмішки”, коли тварина широко відкриває рот, але не оскалює зуби. Оскал – сигнал погрози, агресивних намірів. Павукоподібні мавпи та деякі інші ще й до цього схиляють голову, немов вклоняються.

Джейн Гудол виявила у шимпанзе особливу ігрову ходу, ігрове переплетіння пальців та почухування плечей. Вона описала багато цікавих прикладів ігрової активності цих антропоїдів. У більшості з них виразно виявляється “протоуява”. Так, одного разу чотирирічна Вунда пильно слідкувала з безпечної віддалі, як її мати за допомогою довгої палиці “вудила” лютих мурах-ецитонів, лежачи на галузі, що нависала над їхнім гніздом. Через якийсь час Вунда підбрала маленький прутик, вилізла на нижню гілку невеликого деревця, скопіювала позу матері й опустила своє мініатюрне знаряддя вниз, в “уявний”, “удаваний” мурашник. Час від часу вона піднімала свою вудку й облизувала її – імітувала поїдання “уявних” комах. Дорослий самець Майкл винайшов і періодично виконував погрозливу демонстрацію, від якої перелякано тікали всі інші самці, зокрема й старші та сильніші за нього: брав у чагарниках дві порожні каністри з-під пального, яких там валялось чимало, і бахкав ними одна об одну. Побачивши це двічі-тричі, дворічний Фіган почав час від часу ходити у чагарники і з інтересом та вдовolenням робити там те ж саме, вочевидь “для душі”.

Напевне, що в процесі ігрової “вовтузіння” і дитинчат, і дорослих тварин, як і в правдивих іграх людей, “грають” їхні життєві сили, ресурси й енергії, що тішить і вабить їх [8, с. 110-113]. На користь цього висновку свідчать категоричні заперечення Конрада Лоренца стосовно трактування функціональної сутності ігрової активності дитинчат тварин як насамперед і головню научіння, себто засвоєння форм реагування, поведінки, набування індивідуального досвіду. Цей видатний етолог доводив, що научіння в процесі гри – це те, що відбувається “у собі”, тобто, що воно відбувається не внаслідок пошукових дій (спроб і помилок чи інсайту) у проблемних ситуаціях, мотивованих споживчо, а є її додатковим, “надлишковим” продуктом [Там само, с. 113].

Й. Гейзінга захоплено описав “справжні змагання й прекрасні вистави перед захопленими глядачами”, у яких убачав “більш розвинені вияви” ігрової активності тварин.

Зокрема, йому було “дивно вкрай, що саме птахи, філогенетично такі далекі від людського роду, мають стільки спільного з людьми: тетеруки виконують танці, ворони змагаються у польотах, альтанкові пташки та й інші чепурять свої гнізда, співочі птахи голосять своє щебетання. <...> Отже, змагання й виставляння як розвага не походять із культури – вони передують культурі” [4, с. 7; 58]. Але, згідно з фундаментальними постулатами зоопсихології та етології, все це – не розваги і не ігри, а реалізація програм шлюбного інстинкту, закладених генетично. Це – зваблення, мета якого – спарювання. А вони, на відміну від ігор та розваг, належать не теперішньому, не “тут і тепер”, а майбутньому. Хоча “кураж” в них, безумовно, є, але він – не ігровий (див. [8, с. 55-63]).

“Кураж” в еротично-сексуальному спілкуванні людей також сутнісно не є ігровим. Й. Гейзінга показав, що чимало прикладів навантаження слова “гра” еротичним змістом можна знайти у германських мовах. Так само – в санскриті, де дієслово *kridati* (“гратися”) часто вживається в еротичному розумінні; до прикладу, *kridaratnam* (“перлина всіх ігор”) означає злягання. Додамо, що на етапі нашого дитинства слово “гратися” в Галичині означало і злягання з усім його підготовчим антуражем. Воно й тепер вживається, попри гидкі назви цієї дуже важливої справи, занесені московськими окупантами. “...Професор Буйтендік, – писав Й. Гейзінга, – називає любовну гру “найбільш довершеним взірцем усіх ігор, у якому в найяскравішій формі виявляються найбільш істотні ознаки гри”. Але тут нам не обійтися без уточнень <...>. Творчому духові мови здавався грою не сам акт фізіологічного злучання-злягання двох особин протилежної статі, а радше шлях, який веде до нього, підготовка, вступ до “кохання”, коли часто для приваблення вдаються до всілякого грання-загравання. Особливо це стосується тих випадків, коли якомусь із партнерів доводиться збуджувати іншого, схилити до паркування. Динамічні елементи гри, про які веде мову Буйтендік, а саме зумисне створення перешкод, вигадки, несподіванки, прикидання, елемент напруження тощо – все це належить до флірту, залицяння. Однак жодна з цих функцій не може бути названа грою у власному розумінні слова (курсив наш. – В. М.) <...>. Пестоші самі собою можуть мати, а можуть і не мати, ігрового характеру, але ми пішли б хибним шляхом, коли б долучили й

сам статевий акт як любовну гру до ігрової категорії. Фізіологічний процес паркування не відповідає формальним ознакам гри у тому вигляді, як ми їх сформулювали” [4, с. 53-54].

На жаль, читачу залишається здогадуватися, що таке “пестоші, які мають ігровий характер”. Чи це флірт як “зумисне створення перешкод, вигадки, несподіванки, прикидання”? Тоді термін “ігровий” у такому контексті є конотатом денотату “гра” і як такий має право на існування. Чи це кураж сексуальності? Якщо так, то такий кураж належить самому собі, самому своєму процесу, перебігу “тут і тепер”, але є не грою, а еротично-сексуальним спілкуванням. Тоді не можна погодитись з протиприродним відокремленням любощів “ігрового характеру” (тобто куражу сексуальності) від “фізіологічного процесу паркування” – від власне статевого акту, коїтусу. Йому не притаманний такий характер лиш тоді, коли і його антураж, “прелюдія”, пестоші його не мають, а є “чисто фізіологічною функцією”. Кураж як натхненний і щедрий прояв сексуальної спроможності, майстерності й витонченості у процесі коїтусу, піку еротично-сексуального спілкування, що завершується оргазмом, жодним чином не можна звести до “однієї фізіології”. Такий коїтус являє собою гармонійне довершення любощів “ігрового характеру” (читай – куражу сексуальності).

Таким чином, виходить, що з усіх розглянутих, безумовно суттєвих, істотних психологічних властивостей гри (ігрової діяльності) тільки їй притаманне створення вигаданих, удаваних ситуацій та суворих правил поведження в них, котрі є суто ігровими, тільки іграми і більш нічим. Це – її базова, головна *differentia specific*. На основі цього висновку можна поєднати всі суттєві мотиваційні властивості ігрової діяльності у дефініційному описі її функціональної психологічної сутності.

Ігрова діяльність – це створення удаваних (навмисне розіграних) ситуацій та обов’язкових (правила завжди обов’язкові) правил поведження в них, у яких гравці можуть випробувати й продемонструвати свої психічні та/або фізичні спроможності, здібності, переваги, що викликає у них захоплення, наснагу, натхнення, втіху, радість, насолоду тощо (тобто можливість “покуражитись” грою своїх вітальних сил), тому вони добровільно прагнуть брати участь у тих іграх, котрі приносять їм такі стани й

переживання. Саме у такому сенсі гра належить теперішньому, “самій собі”, існує “тут і тепер”. Суб’єкти ігрової діяльності здебільшого не рефлексують і не усвідомлюють цю мотивацію. Інші мотиви участі у власне грі є другорядними; якщо вони домінують, то така “гра” не є власне грою, ігровою діяльністю як такою.

І одразу виникає питання: А як же атракціони та інші розваги, у яких немає таких випробувань і демонстрацій, а тільки *ілінх* (англ. – *запаморочення*), коли перехоплює дух від “екстремальних” відчуттів та емоцій? На нашу думку, це не суто ігри, а власне розваги – атракціони і т. ін. Це не удавані, а запаморочливі ситуації, *ілінх* [5, с. 35-37]. Тут слушно розмежувати ігри та розваги.

Логіка такого трактування психології гри веде до актуального феномену, який можна назвати “ігровий зміст інших видів діяльності”. На нашу думку, це – імітування типових проблемних ситуацій у тій чи іншій діяльності, яке створює умови, сприятливі щодо “куражу” суб’єкта – його піднесення, наснаги, втіхи від своєї здатності продуктивно діяти в таких ситуаціях, захоплюючи цікавість (інтерес) і радість від ефективного прояву своїх здібностей, вдоволення від себе спроможного успішно вчиняти.

З наведеного дискурсу випливає, що власне ігрова й відтак ігровий зміст інших видів діяльності містять доволі помітний розвивально-освітній потенціал. Адже ефективність опанування суб’єктом знаннями, уміннями, навичками та поглиблення, вдосконалення їх суттєво і прямопропорційно залежить від емоційного забарвлення цих процесів; тому, чим більший інтерес, зацікавленість, натхненно-піднесена наснага виникає у гравця, тим вища, більша ефективність, продуктивність його ігрової діяльності.

Водночас зацікавленість суб’єкта собою, своїми спроможностями, здатностями, здібностями, перевагами, що стимулюється грою та діяльністю з ігровим психологічним змістом, закономірно стимулює зростання його цікавості до того, що пов’язане з предметом такої захоплюючої гри – “смаку”, любові до життя, загальної життєвої наснаги тощо. Цей оптимістично-гуманістичний розвивальний потенціал гри чи не першим виразно розгледів видатний християнський теолог Августин Блаженний (354–430), котрий зауважив на початку своїх знаменитих “Конфесій”, що гра – освітня зі самої своєї природи в тому розумінні, що вона

є джерелом нашої цікавості до світу й життя, запорукою відкриттів і творчості.

Напевне, що завдяки ігровому освітньому потенціалу набули сталої тенденції вдосконалення й розвитку тренувально-навчальні методи, які називають діловими та рольовими іграми. Призначення цих методів – набування і вдосконалення професійних знань, умінь, навичок, компетенцій їх учасниками. Історично першими серед таких методів були вчення-маневри військових, пожежних, фахівців усіх видів праці в особливих, екстремальних умовах (протидія насильству, порятунок від наслідків техногенних та природних катаклізмів тощо). Підготовка цих фахівців до ефективного реагування в таких умовах за допомогою їх імітації, створення удаваних екстремальних ситуацій – необхідний і дієвий засіб їх вишколу. Протягом останніх десятиліть у розвинених країнах світу з’явилися і набули поширення та популярності ділові та рольові ігри для менеджерів, дипломатів, політиків, комерсантів, юристів, державників.

Як і в сюжетно-рольових іграх дітей, основою яких є “...своєрідне ставлення до дійсності, котре характеризується створенням вигаданих, удаваних (рос. *мнимых*) ситуацій чи перенесенням властивостей одних предметів на інші” (Л. С. Виготський), у ділових іграх дорослих створюються удавані ситуації, тобто імітуються екстремальні, соціальні, політичні, юридичні, організаційно-управлінські, комунікативні та іншого змістового спрямування проблемні ситуації. Однак мотивація дитячих і дорослих рольових ігор істотно відрізняється. Діти неусвідомлено переслідують суто ігрову мету – одержати задоволення від самопізнання і самоствердження посередництвом самоподолання шляхом підпорядкування правилам гри. (Психологія цього процесу, сподіваюся, буде висвітлена у наступному нашому повідомленні.) У дорослих мета – навчально-тренувальна. Відтак рольовим та діловим іграм дорослих має бути притаманний ігровий психологічний зміст у висвітленому вище сенсі, що є основною умовою і визначальним фактором їх розвивально-освітнього потенціалу за обов’язкової умови наявності відповідної внутрішньої мотивації гравця.

Аналогічно – ігрові психокорекційні та психотерапевтичні методики. У суб’єкта, котрий прагне ефективно скористатися ними, має домінувати мотивація, яка відповідає їх призначенню. Нагадаємо, що ці методики, на відміну від власне гри, належать не тепе-

рішньому, “тут і тепер”, а майбутньому в тому сенсі, що їх основна мета – не ігровий результат, а психокорекційний, лікувальний, та ще й у контексті минулому, якщо вони мають допомогти їх учасникам позбутись наслідків психічних травм, яких ті зазнали, чи “розгальмувати” й стимулювати у їхній психіці якісь позитивні, але колись давно загальмовані особистісні властивості. Втіха, задоволення, радісне піднесення суб’єкта від такого самоочищення, самооновлення – психологічне підґрунтя ігрового змісту цих методик.

Природно, що бізнес використовує принадли властивості гри по-своєму: набула потужного розвитку індустрія іграшок, шоу, спортивних видовищ. Деякі теоретики непокояться з цього приводу. Мовляв, власне гра зникає – люди поділяються на професіоналів гри, для яких вона є рутинною працею, і пасивних глядачів, котрі вже не здатні грати самі, а лиш спостерігають за чужою грою, що є проявом деградації. На це можна зауважити, що, по-перше, гравець-професіонал зовсім не обов’язково має сприймати свою професійну діяльність як рутинну, нудну, виснажливу працю, яка мотивується лиш необхідністю заробляти на життя. Навпаки, він покликаний, має і може демонструвати автентично (для нього самого) привабливу, захоплюючу, творчу гру, самоактуалізацію в грі. По-друге, активне споглядання ігрових видовищ – вболівання, співпереживання – чинить певний позитивний вплив на психіку суб’єкта. Активний вболівальник ідентифікується з гравцями, котрі демонструють красу й принадли гри-самоактуалізації за принципом: “Ти досконалий, а я – частина тебе” (Хайнц Кохут), що чинить психорегуляційний вплив саногенного характеру. По-третє, активне, емоційно насичене сприймання ігрових видовищ, *милування красою гри розвиває естетичну чутливість, яка є істотною складовою “смаку”, любові до життя*, як і участь у ній у ролі зацікавленого гравця. Інтенсивність цього розвитку, як у вболівальників, так і у гравців, залежить від багатьох суб’єктних факторів; аналізувати їх у цьому аналітичному контексті немає ні потреби, ні можливості.

Щодо розвитку в грі естетичної чутливості, як здатності сприймати красу і тішитись нею, Й. Гейзінга, зокрема, писав: “Всередині ігрового простору панує особливий беззастережний лад. І тут ми відкриваємо ще одну, вельми позитивну рису гри: вона творить лад, вона

сама є лад, порядок. У недовершений світ, у життєве сум’яття вона приносить тимчасову, обмежену довершеність. Вона вимагає абсолютного й непорушного ладу. Щонайменше відхилення від нього “псує гру”, позбавляє її власного характеру й знецінює. В цій її глибокій спорідненості з поняттям ладу й полягає, очевидно, причина того, чому гра <...> такою великою своєю частиною зачіпає царину естетичного. Гра має схильність бути прекрасною. Що коли цей естетичний фактор тотожний з імпульсом творити впорядковану форму, який оживляє гру в усіх її виявах? Слова, до яких ми вдаємось, іменуєючи елементи гри, здебільшого належать до сфери естетичного. Це ті самі терміни, з допомогою яких ми намагаємось означити вияви прекрасного: напруження, рівновага, балансування, контраст, варіантність, розв’язок тощо. Гра наводить на нас чари, бо ж “чарівна”, “захоплива”. Вона наділена двома найблагороднішими якостями, що ми їх здатні розрізняти в речах, – ритмом і гармонією” [4, с. 17].

За понад півтора століття до появи “*Homo Ludens*” Фрідріх Шіллер опублікував цікаве трактування мистецтва як своєрідної гри. Видатний поет і філософ вважав грою все те, що не містить ні зовнішнього, ні внутрішнього примушування, і вбачав цю властивість у творенні та сприйманні художніх творів, що слушно назвати *художньо-естетичною діяльністю*. “...Об’єкт тим менше придатний для естетичного вжитку, – писав він, – чим вище він стоїть у моральному відношенні, і коли поетові все ж таки доводиться його обирати, то нехай опрацює його так, щоб не стільки наш розум відсилався до закону волі, скільки наша фантазія до здатності волі. Поет мусить піти цією дорогою заради себе самого, його царство завершується разом із нашою свободою. <...> А це неминуче настає тоді, коли предмет ми не трактуємо як явище, а він наказує нам як закон. <...> Дійсне виконання обов’язку подобається нашому автентичному чуттю лише завдяки уявленій можливості абсолютно вільного воління” [18, с. 110]. Тут доречно нагадати психічний стан доброхітного самообмеження правилами гри, котре тішить суб’єкта цієї діяльності.

Основу мотивації творення й сприймання художніх творів (художньо-естетичної діяльності) Ф. Шіллер убачав у найзаповітнішому прагненні людини – свободи духу, звільнення, бодай тимчасово-віртуального, від сковуючих його природних та суспільних “кайданів”. У

ті часи це прагнення вивчали також велети німецької класичної філософії: І. Кант, Г. Е. Лес-сінг, Г. В. Ф. Гегель. “Свобода духу – все дихання людства в цьому сполученні слів”, – написав через майже півтора століття Володимир Набоков у передмові до “Лоліти”. Суб’єкт поринає у віртуальну свободу духу в процесі художньо-естетичної діяльності (творення і сприймання творів мистецтва), що тішить і вабить його вже самим цим процесом. Однак вона може, або подібно до власне гри не переслідуючи явних виробничих, трудових, комунікативних, пізнавальних цілей, тобто належати самому своєму перебігу, процесу “тут і тепер”, або переслідуючи вказані цілі й відтак спонукатися мотивами заробітку й самоствердження (творення) чи навчально-розвивальними (сприймання). Але, незалежно від цих особливостей мотивації художньо-естетичної діяльності, і митці, які створюють справді художні твори, і суб’єкти правдивого художньо-естетичного сприймання, добровільно, з власного бажання, зумовленого цікавістю, захопленням, поринають у вигадані події, уявні ситуації, емпатійно ідентифікуються (співчутливо співпереживають, уболюють) із суб’єктами цих подій та ситуацій – з прагненням свободи духу героїв художніх творів, з їх боротьбою за неї зі своїми “рабськими” інстинктами і соціальними залежностями, з їх самопізнанням, самоствердженням, самоактуалізацією і посередництвом такої своєрідної інтеракції пізнають себе, свої схильності, свій емоційний та ціннісно-орієнтаційний світ (ноєми своєї свідомості). Коротко кажучи, у своїх емпатійних відгуках на художні образи суб’єкт втішається (“куражить”) своїм живим духом, спроможністю своєї духовності. *Вочевидь ключовий зміст цього мотиваційного комплексу художньо-естетичної діяльності споріднений із мотивацією гри та ігрового змісту інших видів діяльності.*

Свого часу нами розроблена та апробована в освітньому процесі ігрова розвивальна методика вивчення предметів естетичного циклу, яка засновується на автентично емпатійному пізнанні художніх творів учнями [9, с. 82-116]. Вона виявилась цілком придатною і в опануванні ними історії та християнської моралі, що засвідчило правильність принципу автентичного особистісного пізнання цих предметів, який висували і намагались реалізувати видатні мислителі – Т. Карлейль, М. О. Бердяєв, В. В. Розанов. До прикладу, нещодавно креативний пастир-психолог ознайомився з

цією методикою і запитав у мене як автора: “Чи є якийсь ігровий психологічний зміст у вірі в Бога? Якщо є, то як його можна використовувати?”

Напевне, що відповідь слід шукати в людській мотивації. Численні дослідження мотивації релігійної віри, у засновку якої перебуває віра в Бога, проведені у різний час в багатьох країнах світу, переконали, що мотиваційною матрицею усіх різновидів її є прагнення компенсувати обмежені можливості людини. Будь-який чинник будь-якого різновиду чи прояву релігійної віри, окрім суто зовнішніх – “на показ”, “*extrinsic*” [10, с. 65-66], – продукується з цієї матриці. Це означає, що кожна людина може опинитись у складних, проблемних життєвих обставинах, які реально загрожують їй і/або її рідним, близьким втратою прав і свобод, соціального статусу, майна, здоров’я, самого життя чи вже спричинили такі руйнації, і вона *не може дати тому ради за допомогою наявних у неї засобів*. Усвідомлення своєї неспроможності ефективно протидіяти загрозам таких руйнацій будь-кого тривожить, лякає. Потерпання від них зумовлює фрустрований стан психіки (відчай, розпач), емоційним стрижнем якого є тривога й страх, що скеровує переважну більшість людей до релігії, спонукає шукати, просити заступництва, допомоги, порятунку в Бога та інших надприродних істот (Матері Божої, ангелів, святих). Як писав Б. Спіноза: “Люди нерідко потрапляють у настільки складне становище, що не можуть скласти собі ніякого плану, а відтак опиняються у стані жалюгідного хитання між надією та страхом. У такому стані, принаймні переважна більшість із нас, схильна повірити в що завгодно, якщо воно дає хоч якусь надію і цим полегшує напруження страху й тривоги”. З. Фройд образно назвав релігію “страхосховищем” [Там само, с. 24-48].

Найбільш істотна відмінність (*differentia specific*) релігійної віри від нерелігійної полягає в тому, що істинність, правдивість, достовірність, правильність її змісту жодними “земними” (науковими та/чи емпірично-практичними) засобами довести, як і спростувати, неможливо, тому що в її змісті йдеться не про матеріальний світ природної зумовленості і причинності, а про трансцендентне (надприродне). Трансцендентне, якщо воно справді існує, влаштоване, організоване радикально інакше, ніж природне, земне. А от як саме, людям знати не дано – людський розум, інтелект неспроможний здійснювати дослід-

ницькі розвідки теренів надприродного. Люди можуть знати про нього лише те, що воно само “каже” нам про себе – виявляє себе у приступних для людського сприймання й розуміння формах: Богоявленнях (поява надприродного у вигляді різних зображень); Боговтіленнях (його входження в матеріально-тілесні форми і перебування в них, до прикладу, – Бога у матеріальному, земному тілі Ісуса Христа); одкровеннях (істини, які, згідно з релігійними віровченнями, відкриті людям Богом за посередництва ангелів, пророків, святих у вигляді настанов, заповідей, оповідей і т. ін.); чудесах (надзвичайних явищах, котрі неможливо пояснити інакше, ніж як прояви надприродних сил, тому що вони не вкладаються у рамки наявних у людства знань про наш матеріальний світ природної причинності).

Людська уява, звісно, вигадала про надприродне багато чого – фантазії, мрії, гіпотези про трансцендентне, інтегральним уособленням (персоніфікацією) якого є Бог. Тому в кожній особі є вибір: або вірити в Нього, або не вірити.

З цього випливає, що перше подібне у грі та релігійній вірі – *удавані (уявні) ситуації*. Будь-яке релігійно-культове дійство (від тихої індивідуальної молитви до урочистих і пишних святкових служб у соборах) є награною ситуацією у тому розумінні, що учасники вірять, що посередництвом його засобів вони спілкуються з Богом, іншими надприродними істотами, привертають їх доброзичливу, співчутливу увагу й тому здатні щиро розповісти про свої проблеми, попросити допомоги й розраховувати на неї [10, с. 139-169]. Це спілкування удаване, уявне в тому сенсі, що Бог та інші надприродні істоти зазвичай не вступають з людьми у прямий контакт. Отож не гарантовано у вимірі наших земних реалій та аргументів, що вони чують суб’єктів релігійно-культурних дійств і прислухаються до них. Іншими словами, люди вірять, що їхнє фактично удаване спілкування з надприродним дійсно є спілкуванням з ним. *Підкреслимо, ці міркування жодним чином не ставлять під сумнів існування Бога та інших надприродних істот і їх співчутливу турботу про нас, людей, засновану на безмежній любові!* Друге подібне – обов’язкові умовності – суто ритуальні та суто ігрові правила проведення й поводження, дотримання процедури. Третє – позитивне емоційне забарвлення. Щира молитва, участь у богослужінні, сповнені вірою, що Бог, Матінка Божа, ангели, святі чують і врятовують

тебе, допоможуть тобі, спричиняє послаблення негативно забарвлених, гнітючих переживань і стимулює натомість позитивно забарвлені – втішні, світлі, оптимістичні, стеничні, інтегровані у приємному заспокоєнні. Видатний знавець психології релігії В. Джемс вбачав у такому перетворенні, катарсисі найістотнішу психологічну сутність усіх релігій [10, с. 157-160]. “Хорообрість – це страх, який помолвився”, – стверджує англо-саксонська народна мудрість.

Однак, на нашу думку, це уподібнення гри та релігії – наразі, суто теоретичне в тому сенсі, що воно не відкриває ще якогось додаткового духовно-розвивального та психокорекційно-терапевтичного потенціалу релігійних способів і засобів пастирської та екзистенційної психологічної допомоги, звісно, попри відомі [10, с. 82-97].

Завершимо це повідомлення згадкою про комп’ютерні ігри та залежність від них, що є серйозною психолого-педагогічною і клінічно-психологічною проблемою. Спроба окреслити психологічну сутність цієї проблеми буде репрезентована у наступній розвідці автора у зв’язку з психічним розвитком дитини у процесі спілкування та гри (комунікативної та ігрової діяльності).

ВИСНОВКИ

1. Сутнісні психологічні властивості будь-якої діяльності полягають у її мотивації – в тих потребах, які суб’єкт задовольняє за її допомогою, у тих цілях, котрі скеровують його до неї як до засобу їх досягнення.

2. Основою мотивації ігрової діяльності є позитивно забарвлені емоційні переживання, які виникають у суб’єкта у її процесі: втіха від захоплюючого заповзяття, азарту, піднесення, наснаги тощо. Та й до власне гри головню спонукає бажання грати задля таких переживань, хоча інколи і для здобуття за її допомогою чогось для споживання чи використання. Гра як така, “у чистому вигляді”, не належить ні майбутньому, ні минулому, а лише теперішньому – самому своєму перебігу “тут і тепер”. Однак така мотиваційна основа притаманна не лише грі, а й деяким іншим видам діяльності – спілкуванню, художньо-естетичному сприйманню та ін.

3. Так звані ігрові засоби, якими послуговуються інші види діяльності, виразно поділяються на два основні типи: 1) навчально-розвивальні (тренувальні, рольові, ділові

тощо); 2) психокорекційні. У суб'єкта, котрий прагне ефективно використати такі засоби, має домінувати мотивація, що відповідає їх призначенню. Отож вони “належать майбутньому” в тому сенсі, що їх основна мета – якийсь неігровий результат, а розвивальний, корекційно-лікувальний тощо, а другі – ще й минулому, якщо вони мають допомогти їх учасникам позбутись наслідків патогенних впливів у минулому. Загалом за критерієм мотивації ці “ігрові” засоби не належать до суто ігрових.

4. *Differentia specific* ігрової діяльності – це створення її агентом чи агентами виключно ігрових удаваних ситуацій. Саме ця властивість є змістовою, предикатно-дискурсною основою денотату терміна “гра”. Саме від “удаваності”, награності джерелять ті конотатні значення його та інші уподібнення й асоціювання, зокрема й поверхові, які створюють дефініційний релятивізм у семантичному полі ігрової діяльності.

5. Необхідною умовою та істотною складовою ігрових (удаваних) штучних, лицемірних, несправжніх, прикидних тощо ситуацій є правила, які забезпечують ігровий лад, відхилення від цього ладу псуєть і знецінюєть гру. Як і табу та імперативи усіх форм нормативної регуляції (права, моралі, традицій), ігрові правила не дозволяють, примушують, вимагають вольового самообмеження. Імперативні обмеження (заборони та примушування), зазвичай, не стимулюють позитивно забарвлених емоційних реакцій. А обмеження своєї свободи правилами гри суб'єкт приймає добровільно та із задоволенням і втіхою дотримується їх, тому що *ігрові обмеження – це умови, спеціально створені для “куражу”* – випробування й демонстрації суб'єктом самому собі та іншим своїх психічних і фізичних здатностей, спроможностей (кмітливості, спритності, швидкості й точності реакцій та ін.)

6. У процесі правдивої гри “вирують” життєві сили, ресурси та енергії суб'єкта й він натхненно захоплюється, втішається, пишається цією “грою”, особливо тоді, коли ігрове випробування успішне, то і його гра вражає майстерністю, красою, викликає захват у значущих для нього осіб і груп. У грі дитинчат, і дорослих тварин, як і в іграх людей, “грають” життєвий вогонь, духовні джерела, пристрасть, які тішать їх. Тому научіння (набування індивідуального досвіду) в процесі гри “в собі”, відбувається не внаслідок пошукових дій (спроб і помилок чи інсайту) у внутрішніх проблемних ситуаціях, а є її “надлишковим”, додатковим продуктом.

7. Основний психологічний зміст ігрової діяльності – це суб'єктне творення удаваних забавних ситуацій та обов'язкових правил поведіння в них, у яких гравці можуть випробувати і продемонструвати свої психічні та/або фізичні спроможності, здібності, переваги, що викликає в них захоплення, наснагу, натхнення, втіху (можливість бадьоритися грою своїх вітальних сил), а відтак вони добровільно прагнуть брати участь у тих іграх, котрі приносять їм такі стани й переживання. Саме в цьому сенсі гра належить теперішньому, “самій собі” у цьому мить “тут і тепер”. Суб'єкти ігрової діяльності здебільшого не рефлексують і не усвідомлюють цю мотивацію. Воднораз розваги, у яких немає таких випробувань і демонстрацій, а тільки *ілінх* (англ. – запаморочення), коли перехоплює дух від “екстремальних” відчуттів та емоцій тощо, – це не суто ігри, а власне розваги, не удавані, а запаморочливі ситуації. Тому науковці слушно розмежовують ігри та розваги, як і забави та забавні ситуації.

8. Відтак феномен, який містить ігровий зміст інших видів діяльності, доречно назвати “імітуванням”, “удаванням” типових проблемних ситуацій, яке створює умови, сприятливі щодо “куражу” суб'єкта – його піднесення, наснаги, втіхи від своєї здатності ефективно діяти в таких ситуаціях, захоплюючий інтерес і радість від ефективного прояву своїх здібностей, вдоволення від себе спроможного.

9. З цих висновків випливає, що власне гра та ігровий зміст інших видів діяльності мають помітний розвивально-освітній потенціал. Адже ефективність опанування суб'єктом знаннями, вміннями, навичками та поглиблення і вдосконалення їх суттєво і домірно залежать від емоційного забарвлення цих процесів: чим більший інтерес, приємно піднесена наснага вони в нього викликають, тим більша їх ефективність, продуктивність. Воднораз зацікавленість суб'єкта собою, своїми спроможностями, здібностями, що стимулюється грою та діяльністю з ігровим психологічним змістом, закономірно стимулює зростання його цікавості до того, що пов'язане з предметом такої захоплюючої гри, а відтак “смаку”, любові до життя загалом.

10. На ігровому розвивально-освітньому потенціалі базуються тренувально-навчальні методи, зокрема ділові та рольові ігри. Історично першими серед таких методів були вчення-маневри військових, фахівців усіх ви-

дів діяльності в особливих умовах. У розвинутих країнах світу з'являються і набувають поширення ділові та ролеві ігри для менеджерів, дипломатів, політиків, комерсантів, юристів. Їх призначення – набування, вдосконалення, розвиток професійних знань, умінь, компетенцій. Ігрові психокорекційні та психотерапевтичні методики також мають вабити й захоплювати своїм ігровим змістом, а у суб'єкта, котрий прагне ефективно скористатись ними, породжувати мотивацію, яка відповідає їх призначенню – допомагати позбутись наслідків психічних травм, яких він зазнав, чи “розгальмувати” й стимулювати у його психіці позитивні, колись загальмовані властивості. Втіха, вдоволення, радісне піднесення суб'єкта від такого самоочищення, самооновлення – психологічне підґрунтя ігрового змісту цих методик.

11. Розвиток індустрії шоу декого непокоїть: мовляв, власне гра зникає, адже люди поділяються на гравців-професіоналів, для яких вона є рутинною працею, і пасивних глядачів, котрі деградують. Але, по-перше, гравець-професіонал може і має демонструвати автентично привабливу, креативну гру, самоактуалізацію. По-друге, активне споглядання ігрових видовищ – вболівання, співпереживання – спричиняє певний позитивний вплив на психіку суб'єкта. Активний вболівальник ідентифікується з гравцями, за яких вболіває, згідно з принципом: “Ти досконалий, а я – частина тебе”, що є психорегулятивним ефектом саногенного характеру. По-третє, активне емоційно насичене сприймання ігрових видовищ, милування красою гри розвиває естетичну чутливість, яка є істотною складовою “смаку”, любові до життя, як і участь в ній у ролі зацікавленого гравця.

12. Гра розвиває естетичну чутливість – здатність сприймати красу і тішитись нею завдяки й посередництвом ладу, порядку, довершеності, “чарівності”, ритму, гармонії та іншим естетичним упредметненням. Скажімо, Ф. Шіллер вважав грою все те, що не містить ні зовнішнього, ні внутрішнього примушування і вбачав цю властивість у мистецтві – творенні та сприйманні художніх творів, що слушно назвати художньо-естетичною діяльністю. Мовляв, основою мотивації цих процесів є найзаповітніше прагнення людини – досягти свободи духу, звільнення, бодай тимчасово-віртуального, від сковуючих його природних та суспільних “кайданів”. Відтак особа поринає у віртуальну свободу духу в

процесі і творення, і сприймання мистецтва, що тішить і вабить її вже самим перебігом. Притім вона може або, як у власне грі, не переслідувати жодних інших цілей, або спонукається мотивами заробітку й самоствердження (творення) чи пізнавально-розвивальними (сприймання) спонуками. Але, незалежно від цих особливостей мотивації, і митці, і суб'єкти художньо-естетичного сприймання доброхітно, із власного бажання, зумовленого цікавістю, захопленням, поринають у вигадані події, уявні, “удавані” ситуації, емпатійно ідентифікуються (вболівають, співчутливо співпереживають) з іншими суб'єктами цих подій та ситуацій – з їх прагненням свободи духу, боротьбою за неї зі своїми “рабськими” інстинктами та соціальними залежностями тощо – і посередництвом такої своєрідної інтеракції пізнають себе, свій емоційний та ціннісно-смысловий світ. Отож у своїх емпатійних відгуках на художні образи суб'єкт втішається своїм живим духом, спроможністю своєї духовності. Напевне, що цей базовий зміст мотивації художньо-естетичної діяльності семантично споріднений з мотивацією гри.

13. У гри й релігії є подібні властивості: удавані ситуації, обов'язкові умовності, позитивне емоційне забарвлення процесу діяльності. Однак, на нашу думку, це уподібнення гри та релігії наразі суто теоретичне, себто у тому сенсі, що воно не відкриває ще якогось додаткового духовно-розвивального, психокорекційного і психотерапевтичного потенціалу релігійних способів і засобів пастирської та екзистенційної психологічної допомоги, попри відомі ресурси ігрового практикування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва: Художественная литература, 1965. 527 с.
2. Витгенштейн Л. Философские работы: монография. В 2 ч. Москва: “Гнозис”, 1994. Ч. 1. 612 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва: Просвещение, 1981-1984. Т. 4., 1984. 432 с.
4. Гейзинга Й. Homo Ludens. Київ: “Основи”, 1994. 250 с.
5. Гра та ігри. *Кур'єр ЮНЕСКО*, 1991. 51 с.
6. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
7. Москалець В. Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство*. 2012. № 4. С. 66-78.
8. Москалець В. П. Зоопсихологія і порівняльна психологія: підручник. Київ: “Центр учбової

літератури”, 2014. 200 с.

9. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 117 с.

10. Москалець В. П. Психологія релігії: підручник. Київ: “КНТ”, 2019. 220 с.

11. Москалець В. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 35-51. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>

12. Фурман А.В. Методологічне обґрунтування циклічно-вчинкової типології ігор. *Вітакультурний млин*. 2014. Модуль 16. С. 4-14.

13. Фурман А.В. Теоретична модель гри як учинення. *Наука і освіта*. 2014. №5/СХХІІ. С. 95-104.

14. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

15. Фурман А.В., Шандрук С.К. Сутність гри як учинення: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 120 с.

16. Хайрулін О.М. Каскад ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта. *Психологія і суспільство*. 2019. №2. С. 66-97. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.066>

17. Хайрулін О.М. Психологічні виміри ігрового моделювання у військовій справі. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 83-108. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.083>

18. Шіллер Ф. Естетика. Київ: Мистецтво, 1974. 360 с.

19. Щедровицький Г.П. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації і метод розвитку колективної мислєдіяльності. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29-39.

20. Caua R. Les jeux et les homes. Paris: Gallimare, 1958. 257 с.

REFERENCES

1. Bahtin, M. M. (1965). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovyia i Rennansa [The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance]*. Moscow: Hudozhestvennaya literatura [in Russian].

2. Vitgenshteyn, L. (1994). *Filosofskie raboty [Philosophical work]*. Vol. 1. Moscow: «Gnozis» [in Russian].

3. Vygotskiy, L. S. (1984). *Sobranie sochineniy [Collected Works]*. Vol. 4. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

4. Gezyng, Y. (1994). *Homo Ludens*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

5. Gra ta igri [Game and play]. (1991). Kurer YUNESKO [in Ukrainian].

6. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

7. Moskalets, V. (2012). *Vydy diialnosti z pozytsii subiektynoho pidkhotu v psykholohii [Types of activity from the standpoint of the subject approach in psychology]*. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 66–78 [in Ukrainian].

8. Moskalets, V. P. (2014). *Zoopsykhologhiia i porivnialna psykhologhiia [Zoopsychology and comparative psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

9. Moskalets, V. P. (1994). *Psykhologhiichne obruntu-vannia ukrainskoi natsionalnoi shkoly [Psychological education of Ukrainian national schools]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

10. Moskalets, V. P. (2019). *Psykhologhiia relihii [Psychology of Religion]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

11. Moskalets, V. (2019). *Funktsionalno-psykhologhiichna sutnist svidomosti yak ramkovoї umovy piznannia, metodolohuvannia, viry, myslennia, diialnosti [Functional and psychological essence of consciousness as a framework condition for cognition, methodology, faith, thinking, activity]*. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 35–51. DOI: doi.org/10.35774/pis2019.01.035 [in Ukrainian].

12. Furman, A. V. (2014). *Metodolohichne obruntu-vannia tsyklichno-vchynkovoї typolohii ihor [Methodological substantiation of cyclic-action typology of games]*. *Vitakulturnyi mlyn – Vitacultural mill*, Vol. 16, 4–14 [in Ukrainian].

13. Furman, A. V. (2014). *Teoretychna model hry yak uchynennia [Theoretical model of the game as an act]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 95–104 [in Ukrainian].

14. Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2014). *Orhanizatsiino-diialnisni ihry u vyshchii shkoli [Organizational and activity games in high school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Furman, A. V. & Shandruk, S. K. (2014). *Sutnist hry yak uchynennia [The essence of the game as a deed]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

16. Khairulin, O. M. (2019). *Kaskad ihrovoho mode-liuvannia zhyttiediialnosti subiektu [The cascade of game modeling of the subject's life]*. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 2, 66–97. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.066> [in Ukrainian].

17. Khairulin, O. M. (2018). *Psykhologhiichni vymiry ihrovoho modeliuвання u viiskovii spravi [Psychological dimensions of game modeling in military affairs]*. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1–2, 83–108. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.083> [in Ukrainian].

18. Shiller, F. (1974). *Estetyka [Aesthetics]*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

19. Shchedrovitsky, H. P. (2005). *Orhanizatsiino-diialnisna hra yak nova forma orhanizatsii i metod rozvytku kolektyvnoi myslediialnosti. Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 29–39 [in Ukrainian].

20. Caua R. (1958). *Les jeux et les homes*. Paris: Gallimare [in French].

АНОТАЦІЯ

Москалець Віктор Петрович.

Психологія гри та ігрового змісту інших видів діяльності.

Сутнісні психологічні властивості будь-якої діяльності полягають у її мотивації й відтак у тих цілях, котрі скеровують суб'єкта до неї як до засобу їх досягнення. Основу мотивації ігрової діяльності (гри у

“чистому” вигляді) становлять позитивно забарвлені емоційні переживання, які актуально виникають в особи (втіха від азарту, духовного піднесення та ін.). Здобування і використання матеріальних благ та/чи соціальних переваг не постають її визначальними мотивами. Та й гра не належить ні майбутньому, ні минулому, а лише теперішньому – самому своєму перебігу “тут і тепер”. Однак таке мотиваційне уза-садження притаманне не тільки грі, а й деяким іншим видам діяльності. Так звані ігрові засоби, якими послуговуються інші діяльності, поділяються на два типи – навчально-розвивальні (тренувальні, рольові, ділові тощо) і психокорекційні. У суб’єкта, котрий прагне ефективно використати такі засоби, має до-мінувати мотивація, що відповідає їх призначенню. *Differentia specific* ігрової діяльності – це створення суто ігрових удаваних ситуацій. Саме ця властивість є предикатно-дискурсною підставою денотату терміна “гра”. Саме від “удаваності” утворюють ті конотатні значення його та інші асоціювання, котрі створюють дефініційний релятивізм у семантичному полі ігрової діяльності. Примітною умовою розігруваних ситуацій є правила, які забезпечують ігровий лад, тоді як відхилення від цього ладу псує і знецінює гру. Як і табу та імперативи усіх форм нормативної регуляції, ігрові правила не дозволяють, а вимагають самообмеження, котре не стимулює позитивно за-барвлених емоційних реакцій, тому що лімітує свободу дій. Однак суб’єкт приймає ці правила добровільно та із задоволенням дотримується їх, переживаючи “кураж” і демонструючи свої психічні і фізичні здатності (кмітливість, спритність та ін.), особливо, коли його гра вражає майстерністю, красою, викликає захоплення. Зауважується, що запаморочливі і забавні ситуації – це сутнісно не ігри, а чисто розваги. Стверджується, що власне гра та ігровий зміст інших видів діяльності містять доволі помітний розвивально-освітній потенціал, сприяючи успішному опануванню особою знаннями, уміннями, навичками, компетенціями. Передусім мовиться про такі методи навчання, як ділові та рольові ігри, навчання-маневри військових, діяльність фахівців в особливих умовах. Водночас ігрові психокорекційні методи, захоплюючи кожного учасника своїм ігровим змістом, призначені допомогти йому позбутися наслідків психічних травм, яких він зазнав на життєвому шляху, або “розгальмувати” у його психіці позитивні, проте пригнічені, загальмовані, властивості. Тому втіха, задоволення від такого самоочищення – це психологічне наповнення ігрового змісту цих методик. Крім того, доводиться, що гра розвиває естетичну чутливість – здатність сприймати красу і втішатися нею завдяки й посередництвом ладу, порядку, гармонії та іншим естетичним якостям. Відтак гра – це не тільки відсутність внутрішнього примусу, а й свобода духу, вивільнення психічної енергії. Скажімо, суб’єкт поринає у віртуальну свободу духу і під час творення, і у ситуації сприймання мистецтва, що тішить і вабить його вже самим цим процесом. У будь-якому разі в емпатійних відгуках на художні образи особа звеселяється (“куражиться”) своїм живим духом, спроможністю своєї духовності. Цей базовий зміст мотивації художньо-естетичної діяльності семантично споріднений з мотивацією гри. Аргументується, що у

гри й релігії є подібні властивості: удавані ситуації, обов’язкові умовності, позитивне емоційне забарвлення процесу діяння. Однак це уподібнення – результат суто теоретичного осмислення, тоді як повна картина буттєвості гри є набагато складнішою.

Ключові слова: суб’єкт, гра, ігрова діяльність, мотивація ігрової діяльності, удавані ситуації, ігровий зміст діяльності, ігрові навчально-розвивальні засоби, ігрові психокорекційні засоби, художньо-естетична діяльність; релігійні умовності.

ANNOTATION

Viktor Moskalets.

Psychology of the game and game content of other activities.

The essential psychological properties of any activity are in its motivation and, consequently, in the goals that direct the subject to it as to a means of achieving them. The core of game activity motivation (game) are positively colored emotional experiences that actually arise in a person (consolation from excitement, spiritual uplift, etc.). Acquisition and use of material goods and / or social benefits do not appear to be its defining motives. And the game does not belong to the future or the past, but only to the present – to its very own course “here and now”. However, such motivational foundation is inherent not only to the game, but also to some other activities. The so-called game means used by other activities are divided into two types – educational-developmental (training, role, business, etc.) and psycho-correctional. In a subject who seeks to use such means effectively should dominate a motivation that corresponds to their purpose. *Differentia specific* of game activity is a creation of purely game pretended situations. Namely, this property is the predicate-discourse basis of the denotation of the term “game”. It is from “pretendness” that those connotative meanings of it and other associations are formed, which create definitive relativism in the semantic field of game activity. A notable condition of the played situations are the rules that provide the game order, while deviations from this order spoil and devalue the game. Like taboos and imperatives of all forms of regulation, the rules of the game do not allow and require self-restraint, which does not stimulate positively colored emotional reactions, because they limit the freedom of action. However, the subject accepts these rules voluntarily and gladly follows them, experiencing “courage” and demonstrating his mental and physical abilities (intelligence, agility, etc.), especially when his game impresses with skill, beauty, and admiration. It is noted that dizzying and amusing situations are essentially not games, but actually entertainment. It is claimed that the game itself and the game content of other activities contain a very noticeable developmental-educational potential, contributing to the successful mastering knowledge, skills, abilities and competencies by a person. First of all, we talk about such teaching methods as business and role-playing games, military training maneuvers, the specialists’ activity in special conditions. At the same time, game psycho-correctional methods, captivating each participant with their game content are designed to help him get rid of the consequences of mental traumas he suffered in life, or “slow down” in his psyche positive, but depressed, inhibited, properties. Therefore,

the consolation, the pleasure of such self-purification is the psychological filling of the game content of these techniques. In addition, it is proved that the game develops aesthetic sensitivity – the ability to perceive beauty and enjoy it through the mediation of system, order, harmony and other aesthetic properties. Thus, the game is not only the absence of internal coercion, but also freedom of spirit, the release of mental energy. For example, the subject is immersed into virtual freedom of spirit both during creation and in the situation of perception of art, which pleases and attracts him by this very process. Anyway, a person is amused (“encouraged”) by his living spirit, the ability of his spirituality in empathic responses to artistic images. This basic content of motivation of artistic-aesthetic activity is semantically related to the game motivation. It is argued that the game and religion have similar properties:

pretended situations, obligatory conditionalities, positive emotional coloring of the action process. However, this assimilation is the result of a purely theoretical understanding, while the full picture of the existence of the game is much more complex.

Key words: *subject, game, game activity, motivation of game activity, pretended situations, game content of activity, game educational-developmental means, game psychocorrectional means, artistic-aesthetic activity; religious conditionality.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Панок В.Г.,
д. психол. н., проф. Шандрюк С.К.**

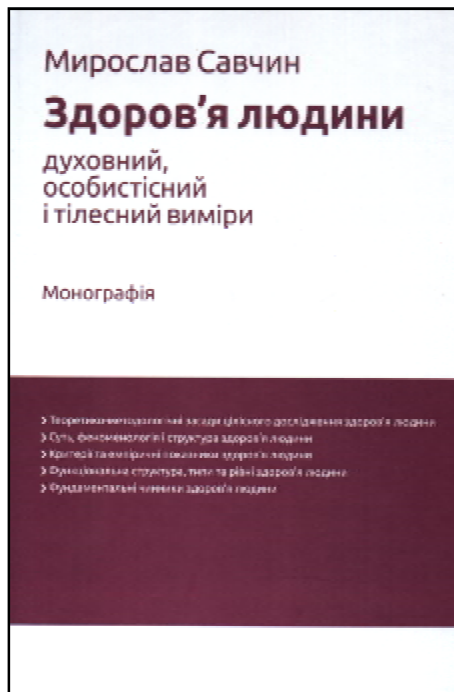
Надійшла до редакції 15.01.2020.

Підписана до друку 30.01.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П. Психологія гри та ігрового змісту інших видів діяльності. Психологія і суспільство. 2020. №2. С.71–88. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.071>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Савчин М.

Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія. Дрогобич : ПП “ПОСВІТ”, 2019. 232 с.

У монографії представлено результати цілісного дослідження здоров'я людини як основної характеристики потенціалу та надійності життєдіяльності, індивідуальної цінності та суспільного капіталу. Методологічно обґрунтовано доцільність виокремлення у структурі здоров'я духовного, морального, соціального, психічного, психологічного і тілесного складників, розкрито їх сутність, критерії та емпіричні показники, зв'язки між ними, з'ясовано стратегії ставлення до здоров'я, його типи та рівні, визначено принципи та завдання поліпшення.

Адресована фахівцям у галузі охорони здоров'я, психології; буде корисна всім, хто зацікавлений у зміцненні здоров'я власного і суспільного.

Володимир ШАФРАНСЬКИЙ

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ І ЙОГО ПОНЯТІЙНА РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Volodymyr SHAFRANSKYI

CREATIVITY AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON AND ITS CONCEPTUAL REINTERPRETATION

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.089>

УДК: 159.954

Постановка суспільної проблеми. Інтенсивні соціально-економічні зміни, пов'язані із переорієнтацією на ринкові відносини, виходом на світовий ринок і прискореним розвитком певних галузей економіки в Україні, а також культурне відродження країни, гуманізація суспільного загалу в актуальне завдання підготовки кваліфікованих кадрів нового типу, які професійно компетентні й уміють ефективно й творчо розв'язувати поставлені завдання. Активізація творчих можливостей, суб'єктивного потенціалу забезпечує повноцінну соціальну реалізацію особистості, що прискорює культурно-економічний прогрес суспільства, підвищує рівень життя його громадян. А це також багато в чому залежить не тільки від отриманих знань, норм, умінь, навичок і цінностей, а й від компетентнісних рис-якостей особистості, які більше відповідають розумінню сучасних стратегічних і тактичних цілей освіти. Сьогодні, як ніколи, потрібно переосмислити роль вищої освіти у підготовці фахівців нової генерації. Одним зі шляхів тут є проектування і реальне запровадження *креативної освіти*, яка передбачає високу творчу активність усіх її учасників та їхню особисту участь у різномасштабних дослідженнях, якими досягається добування нового знання [1; 21; 28].

Аналіз останніх досліджень та публікацій із даної тематики. Питання феномену творчості (креативності) та його природи, форму-

ванню і прояву творчих здібностей, їх діагностиці присвячено багато досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених-психологів (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Д.Б. Богоявленська, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, Д.Б. Ельконін, Н.К. Енгельмейер, Г.С. Костюк, В.В. Клименко, О.М. Матюшкін, В.О. Моляко, О.Л. Музика, К.К. Платонов, Я.О. Пономарьов, С.Ф. Рибалко, В.А. Ромеєць, С.Л. Рубінштейн, Р. Стернберг, Б.М. Теплов, Е.П. Торранс, С.К. Шандрук та ін. Окремі автори змістовно ототожнюють творчу активність з креативністю. Водночас існує багато понять і визначень креативності, хоча всі вони пов'язані з обдарованістю і творчими здібностями. Найочевидніше, що *креативність* – це інтегральна особистісна риса, яка уможливорює реалізацію здатності особи швидко та нестандартно розв'язувати інтелектуальні задачі і завдання. Здебільшого психологи-дослідники виділяють чотири вектори витлумачення креативності – як продукту, процесу, здатності і як якості особистості. У межах першого напрямку креативність прирівнюється до продуктивного мислення, інтелекту чи розуму. У форматі другого вона розглядається як творча спроможність мислення, його процесна і динамічна характеристика. В аналітичних рамках третього має місце розширене тлумачення креативності, тобто не лише як мисленневої спроможності, а й як підсистеми-

здатності інтелекту. В лоні четвертого виміру вона становить головну рису високорозвиненої особистості.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Проблема розвитку творчих здібностей потребує з'ясування поняттєвого горизонту термінів “творчість” і “креативність”. Творчість – це передусім процес відшукування чи добування чогось нового, оригінального, а креативність – творчий потенціал як внутрішній ресурс людини, як її власне творчі здібності. Невіршеним залишається питання про те, чи є креативність компонентом розумової та інших видів здатності, чи її варто розглядати як самостійний особливий вид розумового або психодуховного обдарування. Варто з'ясувати різноманітні підходи до визначення креативності, її параметри, ознаки та форми, а також визначити зовнішні та внутрішні умови оптимізації творчої активності майбутніх працівників соціономічних професій.

Формулювання цілей статті. *Метою дослідження* є теоретичне обґрунтування концептуальних засад дослідження феномену креативності та його природи і формовиявів. Це передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати сутність і феноменологію креативності у працях вітчизняних і зарубіжних психологів; 2) визначити зміст та обсяг категорійного поняття “креативність”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Креативність є ключовим фактором досягнення успіху в різних царинах діяльності. Тому дослідження складних питань розвитку креативності – надзвичайно актуальне завдання для усіх сфер життєактивності суспільства – від філософії, психології, мистецтва, до прикладних аспектів технічного виробництва, що пов'язані з науково-технічним прогресом та знанневою революцією.

Під креативністю (лат. *creatio* – створення) психологи розуміють здатність особи породжувати незвичні ідеї, уникати традиційних схем мислення, оперативнo й найкращим чином розв'язувати проблемні ситуації [4; 5; 20]. Раніше в науковому дискурсі широко використовувався термін “творчі здібності” [7-10; 22; 24 та ін.]. Однак, починаючи із останньої чверті ХХ століття, він почав витіснятися мовним запозиченням з англійської мови “creative”. Цей термін дійсно має специфічне сутнісне наповнення. Так, він позначає творчу активність особи, котра не лише продукує ідеї,

а й доводить їх до конкретного практичного втілення. Креативність є однією із упредметнень генетичної психології творчості В.А. Роменця [14; 15]. Він розглядає засновки, стадії і загальну природу творчого процесу, вчинок і моральну творчість, а також основи психологічної теорії творчості (екзистенційну, психоаналітичну, бісоціаційну напрямки). Отож креативність більшою чи меншою мірою продуктивна й об'єктивується у життєвих ситуаціях, де породжує щось нове, незвичайне, оригінальне в умовах цілковитої відсутності шаблонів та алгоритмів мислення. Постійне унаявлення креативності й указує на те, що вона є особистісно значущою, соціогенною рисою якості, яка допомагає життєздійсненню самої людини. До її найважливіших ознак науковці також відносять індивідуальні та особистісні характеристики особи, а саме творче мислення, високорозвинену уяву, естетичне світосприйняття, відкритість новому життєвому досвіду, незалежність, гнучкість, динамічність, оригінальність, самотність та ін.

Водночас окремі автори трактують креативність як властивість, котра дає змогу дивитись на речі більш предметно, опрацьовуючи альтернативний підхід й актуалізуючи справжній інтерес, створювати ті моменти, які урізноманітнюють і перетворюють наше повсякденне життя на більш вартісне: потяг до створення, впровадження інновацій, медитації в творчому процесі, продукування чогось нового, що є великою частиною того, що робить нас людьми. Та найголовніше тут те, що креативність потрібна для майбутнього нашої країни, а, можливо, й світу в цілому.

Загалом існує багато понятійних інтерпретацій і смислових визначень креативності, хоча очевидно, що всі вони більшою чи меншою мірою пов'язані з обдарованістю і творчими здібностями людини [25; 27; 28; 30]. Переважно креативність відносять до розумової сфери, що охоплює ідеї, знання, смисли, концепти й у цілому будь-які інтелектуальні продукти, які є унікальними і новими. Водночас креативність характеризує окремий аспект, рівень чи сторону творчої обдарованості, загальної здатності особи до творчості, що через оригінальну діяльність і продуктивне вчинення становить відносно стійку характеристику особистості. Інакше кажучи, креативність – це удіяльні творчі можливості людини, котрі потенційно проявляються як у пізнавальній діяльності, так і в практико зорієнтованій. Як самодостатній чинник обдарованості вона рідко

відображається в тестах інтелекту та академічних досягненнях особи, тому що сутнісно становить її здатність виходити за рамки соціальних норм і традиційних форм та способів поведінки й невимушено продукувати нові ідеї, розв'язки та моделі вчинення. Тому “саме феномен учинку задовольняє критерії визначення осередку психічного, бо здатний “зняти” в собі і “породити” із себе основні суперечності, що утворюють рушійну силу розвитку системи психіки” [15].

Креативності, котра формує особистість людини через вияв її неповторної індивідуальності, підтвердження власних творчих здібностей, що відображають намагання й очікування самої людини, найпотаємніші її думки, велич духу та її неповторного Я, присвячено низку праць видатного українського мислителя-психолога В.А. Роменця [14; 15 та ін.]. Зокрема, він каже, що “справжня оригінальність, по-перше, виявляється у своєрідному погляді на об'єкт, по-друге, у відтворенні цього об'єкта відповідно до його власної природи. Рівні оригінальності утворюються на основі: 1. Констатації об'єкта в його власній природі і суті без вкладання суб'єктивності. 2. Виходу інтерпретації за межі самого предмета з вип'яченням емоційності, з більшим розкриттям самого суб'єкта, ніж об'єкта, коли об'єкт стає лише приводом для самовираження. 3. Натхненної оригінальності, яка поєднує природу об'єктивного предмета у його цілісності та обирає своєрідний погляд на цей предмет, так що розкривається сама суб'єктивність через цей предмет. Тому остання здійснює змістовне відтворення дійсності. Визначенням рівня оригінальності можна завершити коло дослідження загальних здібностей до наукової творчості студентів” [14, с.215].

У будь-якому разі наукові напрацювання академіка Роменця вказують, що термін “креативність”, будучи суто психологічним, є значно вужчим за обсягом від категорійного поняття “творчість”, яке є епістемним утворенням філософсько-психологічного формату. Ось чому творчість окремі дослідники трактують як “духовну діяльність”, яка створює оригінальні цінності, або як процес створення, відкриття нового, що раніше для певного конкретного суб'єкта було невідомим [2; 6; 10; 26 та ін.].

Творчість залежить від особистісних якостей людини, її світогляду, стилю мислення, ідеального світу життя свідомості, культурного виховання, бажання досліджувати таємниці навколишнього світу й натхненно здійснювати

самопізнання. Вона притаманна кожній людині, але не всі про це знають і не всі можуть розвивати свої таланти (чи то через матеріальні чинники, чи через внутрішньоособистісні загати – комплекси, страхи, стереотипи тощо). Отож творчість – це персоніфікований процес створення суб'єктивно нового, що базується на здатності пропонувати оригінальні ідеї, використовувати нестандартні способи діяльності, а креативність – спроможність генерувати нові, оригінальні ідеї, нетрадиційні способи розв'язання проблемних завдань. Досить часто творчість розглядають як характеристику мислелюдяльності суб'єкта, а креативність – як властивість чи якість особистості, яка відображає творчу сторону людини. Тому креативність – це атрибутивна складова творчості [4; 5; 22; 24].

У визначенні креативності багато дослідників вказують на вагомість суб'єктивно-спонтанного чинника. Зокрема, Е. Фромм тлумачив креативність як здатність дивуватися, знаходити прийнятні рішення в нестандартних ситуаціях, у її актуалізації як натхненного стан. Відтак це і спрямованість на щось нове, й уміння глибоко усвідомлювати власний ментальний досвід, і висока психоенергетика пошуку виходу із проблемних обставин, і навіть духовний стан, за якого особа творить як довкілля, так і саму себе.

У широкому значенні слова творчість – це створення нових, оригінальних, більш досконалих матеріальних і духовних цінностей, що мають об'єктивну чи суб'єктивну значущість. У проєкції на психологічний дискурс творчість становить окрему здатність або спроможність людини розумної актуалізувати свій кращий інтелектуальний потенціал й у такий спосіб отримати оптимальні авторські розв'язки різної складності проблемних ситуацій [13; 17; 18-20]. Отож творчу діяльність здійснює людина-креатив, котра має свій життєвий стиль, наповнений пошуками особистісного розвитку. Дотримання цього стилю особою означає її спроможність та компетентність самостійно ставити проблеми, генерувати нешаблонні ідеї, знаходити нетрадиційні і нестандартні способи розв'язання проблемних задач, завдань, ситуацій.

До психологічного розуміння креативності в науковій літературі існує щонайменше два засадничих підходи. Згідно з першим здатність до креативності властива кожній людині, її наявність надає їй психічної повноцінності, адже вона спроможна створювати щось нове,

незапрограмоване, непередбачуване і раптово спонтанне. До уваги не береться цінність результату творчого акту і його новизна для суспільства. Тут головне, щоб здобуто було новим і значущим для самого суб'єкта-творця. За другим підходом, далеко не кожному особистість варто вважати творчою, адже сутність творчого процесу полягає не лише у самому екзистенційному стані творчого імпульсу, а й у ціннісній вагомості новоявленого результату. Він має бути загальновагомим, хоча його масштаб об'єктивації може бути різним. Важливими рисами творця тут є сильна, стійка і вмотивована жага-інтенція творчого акту. Креативна особистість бачить у творчості головну мету та головний сенс свого життя.

Крім задатків, як відомо, для розвитку креативності особистості потрібні благодатні зовнішні і внутрішні умови. Зовнішні – психологічна безпека і захищеність, визнання персональної цінності і довіра, свобода самовираження, внутрішні – екстенсивність, тобто відкритість новому досвіду, внутрішній локус оцінювання, здатність до незвичних поєднань. В останньому випадку є підстави розрізняти щонайменше чотири види творчості: компіляційна (збір, класифікація, ранжування, рубрикація вже відомих знань і фактів), проектна (створення нових композицій і проектів на основі здобутих знань), спонтанно-аналогова (встановлення близьких і віддалених аналогій), інсайтно-креативна (пов'язана з осяянням, коли креатив неочікувано пропонує щось нове, що є побічним продуктом його інтелектуальної діяльності).

Сьогодні очевидно, що креативний процес є специфічним для різних сфер діяльності, хоча і має загальні характеристики, а саме оригінальність (незвичайність способу подолання проблеми), еластичність (уміння швидко змінювати способи дій), самостійність (здатність употужнювати свої здібності), продуктивність (здатність генерувати максимальну кількість ідей, засобів для вирішення тієї чи іншої проблеми), точність (спроможність удосконалювати продукти власної творчості, себто надавати їм завершеної об'єктивної форми), прогностичність (уміння передбачити розвиток подій за певних умов), культуровідповідність (значущість особисто здобутого для етнонаціональної культури, що сприяє її збагаченню методологічно).

У концепції проф. С.К. Шандрука [22-26] обґрунтовано, що креативний процес містить чотири фази єдиного циклу: депресія (стан-

дартність і шаблонність щодо генерування ідей), рецесія (здатність до продуктивного породження несподіваних ідей), пошвавлення (загострена реакція на виникаючі суперечності самооцінки та об'єктивні результати діяльності, що є важливим стимулом для породження креативних ідей), пік (легкість і швидкість генерування оригінальних, неповторних, продуманих та деталізованих нестандартних ідей, підпорядкованих творчості духовній мотивації, стійкий інтерес до певної роботи). До того ж креативність є інтегральною властивістю особистості, сутність котрої полягає в тому, що вона, з одного боку, розвивається і формується залежно від особливостей та умов перебігу процесу творчості (як об'єктивна детермінанта), з іншого – реалізується в ньому і становить потребо-мотиваційний засвонок життєдіяльності особистості (як суб'єктивна детермінанта творчості) [21, с. 35]. Виходячи із цих міркувань, висновуємо, що креативність супроводжує не тільки інноваційно зорієнтовану продуктивну діяльність, але й процес проблемно-діалогічного становлення особистості як активного учасника перетворення та/або вдосконалення власного діяльного вчинення, причому із застосуванням неординарних засобів, інструментів, технологій. Тут інтегральною основою, коли людина починає виявляти пошукову творчу активність та повно активізує свій мислєдіяльний потенціал, є проблемно-діалогічна ситуація навчального, наукового чи певного професійного спрямування (А.В. Фурман [19; 20, с.66-81; 28]) до створення продукту творчої діяльності (у матеріальному чи психодуховному вимірах).

Водночас О.М. Матюшкін до низки параметричних ознак креативних здібностей людини, що яскраво виявляються саме в освітньому процесі, відносить такі: “прагнення до створення нового; схильність до пошуку і вирішення проблем; швидкість оволодіння новою інформацією; наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, системність у роботі, сміливість у прийнятті рішень; уміння комбінувати, знаходити аналогії; інтуїтивізм; здатність до створення нових, оригінальних стратегій розв'язання проблем” [13, с. 2-3].

Загалом у цьому аналітичному ракурсі, спираючись на здобутки дослідників (див. список літератури), виокремлюємо три основні показники, які притаманні *креативному мисленню* у будь-якому пошуковому контексті: швидкість, оригінальність, гнучкість. Швидкість – це кількість ідей, що виникли за певний

проміжок часу; оригінальність – здатність продукувати ідеї, які відрізняються від загальноприйнятих, гнучкість мислення – спроможність розробляти різноманітні ідеї, використовуючи нестандартні стратегії здолання проблем. Звідси логічно висновувати, що креативність являє собою інтегративну інтелектуально-особистісну рису-якість людини, яка оприявнюється у її здатності самостійно визначати і ставити проблеми, генерувати нові оригінальні ідеї та віднаходити оптимальні способи їх утілення в життя.

Креативність – це також системна якість інтелекту; сукупність особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення в діяльності особистості; оригінальна презентація своєї індивідуальності іншому чи іншим. Креативною є особистість, котра має внутрішні передумови для творчої праці, особистісні утворення, специфіку інтелектуальної сфери, нейрофізіологічні задатки, що зумовлюють її творчу ініціативність. Інакше кажучи, креативність – важливий параметр творчої активності особистості. Внаслідок впливу зовнішніх факторів вона набуває внутрішніх актуалізаційних форм перебігу творчого процесу, охоплюючи у лоно своєї екзистенції додаткові мотиви, ціннісно-сміслові ресурси, розумові здібності, що сприяють досягненню результатів в одному чи кількох видах продуктивної діяльності.

Утім С.К. Шандрюк слушно зауважує, що “у вирішенні проблеми розвитку креативності є багато труднощів. По-перше, здатність людини до творчості не характеризується якоюсь однією конкретною здібністю (виключаємо тут випадки прояву яскравої обдарованості – музичної, художньої тощо). Це інтегративна якість особистості, яка відображає її особливу внутрішню структуру: спрямованість свідомості, актуалізація певних психічних процесів, характерологічні якості, здатності-уміння” [22, с. 120].

Отже, креативна особистість – це цілий суб’єкт продуктивної мислєдіяльності, у якій поєднуються мотиваційно-креативні, когнітивно-творчі, винахідливо-цільові, вербально-продуктивні та емоційно-креативні компоненти, котрі сукупно уможливають створення творчого продукту. Креативність – це водночас й інтегральна особистісна риса, яка допомагає зреалізувати особою здатності швидко та нестандартно розв’язувати інтелектуальні задачі й життєві завдання, створювати продукти творчості (у матеріальному та/або психодуховному змістовленнях) і головне – здійсню-

вати вчинок творчості. Тому, підсумовуючи вищесказане і зреалізовуючи вимоги принципу кватерності [18, с. 182-209], подамо чотири понятійних інваріанти визначення змісту та обсягу терміна “креативність” у вигляді мислєсхеми (рис.), де кожен із них описує певний сегмент психологічної феноменології того, що таке креативність як самотутнє людське явище, й у взаємодоповненні вони утворюють довшешену епістемну картину, що поіменована у психології терміном “креативна особистість”.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Креативність – це здатність особи віднаходити прийнятні рішення в нестандартних життєвих ситуаціях, уміння глибоко усвідомлювати власний соціальний досвід та особистісні творчі можливості, сприяти їх самозреалізуванню і нарощуванню й головне – домагатися створення продукту творчості під час нешаблонного вирішення новоявлених проблемних завдань.

2. Креативність – атрибутивна характеристика творчої активності-діяльності людини та інтегральна особистісна риса, яка допомагає їй зреалізувати здатність швидко та нестандартно розв’язувати інтелектуальні задачі й життєві завдання, створювати продукти творчості у матеріальному та психодуховному змістовленнях, здійснюючи у такий спосіб учинок творчості.

3. Креативність як інтелектуальна здатність – це передусім спроможність особи актуалізувати свій розумовий потенціал авторських рішень, продукувати ідеї і доводити їх до практичного втілення, породжувати незвичні ідеї, уникати традиційних схем мислення, оперативно й найкращим чином розв’язувати проблемні ситуації, що об’єктивуються у життєвих ситуаціях як щось унікальне та оригінальне, як особистісна значуща риса-якість самої людини, як творчі можливості, котрі потенційно оприявнюються як у пошуковій праці, так і у прикладних аспектах життєдіяльності людини, як здатність генерувати оригінальні ідеї, нетрадиційні шляхи і способи розв’язання проблемних завдань.

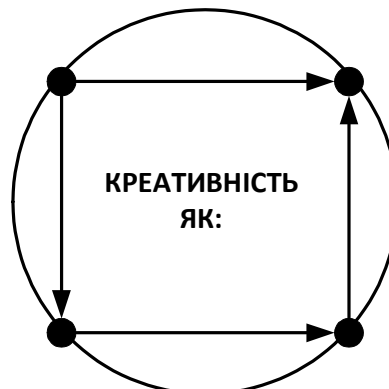
4. Креативність у зрілих психоформах (діяльності, вчинку, колективної події) функціонує як духовна здатність, суть якої полягає у продукуванні людиною екзистенційних цінностей, які мають об’єктивну чи суб’єктивну значущість, трансцендентальну мотивацію,

1 – інтелектуальна здатність:

– креативність як загальна здібність людини;
– творчі можливості (здібності) людини, котрі потенційно проявляються у мисленні, відчуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності й характеризують особистість у цілому і/або її окремі аспекти, продукти діяльності чи процес їх створення;
– інтелектуальна активність особистості, яка вказує на здатність особи до творчості, що становить відносно стійку її характеристику як індивідуальності;
– розумові процеси, які ведуть до рішень, ідей, до осмислення і створення художніх форм, теорій або будь-яких продуктів, які є унікальними і новими.

4 – сфера обдарованості:

– спроможність особи демонструвати високий психоенергетичний рівень, часто діяти по-своєму;
– винахідливість в усьому, здатність по-різному оцінювати проблемні ситуації життя і знаходити оптимальні виходи з них;
– творчість особи, яка не тільки висловлює ідеї, а й доводить їх до конкретного практичного результату;
– ступінь певного творчого хисту, що виявляється в оригінальності та новизні результатів і продуктів мислєдіяльності.

2 – духовна здатність:

– процес відкриття, створення нового, що раніше для певної конкретної особистості як суб'єкта життєдіяльності було невідомим;
– духовна діяльність, яка створює оригінальні цінності;
– духовна якість людини, суть якої полягає в духовних цінностях, що мають об'єктивну чи суб'єктивну значущість;
– духовна мотивація, котра підпорядкована творчості та стійкому інтересу до певного виду діяльності.

3 – особистісна риса-властивість людини:

– життєвий стиль чи особистісна траєкторія психокультурного розвитку як важлива ознака-властивість, яка відображає її творчий потенціал;
– інтегративна інтелектуально-особистісна якість особи стосовно генерування нових оригінальних ідей, знаходження нетрадиційних і нестандартних способів розв'язання проблемних завдань;
– індивідуально значуща психосоціальна якість, яка допомагає здійснювати «самопобудову» особистості;
– здатність дивувати, знаходити рішення в нестандартній ситуації, спрямованість на нове і вміння глибоко усвідомлювати власний досвід загалом, характеристики й процеси, котрі активізують творчу продуктивну активність.

Рис.

Понятійні інваріанти визначення змісту та обсягу терміна “креативність”

котра підпорядкована творчим інсайтам і стійкому інтересу до певного виду діяльності, а також у спонтанній активності конкретної особистості як суб'єкта життєдіяльності, котра виявляє незрозумілі обрії невідомого.

5. У психологічному сутнісному вимірі креативність являє собою інтегральну особистісну рису-властивість людини, її життєвий стиль як визначальну ознаку-властивість особистості, котра відображає її творчий потенціал, тобто становить інтегративну інтелектуально-духовну якість, яка викристалізовується у нові оригінальні ідеї знаходити нетрадиційні і нестандартні способи розв'язання проблемних

завдань. Саме вона як особистісно значуща соціогенна ознака-якість уможливорює “самопобудову” індивідуальності, спроможної дивувати, знаходити рішення в нестандартній ситуації, спрямовувати свій потенціал на все нове й вміння рефлексувати власний досвід, характеристики й процеси, котрі урєальнюють творчу продуктивність.

6. Креативність – це завжди явна чи прихована, глобальна чи латентна, загальна чи спеціальна творча обдарованість і водночас спроможність особи демонструвати високий психоенергетичний рівень, часто діяти по-своєму, нестандартно та оригінально віднаходити

в усьому новизну, по-різному оцінювати проблемні ситуації життя, знаходити оптимальні виходи з них, висловлювати власні ідеї та доводити їх до конкретного практичного результату, врешті-решт це й творчий хист, котрий виявляється в оригінальності та новизні результатів і продуктів мислєдїяльності більшою чи меншою мірою обдарованої особистості.

У подальших дослідженнях варто було б також обґрунтувати системотвірні параметри креативності особистості у вигляді кватерної мислєсхеми, аргументувати їх критеріально та наповнити ці параметричні характеристики відповідним психологічним змістом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартків О. С., Дурманенко Є. А. Формування креативності майбутніх фахівців в умовах університету. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2012. №8 (233). С. 91-93.
2. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: учеб. пособ. Москва: Изд. центр “Академия”, 2002. 320 с.
3. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-ти річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
5. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. Санкт-Петербург: Питер. 2009. 448 с.
6. Клименко В.В. Психология творчества: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ри, 2006. 480 с.
7. Литвиненко С. Креативність як загальна здібність до творчості: сучасні підходи. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*. Серія “Педагогічні науки”. випуск 3 (50). Полтава, 2006. С. 215-219.
8. Лобода О. В. Креативність як системоутворювальний фактор структури особистості майбутнього практичного психолога. URL: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic>.
9. Лучанська В. Проблема креативності в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2007. №3. С. 154-161.
10. Майстер-клас Едварда де Боно “Курс креативного мислення в менеджменті” URL://www.management.com.ua/events/bono.html.
11. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-ти річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
12. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности. *Вопросы психологии*. 1994. № 5. С. 86-95.
13. Развитие творческой активности школьников / под ред. А.М. Матюшкина. Москва: Педагогика, 1991. 160 с.
14. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 178-223.

15. Роменець В.А. Психологія творчості: навч посіб., 2-ге вид., доп. Київ: Либідь, 2001. 288 с.

16. Самойлов О.Є. Діалогіка трансцендентного прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 93-110.

17. Самойлов О.Є. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 5-32. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>.

18. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

19. Фурман А.В. Проблемно-діалогічна ситуація як умова розвитку пізнавальної активності школярів у процесі навчання. *Психологія*. Київ: Рад. школа, 1989. Вип. 33. С. 16-25.

20. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

21. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі : монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

22. Шандрук С.К. Концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 35-55. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2020.01.035>

23. Шандрук С.К. Психологічні особливості загальної і творчої обдарованості підлітків. *Психологія і суспільство*. 2012. № 4. С. 161-166.

24. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей : монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2015. 357 с.

25. Шандрук С.К. Творчість як употужнення здібностей особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. №3. С. 86-91.

26. Шандрук С.К. Теоретична модель розвитку професійних творчих здібностей особистості практичного психолога. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 107-121.

27. Щедровицький Г.П. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності. *Психологія і суспільство*. 2006. № 3. С. 58-69.

28. Furman, A., Kytsepal, S., Prykhodko, T., Krylova, S., Gliznutsa, M., Vykhovanets, Z., Intelligense, creativity, psychological and personal qualities of employees as factors of real achievements. *International Journal of Management*. Volume 11, Issue 4, April 2020, Article number IJM_11_04_032, Pages 316-325.

REFERENCES

1. Bartkiv, O. S., Durmanenko, Ye. A. (2012). *Formuvannya kreatyvnosti maibutnix fakhivtsiv v umovakh universytetu [Formation of creativity of future specialists in the university]*. *Nauk. visnyk Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky – Scientific Bulletin of Volyn. Lesya Ukrainka national university*, 8(233), 91-93 [in Ukrainian].
2. Bohoiavlenskaia, D.B. (2002). *Psikhohohyia tvorcheskykh sposobnostei: ucheb. пособ [Psychology of Creativity: A Study Guide]*. Moskva [in Russian].
3. *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-ty richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monohrafiia* (2019) [Vicultural methodology: anthology. To the 25th anniversary of the scientific school

- of Professor A.V. Furman: a collective monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
4. Zdbnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen (2006) / za red. V.O. Moliako, O.L. Muzyky [Abilities, creativity, talent: theory, methods, research results]. Zhytomyr [in Ukrainian].
 5. Ylyn, E. P. (2009). *Psykhohohyia tvorchestva, kreatyvnyty, odarennyty* [Psychology of creativity, creativity, giftedness]. Sankt-Peterburh [in Russian].
 6. Klymenko, V.V. (2006). *Psykhohohyia tvorchosti: navch. posib.* [Psychology of creativity: A Study Guide]. Kyiv [in Ukrainian].
 7. Lytvynenko, S. (2006). *Kreatyvnyty yak zahalna zdbnyty do tvorchosti: suchasni pidkhody* [Creativity as a general ability to create: modern approaches]. *Zbirnyk naukovykh prats Poltavskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni V.H. Korolenka. Seriya "Pedahohichni nauky"* – Collection of scientific works of Poltava State Pedagogical University named after V.G. Korolenka. Pedagogical Sciences Series, 3 (50), 215-219 [in Ukrainian].
 8. Loboda, O. V. (2017). *Kreatyvnyty yak systemoutvoriuvalnyty faktor struktury osobystosti maibutnogo praktychnoho psykhologa* [Creativity as a system-forming factor of the personality structure of the future practical psychologist]. <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic> [in Ukrainian].
 9. Luchanska, V. (2007). *Problema kreatyvnyty v suchasniy psykhohohii* [The problem of creativity in modern psychology]. *Sotsialna psykhohohyia – Social Psychology*, 3, 154-161 [in Ukrainian].
 10. *Maister-klas Edvarda de Bono "Kurs kreatyvnoho myslennia v menedzhmenti"* (2017) [Edward de Bono Master Class "Creative Thinking Course in Management"]. <http://www.management.com.ua/events/bono.html> [in Ukrainian].
 11. *Metodohohyia i psykhohohyia humanitarnoho piznannia. Do 25-ty richchia naukovozy shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monohrafyia* (2019). [Methodology and psychology of humanities cognition. To the 25th anniversary of the scientific school of Professor A.V. Furman: a collective monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
 12. Moliako, V.A. (1994). *Problemy psykhohohyzy tvorchestva v razrobotke podkhoda k yzucheniyu odarennyty* [Problems of creative psychology and development of an approach to the study of giftedness]. *Voprosy psykhohohyzy – Questions of psychology*, 5, 86-95 [in Russian].
 13. *Razvytye tvorcheskoy aktyvnyty shkolnykov* (1991) / pod red. A.M. Matiushkina [The development of creative activity of students]. Moskva [in Russian].
 14. Romenets, V.A. (2018). *Vykhovannia tvorchykh zdbnyty u studentiv* [Education of creative abilities in students]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 178-223 [in Ukrainian].
 15. Romenets, V.A. (2001). *Psykhohohyia tvorchosti: navch. posib.* [Psychology of creativity: A Study Guide]. Kyiv [in Ukrainian].
 16. Samoilov, O.Ie. (2006). *Dialohika transtsendentnoho prohnozu* [Dialogue of transcendental forecast]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 93-110 [in Ukrainian].
 17. Samoilov, O.Ie. (2020). *Dialohika formotvorennia idei yak zasobu myslennia* [Dialogue of idea formation as a means of thinking]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 5-32 [in Ukrainian].
 18. Furman, A.V. (2016). *Ideia i zmyst profesiinoho metodolohuvannia: monohrafyia* [The idea and content of professional methodology: a monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
 19. Furman, A.V. (1989). *Problemno-dialohichna sytuatsyia yak umova rozvytku piznavalnoy aktyvnyty shkoliariv u protsesi navchannia* [Problem-dialogue situation as a condition for the development of cognitive activity of students in the learning process]. *Psykhohohyia – Psychology*, 33, 16-25.
 20. Furman, A.V. (2007). *Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsiy: psykhohoho-dydaktychnyty aspekt: monohrafyia* [Theory of problem educational situations: psychological and didactic aspect: monograph]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
 21. Furman, A.V., Shandruk, S.K. (2014). *Orhanizatsiino-diyalnisni ihry u vyshchii shkoli: monohrafyia* [Organizational and activity games in high school: monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
 22. Shandruk, S.K. (2020). *Kontseptsyia rozvytku profesiynykh tvorchykh zdbnyty maibutnykh psykhologiv* [The concept of development of professional creative abilities of future psychologists]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35-55 [in Ukrainian].
 23. Shandruk, S.K. (2012). *Psykhohohichni osoblyvosti zahalnoy i tvorchoy obdarovanosti pidlitkiv* [Psychological features of general and creative talent of adolescents]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 161-166 [in Ukrainian].
 24. Shandruk, S.K. (2015). *Psykhohohyia profesiynykh tvorchykh zdbnyty: monohrafyia* [Psychology of professional creative abilities: monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
 25. Shandruk, S.K. (2015). *Tvorchist yak upotuzhnenntia zdbnyty osobystosti* [Creativity as strengthening the abilities of the individual]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 86-91 [in Ukrainian].
 26. Shandruk, S.K. (2015). *Teoretychna model rozvytku profesiynykh tvorchykh zdbnyty osobystosti praktychnoho psykhologa* [Theoretical model of development of professional creative abilities of the personality of the practical psychologist]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 107-121 [in Ukrainian].
 27. Shchedrovyytsky, H.P. (2006). *Orhanizatsiino-diyalnisna hra yak nova forma orhanizatsiy ta metod rozvytku kolektyvnoy myslidiyalnosti* [Organizational-activity game as a new form of organization and method of development of collective thinking]. *Psykhohohyia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 58-69 [in Ukrainian].
 28. Furman, A., Kytsepal, S., Prykhodko, T., Krylova, S., Gliznutsa, M., Vykhovanets, Z. (2020). *Intelligense, creativity, psychological and personal qualities of employees as factors of real achievements*. *International Journal of Management*, 11 (4), 316-325 [in English].

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Шафранський Володимир Васильович.

Креативність як психологічне явище і його понятійна реінтерпретація.

У статті обґрунтовано креативність як вагомий чинник досягнення на життєвому шляху людини успіху у різних соціономічних, виробничих та управлінських сферах діяльності, оскільки завдяки їй здійснюється культурний поступ і науково-технічний прогрес суспільства. Проаналізовано понятійні визначення креативності і творчості як схожих і водночас відмінних феноменів історико-психологічного дискурсу. Доведено, що термін “креативність” характеризується специфічним змістово-сутнісним наповненням, який має чотири головних інваріанти: як творча інтелектуальна активність особи, котра продукує ідеї і доводить їх до практичного втілення (здатність особи породжувати незвичні ідеї; уникати традиційних схем мислення; оперативно й найкращим чином розв’язувати проблемні ситуації), що об’єктивується у життєвих ситуаціях як щось унікальне та оригінальне; як особистісна значуща риса-якість самої людини; як творчі можливості, котрі потенційно оприявнюються як у пошуковій праці, так і у прикладних аспектах повсякдення людини; як здатність генерувати оригінальні ідеї, нетрадиційні шляхи і способи розв’язання проблемних завдань; як спроможність актуалізувати свій розумовий потенціал під час прийняття авторських рішень. Водночас креативність обґрунтовано як психологічне явище і здійснено його понятійну реінтерпретацію, що охоплює ідеї, знання, смисли, концепти, інтелектуальні продукти, які є унікальними і новими, виявляють творчі можливості людини як у пізнавальній сфері, так і в практико зорієнтованих справах. Окреслена модель креативної особистості, що охоплює когнітивно-творчі, мотиваційно-креативні, винахідливо-цільові, вербально-продуктивні та емоційно-креативні компоненти, які в діалектичній психозмістовій єдності дають змогу їй створити творчий продукт.

Ключові слова: креативність, творчість, особистість, винахідливість, креативний процес, обдарованість, проблема, проблемно-діалогічна ситуація, креативний продукт, творча діяльність, креативне мислення.

Volodymyr Shafranskyi.

Creativity as a psychological phenomenon and its conceptual reinterpretation.

In the article the creativity as an important factor of achieving success in human life in various socio-economic, industrial and managerial spheres of activity is substantiated, as it is due to the creativity the cultural progress and scientific and technological progress of society has been becoming. The conceptual definitions of creativity as similar and at the same time different phenomena of historical and psychological discourse are analyzed. It is proved that the term “creativity” is characterized by a specific content and essence, which has four main invariants: as a creative intellectual activity of a person who produces ideas and brings them to the practical implementation (a person’s ability to generate unusual ideas; to avoid traditional thinking patterns; to solve problem situations in the best and emergent way), which is objectified in life situations as something unique and original; as a personal significant feature-quality of a person; as the creative opportunities that potentially manifest themselves both in exploratory work and in applied aspects of everyday life; as the ability to generate the original ideas, non-traditional ways and means of solving problems; as the ability to actualize their mental potential of author’s decisions.

At the same time the creativity is substantiated as a psychological phenomenon and its conceptual reinterpretation is carried out, which includes ideas, knowledge, meanings, concepts, intellectual products that are unique and new, reveal the creative potential of a man, both in cognitive and practice-oriented affairs. The model of creative personality is outlined, which includes the cognitive-creative, motivational-creative, inventive-target, verbal-productive and emotional-creative components, which in dialectical psycho-content allow it to introduce a creative product.

Key words: creativity, personality, ingenuity, the creative process, giftedness, problem, the problem-dialogical situation, the creative product, the creative activity, the creative thinking.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Максименко Ю.Б.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

Надійшла до редакції 05.01.2020.

Підписана до друку 10.02.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Шафранський В.В. Креативність як психологічне явище і його понятійна реінтерпретація. Психологія і суспільство. 2020. №2. С. 89–97. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.089>

Sarah-Margarita CHAVEZ-VALDEZ

GENRE VIOLENCE PREVENTION AND COLLECTIVE EFFICACY IN YOUNG WOMEN FROM VIOLENT CONTEXTS

Сара-Маргаріта ЧАВЕС-ВАЛЬДЕС

ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА І КОЛЕКТИВНА ЕФЕКТИВНІСТЬ У МОЛОДИХ ЖІНОК ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ СИТУАЦІЙ

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.098>

УДК: 159.937

The objective of the research was to design, implement and evaluate a psychological program to support women exposed to gender violence, and mitigate the risk factors and affective physical damage in order to contain the scale of levels of social anxiety and perceived risk, promoting a proactive coping in the cognitive behavioral field, as an option to vulnerability, encouraging and developing social effectiveness. It was aimed at women aged 17 to 21, administered out in a weekend mode for 11 weeks in a 6-hour workshop mode basis during a scholar year, evaluating the effects on perceived risk (risk cognition), social anxiety, affective coping, physiological coping, empowerment and social agency, (the latter sub-crucial factors around citizen culture).

The study has as a background a program that promoted pro-social behavior, social agency and citizen culture in young people of the same age range, in this study an intervention was designed and addressed with sample of men and women from 17 to 21 years, with the purpose to control social violence through the eradication of collective fears, proactive coping (more rational and less reactive) and promotion of citizen culture (Chavez-Valdez y Esparza-del Villar, 2018).

Quoting Durán (2017). A study conducted by Mexicans against Corruption and Impunity (MCCI), in partnership with the International Center for Journalists (ICFJ) reveals that by 2017, an average of seven women killed a day because of gender violence, and also warned that there was a lack of unification and legal loopholes that do not allow gender violence to be punished forcefully, which results in 20 percent of the violent murders against women, they are not recognized as femicides, since in the period from 2012 to June 2016, 9,581 women were murdered in the Mexican Republic.

Based on these reports, at least 7,694 women were shot dead, quartered, raped, suffocated or beaten to death and in turn, were not recognized as victims of femicide (Durán, 2017).

In this understanding, gender violence is a type of abuse that gradually undermines the well-being, freedom and dignity of women, causing them psychological, physical and social health conditions by holding them hostage from fear, isolating them from social assistance and progressively being exposed to a re victimization when uncontrolled and see destroyed all their spheres of personal and professional life, sometimes reaching

suicide or homicide to be severely exposed to violence with a low risk cognition.

Regarding collective efficacy, Valenzuela-Aguilera (2012), strives to define it as one that interrelates with social cohesion and mutual trust with the shared disposition (social agency) to intervene in the maintenance of social control. Collective efficiency is instrumental in obtaining a specific effect and implies a sense of proactive commitment (of citizen participation) that the community assumes as understood.

Social agency is defined by Bandura (2001), from a psychosocial field as that ability of a person or group to function in their environment, an agent is an individual that connects with the immediate social structure.

Also, it would be expected that citizen participation and agency, sub factors of collective efficacy, affect their risk cognition, since, awareness and prevention would lead to self-care and protection, as well as a decrease in aggressions and violence in its micro and macro environment, communities will remain united and proactive towards the reach of a social lifestyle that contains and condemns violence and is a multiplier of social change, adapting and promoting family projects that add to the community project with a focus on promotion of the culture of prevention, welfare and social health.

Vulnerability, as Chambers (1989) clarifies, is repeatedly defined as a synonym for poverty, subject to gender bias, caste or socioeconomic levels, while in a perceived sense, it is more the result of different dimensions of deprivation such as: physical disadvantage, isolation, and low levels of empowerment and the permanent “exposure to risks, contingencies, shocks, and stress” with serious effects on a defense learned as a collective, where the individual is perceived as lacking tools to face everyday situations, without manage to control losses and be even more violated.

For authors like Wieworka (2001), the most obvious danger of the victims is to fall into victimhood, not to become autonomous and constructive subjects, and proactive groups with the empowerment to leave a vicious circle of victimhood and reactivate their sense of social agency and generate a change in their own lives, and change proactively their families and communities.

Accordingly, the prevention of gender-based violence could be based on the understanding of promoting those factors that improve collective efficiency and reduce risk factors, as well as reaffirm citizen culture in women who are or are perceived as vulnerable in areas of high violence and machism or sexism (violence against women).

Problem Statement

Regarding public health and victimization, from a psychosocial perspective, we identify social fear as a feeling of diffuse social anxiety that affects women, understood as an emotional fear and perceived risk as an ambivalent factor that is also theoretically understood as a cognitive fear, which in healthy societies multiply protection and self-care habits, but that, in environments of high social violence confuses and erodes health and well-being, since coping strategies are based on those of emotional and physiological nature, instead of those more cognitive and behavioral that lead to rationalize, adapt and generate social agency with a sense of resilience, resulting in havoc in the health and women life quality, also in terms of community health gradually derives in social damage, emphasizing especially in those communities and groups resentful of the vulnerability and violence.

It is proposed that coping strategies in women victims of gender-based violence are based on strategic components of emotional and physiological coping, which denote increasing, participation, collective efficacy and citizen culture can be encouraged to avoid paying a culture of vulnerability, and there is an emotional fear or social anxiety, likewise, there is a perception of low risk in the current cycle of gender violence due to the institutionalization of violence in women from contexts with high insecurity.

Method

Objective

The general objective of the study is to promote the development of the group, identify and analyze beliefs-perceptions-negative attitudes, promote proactive coping strategies (cognitive behavioral positive), decrease social anxiety elevation of cognition-perception of risk (such as social fear factors), and with that, to influence the physical

and emotional coping related to the emotional and perceived wear of fear, thus promoting collective efficacy through endemic factors of the same through promoting the social agency and participation of women by granting them a opportunity to change their condition of helplessness learned by decentralizing the victim in a passive condition (victim) to experience through collective intervention-treatment their levels of social agency (active subject) under the premise of the need to support other women by reducing their levels of social anxiety as a group, encouraging collective empathy generating high levels of empowerment.

The treatment was a process that required the approach, implementation and analysis of various risk elements that are theoretically indicated as associated to the gestation and permanence of a high incidence of gender violence in order to obtain a solution to a social need specifically for those female collectives.

Hypothesis Statement

Hi1: There will be a significant difference between the measures of perceived risk (risk cognition), citizen culture (social agency and citizen participation), emotional and physiological coping strategies, around social anxiety (emotional / diffuse fear), *intra subjects*, and the measures after the intervention in the group of women under pre and posttest treatment.

Ho1: There will not be a significant difference between the measures of perceived risk (risk cognition), citizen culture (social agency and citizen participation), emotional and physiological coping strategies, around social anxiety (emotional / diffuse fear), *intra subjects*, and the measures after the intervention in the group of women under pre and posttest treatment.

Hi2: There will be a significant difference between the measures of perceived risk (risk cognition), citizen culture (social agency and citizen participation), emotional and physiological coping strategies, around social anxiety (emotional / diffuse fear), *inter subjects*, and the measures between the treatment group and the women of the control group.

Ho2: There will not be a significant difference between the measures of perceived risk (risk cognition), citizen culture (social agency and citizen

participation), emotional and physiological coping strategies, around social anxiety (emotional / diffuse fear), *inter subjects*, and the measures between the treatment group and the women of the control group.

The intervention consisted of the design, implementation and evaluation of a Saturday workshop during the school year, in a university of the City of Chihuahua. The proposal used various techniques: creative play, development of pro-social agency and behavior, communication, effective cooperation, theatrical (emotional) expression, ethnographic poetry, conflict management and emotional stability, elements of the self-concept construct, personality traits, as well., addressed other stimulation techniques for effective coping, cognitive behavioral and reduction or management of physio-affective strategies, through discussion and debate forums, and relaxation techniques in the control of social anxiety also balancing risk cognition I develop care and self-protection skills, empathy and personal growth.

Participants

The sample consisted of 66 women in the late adolescence stage, with an age range of 17 to 21 years, distributed in a treatment group of 33 people, while another group of 33 women performed the control condition, in total there were 66 Women participating in the study. Women belong to a medium-low socioeconomic and cultural stratum. A random selection of the participants was made in addition to all the young women signed an informed consent after receiving information and presentation of the program by the researchers, in this study there were no cases of sample mortality during the intervention process and its evaluation in the city of Chihuahua, Chih, Mexico.

Design and process

The study used a quasi-experimental methodology, a design of repeated pre-treatment-post-test measures with a control group (see **table 1**). In the first stage, during the first sessions, specialists in the area of psychology applied diagnostic instruments to measure the promotion factors. and risk on which it is hypothesized that the program would generate satisfactory significance and effect size, in a complementary way a semi-structured inter-

Table 1

<i>Groups</i>			
	Pre- Test (Ex ante)	Treatment	Post-Test (Ex post)
<i>Experimental (Treatment) (TG)= 33 participants</i>	O_{t1} (treatment)	X (intervention)	O_{t2} (treatment)
<i>Control (CG)= 33 participants</i>			O_{c2} (control)

Nota: O_{t1} = treatment group pre-test, O_{t2} = treatment group post-test, O_{c2} = control group Source: own elaboration.

view was conducted to measure the type and degree of victimization to which they have been exposed, to determine their participation in the dynamics of the various group sessions, in order to define victim and non-victim groups in each of the intervention sessions, it was requested to indicate the types of violence to which they have been exposed in personal and family settings, narrating everyday situations and recurring of their daily life, where they were described: emotional reactions such as: personal issues, perceptions, feelings, as well as logging of their physiological reactions, explicitly to be able to provide greater explanation of the psycho-physical emotional vulnerabilities, but also of their abilities and talents, pay in an environment of trust and trust. group change based on deep relaxation techniques.

The Intervention program was developed in 11 teaching sessions, a total of 66 hours of workshop on: “**Prevention of Gender Violence and Collective Efficiency in Young Women of Violent Contexts**”, with young women of public higher education in Chihuahua city, Chihuahua, Mexico.

A treatment group composed of young women aged 17 to 21 years, of higher public education, was compared with a control group of women of

the same age range and of homogeneous psychosocial characteristics. The intra-subjects’ differences of the treatment were analyzed in a first stage in the first and second time, pre and post, and in a second stage, the differences between treatment participants and control group were analyzed, in the Ex post time (posttest).

The women participating in the control group, of socio-demographic and age characteristics similar to the treatment group, were selected for convenience, considering that the schedules in which they were attending, failed to accommodate those of those who participated in the intervention workshop, this sample was collected in the same geographical area, in the same study center, and with subjects under the same conditions, to which the battery of scales that was used with the treatment sample was applied, in the second time (post test).

The workshop consisted of activities distributed in thematic sessions, with sessions focused on: eradicating the perception of vulnerability and cognitive distortions, collective fear (social anxiety and perceived risk), and increasing collective efficacy, promoting proactive behavioral cognitive coping in groups infiltrated by social violence. These modules were: 1) vulnerability, ability / talent and

empowerment), 2) emotional physical regulation (relaxation techniques), 3) understanding, management and expression of collective fears, 4) cognitive control of episodes of anger, sadness and joy, 5) proactive behavioral cognitive coping (reasoned action vs. reaction), 6) community health cooperation and promotion relationships through the development of a quality of life promotion program for women victims of violence.

It was managed, through group sessions after each topic, to inquire about emotional fear or social anxiety and risk cognition among women; As well as the coping strategies that women use, to offer guidelines or action strategies, in order to prevent the escalation of the current level of social violence.

Scales

For the taking of measurements, validated self-report measures were used and for the development of the course and qualitative support, semi-structured interviews were conducted regarding victimization, with additional descriptive information thrown by the discussion groups, group sessions of participatory evaluation, exposures and resolution of group cases.

The coping strategies were measured through: Urban Security Questionnaire (CIU) developed by Dr. Roxana Vuanello, from the National University of San Luis, Argentina, in 2006. Compiles responses or reactions pertaining to coping: affective, cognitive, physiological and behavioral, so you can get a score for each of them. In this study we focus on obtaining the partial evaluation scores of the physiological and emotional confrontations of the stressors related to the victims of violence. This instrument was designed based on a version of the Inventory of Anxiety Situations and Responses (ISRA) by Miguel Tobal and Cano Vindel in 1997 (Vuanello, 2006). In a study conducted by Chavez-Valdez et al (2018), an internal consistency of 0.90 was obtained, which indicates that it was reliable.

The measures of perceived risk of victimization and the social anxiety scale, also known as: concrete and diffuse fear, were both developed by José Ignacio Ruiz, Phd in 2007.

Perceived Risk Scale for Victimization (concrete fear) (Ex ante- Ex post), Ruiz (2007)

Proposes an evaluation through a list of 17 crimes, sub-scale developed and adapted from

Peña (2005), on a Likert-type scale, with three points ranging from: unlikely (1), probable (2) or very likely (3); referring to the probability of each of the following crimes occurring in the future: the probability of being a direct or indirect victim in the next twelve months.

Crimes such as: sexual assault, persecution, disappearance or homicide are included. From the sum of the responses to each of the items and dividing the result by the total of reagents a perceived risk score is obtained, where, a higher score, indicates a higher perceived risk of victimization (Ruiz, 2007), In a previous study within the same location, with young people of the same age range of both genders, Chavez-Valdez et al (2018) obtained a reliability index of 0.96.

Social anxiety scale (emotional / diffuse fear) (Ex ante- Ex post).

It consists of a list of 7 items, prepared by Ruiz (2010), Likert scale, with response options, from: 1 (nothing) to 4 (much). It results from the combination of a group of three items on diffuse fear from Ruiz (2004), adapted with two items from the International Victimization Survey, plus another item on fear within the home. These three items obtained a cronbach alpha of 0.78 (Ruiz, 2004). The other three items refer to the degree of fear regarding the colony, and the municipality (Peña, 2005). In the last research carried out in 2019, for the city of Chihuahua, Chih. Mexico, the scale reported a Cronbach's alpha of = 0.92.

Citizen culture scale (Ex ante-Ex post): composed of indicators, such as: affective identification, commitment to the city, social agency, respect for the city, city services, citizen participation, respect for social norms, citizenship and tolerance. The internal reliability index of the scale showed a Cronbach's alpha of 0.97, in a sample applied in the city of Chihuahua.

Results

First analysis phase

The differences between treatment subjects and control group are evaluated, in the second time (post), see **Table 2**.

After performing the T Test for related samples, differences in statistically significant pre and post test scores were identified, and Ho1 (null hypo-

Table 2

“T” test for related samples and results of the scores obtained on the scales in the Pre and Post, of the treatment group.

Scale	T- test Result
Specific Fear (risk cognition/perceived risk)	$t(32)=4.35$ $p= .000$
Social Anxiety (widespread fear)	$t(32)= 9.45$, $p= .000$
Affective coping strategies	$t(31)=3.16$, $p= .000$
Physiological coping strategies	$t(32)=5.37$, $p= .000$
Citizen culture	$t(32)=7.24$, $p= .001$

Note: Specific Fear= woman risk perception, Widespread Fear= crime emotional fear, Affective coping strategies= emotional coping traits between woman suffering violence, Physiological coping strategies= physiological somatization of genre violence, Cognitive coping: strategies and cognitions about dealing with genre violence, Citizen Culture= civic participation aspects, respect and affectivity for the city, social agency and enrollment with civic norms. **Source:** own elaboration.

thesis) in the main variables is rejected, for total perceived risk (risk cognition) $t(32) = 4.35$, $p = .000$, citizen culture $t(32) = 7.24$, $p = .001$, social anxiety (emotional / diffuse fear) total $t(32) = 9.45$, $p = .000$, affective coping strategy $t(31) = 3.16$, $p = .000$, physiological coping strategies $t(32) = 5.37$, $p = .000$.

The treatment showed variation in the measures of physiological affective responses, which in extreme degrees denote some features of posttraumatic stress in women; as well as, a statistically significant difference in the means of the components of the measures of collective efficacy, among others, such as the social agency and citizen participation of women who were under treatment.

Second analysis phase

We worked with a control group of $N = 33$ women at the level (post test), the results were compared with those obtained by the Ex post treatment group (post test). The results of the control and treatment groups are analyzed below, by analysis of variance (Anova) of one factor, see **Table 3**.

The perceived risk (risk cognition) $F(1.64) = 2.73$, $p < .001$, $d = 1.02$, shows statistically significant differences between treatment and control, with high effect size, citing Cohen (1992), the effects 0.20 are low, 0.50 are moderate and the effects of 0.80 or more are considered high effects.

In the case of the citizen culture factor, we found an $F(1.64) = -7.28$ $p < .001$, Cohen’s $d = 2.99$, shows significant variation between treatment and control group, with large effect size.

Regarding social anxiety, emotional fear shows $F(1.64) = 51.11$ $p < .001$, Cohen’s $d = 1.70$, that is, there are statistically significant differences between treatment and control groups, with a high effect size.

Analyzing the coping strategies shows changes in statistically significant measurements in the affective coping responses $F(1.64) = 3.90$ $p = .002$, Cohen’s $d = 1.42$, between treatment and control group, in relation to the strategies or physiological responses with an $F(1.64) = -16.77$ $p < .001$, Cohen’s $d = 1.14$, both show statistically significant differences in mean scores between pre and post test and with high effect size.

Therefore, H_02 (null hypothesis) is rejected because in fact statistically significant differences were found between the sample under treatment and the group of women who were within the control group.

The need to guarantee the results of the investigation is to assume the lowest possible margins of Type I error, and at the same time Type II. According to Cohen (1992) an effect of 0.20-0.49 is low, from 0.50 to 0.79 they are medium or moderate and those effects from 0.80 onwards are large.

Table 3

Means, Standard deviations and results of the variance analysis one way (ANOVA), comparative between treatment and control group in the second time (post)

Factor	g	n	m	SD	Anova	
					F (1,64)	Cohen's d
Specific Fear						
Perceived risk (+)	t	33	26.33	2.16	F (1,64)= 2.73 p<.001	1.02
	c	33	23.47	3.54		
Citizen culture (+)	t	33	11.20	3.47	F (1,64)=7.28 p<.001	2.99
	c	33	5.00	1.60		
Widespread Fear						
/Social anxiety (-)	t	33	15.45	1.98	F (1,64)= 51.11 p<.001	1.70
	c	33	21.58	5.24		
Affective coping strategies (-)	t	33	7.87	5.32	F (1,64)= 3.90 p=.002	1.42
	c	33	12.27	4.18		
Physiological coping strategies (-)	t	33	13.08	3.33	F (1,64)=-16.77 p<.001	1.14
	c	33	17.42	4.26		

Nota: g= group, t= treatment, c= control, Perceived risk= woman risk cognition en; Social anxiety= emotional fear/ widespread fear; Affective coping strategies= woman emotional coping traits respect genre violence, Physiological coping strategies= woman physical somatization traits of genre violence ; Citizen culture= social agency aspects, civic participation, city norms and rules affectivity, Cohen's d= (effect size of the treatment) **Source: own elaboration**

In the first stage of analysis, the association between subjects in the first time (pre-test) and second time (post-test) of the sample of women under treatment was reviewed by T test (related measures), finding significant changes in factors of risk encompassed in the social anxiety constructs and in the emotional and physiological responses, which in extreme degrees denote traits of posttraumatic stress and in the perceived risk,

better associated with a sense of risk cognition in these women than in these cases by the level Submission to gender violence usually tends to normalize the cycle of violence, they even feel guilty of being victims of the aggressor, they have no control over their lives and show mixed feelings, because for the moment a risk reappraisal was required, this allowed them to experience their "risk awareness".

The social agency and participation of women in group, presented variation between time (Ex ante) and second time (Ex post), for the group of women who were during 66 hours of intervention. After the intervention, greater agency and social control were found, as well as, more assertive responses around conflicting social situations, progress in their ability to recognize feelings and states of anxiety, helplessness and more sense of control over emotions and behaviors of young women involved in the treatment.

From the beginning, in summary, it was intended to level the levels of emotional and physiological coping, as well as a greater and better social agency and participation in women.

A more proactive coping was achieved, high levels of anxiety or emotional fear were attenuated and risk perception or cognition rose.

A promotion in self-care and protection behaviors was observed in the face of the vulnerability of their immediate contexts. Even so, the perception of proactive risk was raised in the face of constant threat, reducing social anxiety; coupled with a progress in emotional physical exhaustion that led to much wear and tear in relationships, and greater social agency and social effectiveness in these women, coupled with this, high rates of perception of risk in the family environment were identified seemed to be associated with traits of post-traumatic stress in these groups of women exposed to violence, violating their well-being, health and quality of life, and in their proactivity: connectivity and sociability.

The results of the treatment show a satisfactory impact of the program since the women in the treatment group show statistically significant differences in: 1) an increase in assertive abilities such as expressing their feelings, giving and receiving support, identification and control of self-destructive behaviors of personality, show empathy, proactive interaction, maintain and end conversations, that is to say greater efficiency in the eradication of passive behaviors with other women, a larger social agency, this corroborates us that the activities of collaborative dynamics between equals stimulate pro sociability and Socio-emotional development in young women.

The adaptation of the resources learned during each of the sessions was followed and they were asked for feedback at the end of each session and

in the final projects for the improvement and promotion of quality of life, called: “communities free of violence”, and this in order to replicate the learning to immediate peers in their various spheres of personal influence and rationalize the risk to which they are scalarly exposed to generate greater self-care and protection behaviors.

This study validates the program for adolescent women aged 17 to 21, and proposes a psychological treatment support that reduces social anxiety, raises cognition and risk awareness, and fosters the development of citizen culture in women subjected to gender-based violence in violent contexts. It should be considered for future research that the present study has limitations, as is the case that there was only one treatment group and one control group for budgetary reasons, and in the case of replication, the inclusion of At least two other groups, one more in the treatment condition and another in the control condition, the test is required in larger samples, which reinforces the experimental design in the future, and allows establishing causal relationships, another limitation is the use of self-report reports, as this represents biases, this could be improved by measuring these exchange effects thrown into the intervention supported by additional evaluations with other family members, neighbors or student / workmates and other Associated variables such as: self-esteem, cognitive and emotional intelligence and resilience.

REFERENCES

- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26.
- The Agency (1956). Describes the form of agency.
- Chambers, R. (1989). Editorial Introduction: Vulnerability, Coping and Policy. *IDS Bulletin* 20(2): 1-7.
- Chávez-Valdez, S.M. y Esparza-del Villar, O.A. (2018). Manejo De Miedo, Estrategias De Afrontamiento Y Cultura Ciudadana Para Prevención De La Violencia. *European Scientific Journal*. 14(5), e-ISSN 1857-7431, doi: 10.19044/esj.2018.v14n5p133, 133-149.
- Cohen, J. (1992). A Power Primer. *Psychological Bulletin*, 112, 155-159.
- Feixa, C. (1998). De jóvenes, bandas y tribus. *Antropología de la juventud*. Barcelona: Ariel.
- Gómez, C.E. (2008). Adolescencia y familia: revisión de la revisión y la relación y la comunicación como factores de riesgo o protección. *Revista Intercon-*

tinental de Psicología y Educación, 10 (2), 105-122.

Durán, V. (2017). *Las muertas que no se ven: el limbo de los feminicidios*. Mexicanos contra la corrupción e impunidad, A.C. Recuperado en Línea en: <http://contralacorrupcion.mx/web/femimicidios-cultos>. Fecha de publicación: 23 de febrero del 2017.

Niño, S., Lugo, N., Rozo, C. y Vega, L. (1998). *Territorios del miedo en Santafé de Bogotá: imaginarios de los ciudadanos*. Bogotá: TM Editores y Observatorio de Cultura Urbana.

Peña, M. (2005). *Conducta antisocial. Factores de riesgo y de protección*. Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid.

Ruiz, J.I. (2007). *Cultura ciudadana, miedo al crimen y victimización: un análisis de sus interrelaciones desde la perspectiva del tejido social*. Acta Colombiana de Psicología.

Ruiz, J.I. (2010). *Eficacia Colectiva, Cultura Ciudadana y Victimización*. Acta Colombiana de Psicología, Bogotá, Colombia. 13(1), 26-29.

Santos, J.I., Villa, M.J.P., García, A., León, G., Quezada, S. & Tapia, R. (2003). *La transición epidemiológica de las y los adolescentes en México*. Salud pública en México, 45 (1), 140-152.

Valenzuela-Aguilera, A. (2012). *La eficacia colectiva como estrategia de control social del espacio barrial: evidencias desde Cuernavaca, México*. Revista INVI, 27(74), 187-215.

Villareal, A. y Silva, B.F.A. (2006). *Social cohesion, criminal victimization and perceived risk of crime in Brazilian neighborhoods*. Social Forces, 84 (3), 1725-1753.

Vozmediano, L. y San Juan, C. (2006). *Empleo de Sistemas de Información Geográfica en el estudio del Miedo al Delito*. Revista Española de Investigación Criminológica. 2 (4) www.criminologia.net. (recuperado el 26 de octubre del 2014).

Vuanello, R. (2006). *Un nuevo instrumento de Evaluación Psicológica: El Cuestionario de Inseguridad Urbana*. Interdisciplinaria, 23, 1:17-45.

Wieviorka, M. (2001) *La violencia: Destrucción y constitución del sujeto*. Espacio Abierto, vol. 10, núm. 3, julio-septiembre, 2001, Universidad del Zulia Maracaibo, Venezuela.

АНОТАЦІЯ

Сара-Маргарита Чавес-Вальдес.

Профілактика насильства і колективна ефективність у молодих жінок від насильницьких ситуацій.

Програма втручання з жінками, жертвами гендерного насильства, розроблена і спрямована на оцінку впливу соціальної ефективності шляхом аналізу: сприйняття, відчуття та несприятливої поведінки, які впливають на їхнє здоров'я та знижують якість їх життя. Були використані саморегульовані групові

методики. Вибірка складалася з 66 жінок, у віковому діапазоні від 17 до 21 року, 33 жінки в групі лікування та 33 жінки контрольної групи. Дана робоча група була створена для виявлення факторів ризику та просування стратегій подолання для дієвої адаптації. Для цього ми працювали з квазі-експериментальним дизайном використовуючи повторні заходи: очікувані (попереднє тестування) – втручання – фактичні (заключний тест) з контрольною групою. Він проводився у вихідний протягом 11 тижнів у 6-годинному режимі робочої групи, загалом 66 годин. Спрямовані про-соціальні стратегії втручання, що враховують фактори ризику, ендемічні аспекти насильства, серед інших, модуляцію негативних когнітивних та поведінкових процесів та фізіо-афективні реакції, позначені таким чином, що призводять до ризику еволюції індивідуальної патології, яка зазвичай призводить до депресивних процесів, узагальнюють тривожність, хронічний стрес та посттравматичний характер.

Програма зазнала суттєвих змін, що визначаються аналізом відхилення та ослаблення до високих ефектів, продемонстрованих D Коена, відмінності в до та після лікування в про-соціальних аспектах, у термінах факторів ризику, серед інших, у негативних когнітивних та поведінкових процесах та фізіо-афективних реакціях, що формують риси синдрому загальної тривоги та посттравматичного стресу у молодих жінок.

Ключові слова: стратегії подолання, соціальна тривожність, сприйнятий ризик, ефективність колективу, культура громадян.

ANNOTATION

Sarah-Margarita Chavez-Valdez.

Genere violence prevention and collective efficacy in young woman from violent contexts.

An intervention program with women victims of gender violence is designed and addressed evaluating effects on social effectiveness by analyzing: perceptions, sensations and adverse behaviors that have an impact on their health and reduce their quality of life. Self-regulated group techniques were used. The sample consisted of 66 women, in the age range of 17 to 21 years, 33 women in the treatment group and 33 women in the control group. A workshop was designed to identify risk factors and promote coping strategies for proactive adaptation. For this effect, we worked with a quasi-experimental design using repeated measures, Ex ante (pretest)-intervention-Ex post (posttest), with a control group. It was carried out in a weekend mode for 11 weeks in a 6-hour workshop mode, a total of 66 hours. The intervention addressed pro-social strategies considering risk factors, endemic aspects of violence, among others, modulation of negative cognitive and behavioral processes and of physio-affective responses labeled to lead at risk to the evolution of

individual pathologies that normally lead to depression processes, generalized anxiety, chronic stress and post trauma nature.

The program exerted significant changes determined by the analysis of variance and of moderate to high effects demonstrated by Cohen's *d*, the differences in pre and post-treatment means in pro-social aspects, in terms of risk factors, among others, in the Negative cognitive and behavioral processing and physio-affective responses that shaped traits of generalized

anxiety, and post-traumatic stress in young women.

Keywords: *coping strategies, social anxiety, perceived risk, collective efficacy, citizen culture.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д. психол. н., проф. Раку І.

Надійшла до редакції 21.01.2020.
Підписана до друку 21.02.2020.

Бібліографічний опис для цитування:

Chavez-Valdez S.M. Genere violence prevention and collective efficacy in young woman from violent contexts. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 98–107. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.098>

НАШІ АВТОРИ

Петро Кралюк – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри теорії й історії держави та права Національного університету “Острозька академія”, м. Острогор.

Kraluk_p@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1741-1079

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник українського і зарубіжного козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

bober.if@gmail.com

Володимир Шафранський – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

v.shafran@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4534-8708

ResearcherID: U-7565-2017

Сара-Маргарита Чавес-Вальдес – доктор філософії, головний науковий співробітник Відділу досліджень Вільної школи психології Університету поведінкових наук, членкиня Національної системи дослідників Мексики з соціальної та медичної психології у сфері комунітарного насильства, сприйняття насильства і ризиків, віктимізації, колективних властивостей ПТСР на рівні громади; наукова співробітниця компанії “Мехісо” в штатах Арізона та Техас дослідницького кластеру США “Дослідження соціальних страхів у латиноамериканських мігрантів”, м. Чихуахуа (Мексика).

sarahmargaritachavezv@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0714-5379

OUR AUTHORS

Petro Kraliuk – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Theory and History of State and Law Department of the National University “Ostroh Academy”, Ostroh.

kraluk_p@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1741-1079

Anatoliy V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Head of the Psychology and Social Work Department of Ternopil National Economic University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Colonel-General of Ukrainian and foreign Cossacks, editor of the “Psychology and Society journal”, Ternopil.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Marina Guseltseva – Doctor of Psychological Sciences, a leading researcher at the Psychological Institute of the Russian Academy of Education, a permanent author and a member of the editorial board of the “Psychology and Society” journal, Moscow (Russia).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Viktor Moskalets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the General and Clinical Psychology Department of Prykarpatskiy National University named after Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk.

bober.if@gmail.com

Volodymyr Shafranskyi – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent of the Psychology and Social Work Department of Ternopil National Economic University, Ternopil.

v.shafran@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4534-8708

ResearcherID: U-7565-2017

Sarah-Margarita Chavez-Valdes – Doctor of Philosophy, Chief Researcher of the Research Department of Free School of Psychology, University of Behavioral Sciences, Member of the National System of Mexican Researchers on Social and Medical Psychology in Community Violence, Perception of Violence and Risks, Victimization of collective properties of PTSD at the community level; Research Fellow of “Mexico” company, Arizona and Texas, USA Research Cluster for the “Study of Social Fears in Latin American Migrants”, Chihuahua, Mexico.

sarahmargaritachavezv@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0714-5379

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **Ternopil National Economic University**Co-publishers: **Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,**
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of Kyiv**Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Krysovatyi Andriy** (Professor, Doctor of Economics, Ternopil national economic university)*Chief Editor:* **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)*Editor:* **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)*Co-editors:* **Boltivets Sergii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Society of Hypnosis),**Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)*Executive editor:* **Moskal Yuriy** (Ternopil national economic university)*English language editors:* **Levandovska Iryna** (Ternopil national economic university)**Lypka Mariana** (Ternopil national economic university)**Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Sannikova Olha** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named
after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Tomchuk Mykhaylo** (Professor, Doctor of Psychology, Vinnytsia academy of continuous education),**Furman Anatolii A.** (Associate Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Shandruk Serhiy** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university),**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia national university),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo state university),**Yatsenko Tamara** (Professor, Doctor of Psychology, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University),**Báčová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of experimental psychology of AS Slovakia),**Guseltseva Marina** (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAO, Russian Federation),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg university, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American psychological association, USA)*Editorial advice:* **Danyiuk Ivan, Sliusarevskyy Mykola** (vice chairmans), **Bakirov Vil', Kuznetsov Yurii,**
Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yirii**Adress:**

Lvivska Street, 5a, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua<http://pis.tneu.edu.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Subscription index: 21985